

Шарқ юлдузи

Адабиёт журнали

1931 йилдан чиқа бошлаган

2008

5–6-сон

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Абдулла Орипов –
таҳрир ҳайъати раиси
Эркин Воҳидов
Хуршид Дўстмуҳаммад
Жуманиёз Жабборов
Омон Мухтор
Минҳожиддин Мирзо
Тўлан Низом
Хайриддин Султонов
Пиримкул Қодиров
Охунжон Ҳакимов
Ўткир Ҳошимов

Бобур Алимов
Туробжон Жўраев
Фатҳиддин Муҳиддинов
Ғафуржон Муҳаммедов
Сувон Нажбиддинов
Неъматилло Худойбергано
Ислом Шоғуломо
Омонулла Юнусов
Рустам Қосимов
Бойназар Йўлдошев

Бош муҳаррир
Сирожиддин Саййид
Бош муҳаррир ўринбосари
Икром Отамурад
Масъул котиб
Муҳаммаджон Аҳмедов
Наср бўлими мудир
Асад Дилмурад

МУАССИСЛАР:

**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
РЕСПУБЛИКА «МАТБУОТ ТАРҚАТУВЧИ»
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ**

МУНДАРИЖА

ШЕЪРИЯТ

- Абдулхай Носиров. Истиқлол машъалин
чароғлари мўл. Шеърлар..... 3
Турсун Али. Шуълалар шивирлаб варақлар китоб.
Шеърлар..... 8

НАСР

- Нортўхта Қилич. Ҳикоялар..... 12

ШЕЪРИЯТ

- Азиз Саид. Вақт манзили..... 46

НАСР

- Мухтор Худойқулов. Меҳмон «ови». Ҳангома-қисса..... 53

ШЕЪРИЯТ

- Гулбаҳор. Осмонга бўй чўзган тилақлар. Шеърлар..... 96
Бахшудла Ражаб. Толейи куёшдек мунаввар элим!
Шеърлар..... 99

НАСР

- Саломат Вафо. Поезд. Ҳикоя..... 102

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

- Азамат Суёнов. Қандай қарайин кўзимга?
Шеърлар..... 115

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ТАҚДИРЛАР

- Сирожиддин Аҳмад. Ватан учун туғилган..... 118

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

- Олтиной Тожибоева. Довруғи дoston «Алпомиш»..... 144

ШЕЪРИЯТ

- Ашурали Боймурод. Кўнглимда Ватан
Манзумадан боблар..... 152

ГУЛ КЎП, ЧАМАН КЎП...

- Фасллар сирлашиб етказар хабар. Мушоира..... 162

МАҲОРАТ МАКТАБИ

- Нўмон Раҳимжонов. Шайхзода абадияти..... 170

АДАБИЁТШУНОСЛИК

- Файзуллохон Набиев. «Борчадин инсонни шариф
айладинг»..... 178
Гулчеҳра Имомова. Ўзбек ҳикояларида анъаналар
сатҳидаги бадиий уйғунлик..... 181
Нилуфар Дилмуродова. Рухий олам
тебранишлари..... 186

ЁДНОМА

- Иноятулла Сувонқулов. Комилликка етакловчи илм..... 199

ГУЛҚАЙЧИ

- Адҳам Дамин. Ҳажвиялар..... 202
«Шарқ юлдузи» журнаlining
2008 йил умумий мундарижаси..... 206

Шарқ юлдузи

Адабиёт журнали

2008

5–6-сон

Саҳифаловчи:

Эля Ким

* Муаллифлар фикри
тахририят фикри деб қабул
қилинмасин.

Тахририятга келган бир
босма табоккача бўлган
материаллар
муаллифларга
кайтарилмайди.

* Тахририят ўз тавсиясига
кўра амалга оширилган
таржима асарларини қабул
қилади.

* Обунага монетълик
кўрсатилса
Тошкент – 100000,
Амир Темури тор
кўчаси, 2. Республика
«Матбуот тарқатувчи»
акциядорлик
компаниясига мурожаат
қилинсин.

Манзилими:

100129 Тошкент шаҳри.

А. Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар:

244-20-64,

244-20-94,

244-20-69.

Босишга рухсат этилди
05.03.2009 йил.

Қоғоз бичими 70x108¹/₁₆.

Офсет босма усулида тип.

№1-қоғозга босилди.

Босма табаги 13.

Шартли босма табаги 18,2.

Наширёт ҳисоб

табаги 18,4.

Адади 1050 нусха.

Буюртма №100.

«Niso Poligraf»

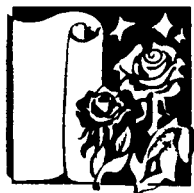
босмаҳонасида чоп этилди.

Қорхона манзили:

100182, Тошкент шаҳри,

Ҳусайн Бойқаро

кўчаси, 41

Истиқлол машъалин чароғлари мўл

Абдулхай Носиров

Бу замин кўркам

Муқаддас, табаррук бу замин кўркам,
Саҳроси куз бўлса, водийси кўклам,
От минган эрлари чавандоз, ўктам,
Ойсулув қизлари шўх, барно бирам,
Муқаддас, табаррук бу замин кўркам.

Тоғлари белига боғланган камар,
Қўшдарё кокили чўғланган ҳайдар,
Эллари меҳнатдан топган кўп самар,
Кўзлари хуршиду ўзлари қамар,
Тоғлари белига боғланган камар.

Шу юртда туғилиб улуғлар кўрдим,
Ҳар бири оламга тўлуғлар кўрдим,
Юлдуздай, кундуздай нур-чўғлар кўрдим,
Осмонга интилган қут туғлар кўрдим,
Шу юртда туғилиб улуғлар кўрдим.

Ҳақ бериб Темурдай бошловчиларни,
Табаррук туфроғин эшловчиларни,
Ётларга қаҳрини ташловчиларни,
Қувдилар мўғулдай ғашловчиларни,
Ҳақ бериб Темурдай бошловчиларни.

Яхшиям туғилди яна бир сарбон,
Фалақда порлади хуршиди тобон,
Диллардан эриди занглаган армон,
Кечадан кундузга йўл олди карвон,
Яхшиям туғилди яна бир сорбон.

Муқаддас, табаррук бу замин кўркам,
Саҳроси куз бўлса, водийси кўклам,
От минган эрлари чавандоз, ўктам,
Ойсулув қизлари шўх, барно, бирам,
Муқаддас, табаррук бу замин кўркам.

Тошкент

Она шахримнинг 2200 йиллигига

Тошкент кучоғида туғилган ўғил
Анҳор кўпригидан боқиб Ўрдага –
Бошидан меҳрлар ёғилаб шиғил,
Олов болалиги чиқар ўртага.

Сувга шўнгий бошлар яна озод, хур,
Тўлқинлар қўйнида оқади эркин.
Қуёшга қўлларин узатиб масрур,
Тупроқ кўчаларда чопади дуркун.

Ана, ўнг томонда донгдор Қорёғди,
Иссиқ йўрғаклаган кўксига олиб.
Ундан ҳам нарида ўрикзор боғни
Бағрида таниган оламни ёлиб.

Кейин қўлларидан тутиб Шайхзода,
Сайрга бошлаган даҳаларига:
«Себзор бу, Бешёғоч, Кўкча – байтзода, ...»
Деб байтлар тўқиган бекаларига.

Тўпларга тугилган Шайхонтохури,
Қаддини тутолмай ёнбошлаб олган.
Тарихим – китоблар ёқиб охири,
Пешволар қўлига занжирлар солган.

Далалар кўтарган ризқу рўзлари,
Тополмай расталар – бозорларини –
Дарёдай оқизиб қайга, ўзлари
Кенгайтиб юборган мозорларини.

Тошкент бу – Қодирий бобом бардоши,
Кумушим топганда қўлларин очган.

Тоғлардай юксалиб, қўқларда боши,
Сомон йўлларига нурларин сочган.

Тошкент маркази бу – қадим Хадра бу,
Ғафур Ғулом чиқиб Қоратошидан –
Тарҳини дунёга кўз-кўзлаб мангу,
Шеърга сола билган митти ёшидан.

Тошкент бу – Ойбекни кунга узатиб,
Миртемир домлага сабрлар берган.
Ёруғ уфқларга ундаб, кузатиб,
Туроб Тўла бўлиб кўксини керган.

Тошкент бу – Хайриддин Салоҳ назари,
Юсуф Шомансур бу – бахтга нишон бу.
Мунис устозларга шогирд ғазали –
Азиз Абдураззоқ бу, Анвар Эшон бу.

Тошкент бу – ўт олиб биёбонларда,
Севгим қучоғида аланга олган.
Муҳаббатим қолган хиёбонларда,
Гоҳ ёшим оқизиб, гоҳ жўшиб толган.

Тошкент қучоғида туғилган ўғил,
Анҳор кўпригидан боқиб Ўрдага –
Бошидан меҳрлар ёғилиб шигил,
Викори ўсибди, бирми – тўрттага.

Оташга айланиб шуур, юрагим,
Таскину юпанчдан зорланиб беҳад –
Яна Ўрда томон керак юрмагим,
Шу ердан очилган дунёга сарҳад.

Хуррият майдони товланар биллур,
Эпкинлар сийлаган арчалар боғин.
Шу ердан бошланиб Истиқлол – сурур,
Турналар парвозга шайланган тағин.

Бир улуғ эл каби ёзиб нур қанот,
Гул сочиб, онажон, гул пойларига,
Мўътабар масканда топган хур ҳаёт,
Парвозда баландлаб кун – ойларига.

Бу – халқим парвози, юртим парвози,
Денгизлардан ошиб, қитъалар ошиб –
Жаҳонларга етди Тошкент овози,
Тонг каби энтикиб, тонг каби тошиб.

Инсон

Осмонга боқасан, юлдузлар ёлқин,
Тафтидан кафтингда ҳарорат чақнар.
Сирларни асраган юракда тўлқин,
Армонга айланган йилларни ёқлар.

Ана юлдуз учди чарақлаб тагин,
Гул ёшлик сингари сўниб йўқолди.
Виқорли қучоғинг-беғубор боғинг,
Орзулар энтикиб, тиниб чўғ олди.

Тубсиз мангуликда-тубсиз кенгликда,
Тубсиз хаёлларинг парвози баланд.
Пойингда шабнамлар софу тенгликда,
Бир тиниқ, кўзёшу булоқлар билан.

Майсалар талпинар тагин бағринга,
Қувончга айланган лолалар гулгун.
Ногоҳ кўк гумбурлар, дучми қаҳринга,
Юзлари қорайиб, сарғаяр сўлгун.

Карбало сингари кўксинг ҳувуллаб,
Шамоллар эсади тўзғитиб боринг.
Болалар уйғонар саҳар чувиллаб,
Мактабга боради тарқаб ғубори.

Яна самоларда юлдузлар ёрқин,
Тафтидан кафтингда ҳарорат чақнар.
Сирларни асраган юракда тўлқин,
Армонга айланган йилларни ёқлар.

Майли, кўқдан изла шафкат, саховат,
Пойингда шарқироқ меҳрлар ғужғон.
Кўксингда бор экан қудрат, диёнат,
Дунёнинг кўксиди азизсан инсон.

Жаҳонда бир жаҳон

Биз ким, Турон юрти порлаб турибмиз,
Темурдай дунёни чорлаб турибмиз,
Алёрлар айтиб-да ёрлаб турибмиз,
Жаҳонда бир жаҳон қурганин кўринг,
Дўстлар, қанотида дўст бўлиб туринг!

Бу юртнинг чиройи, меҳмонлари кўп,
Қуёшию моҳи тобонлари кўп,

Куйлашга киройи замонлари кўп,
Жаҳонда бир жаҳон қурганин кўринг,
Дўстлар, қанотида дўст бўлиб туринг!

Чакнаган офтобга хуш-хуш келибсиз,
Офтобдай меҳробга хуш-хуш келибсиз,
Ўзбаки хитобга хуш-хуш келибсиз,
Жаҳонда бир жаҳон қурганин кўринг,
Дўстлар, қанотида дўст бўлиб туринг!

Истиқлол машъалин чароғлари мўл,
Оламга кўз очган қароғлари мўл,
Аммо, ёв бўлганга яроғлари мўл,
Жаҳонда бир жаҳон қурганин кўринг,
Дўстлар, қанотида дўст бўлиб туринг!

Юртлар кўп дунёда, бул бўстон битта,
Меҳрада зиёда, кўй-достон битта,
Жаннатдай танҳо-да, гулистон битта,
Жаҳонда бир жаҳон қурганин кўринг,
Дўстлар, қанотида дўст бўлиб туринг!

ШАРҚ ҲИКМАТЛАРИ

Гузал феъл-атворнинг нишонаси ўн нарсадир: биринчи нишонаси – яхшилик, иккинчи – инсофли бўлиш, учинчи – бошқа одамдан айб қидирмаслик, тўртинчи – бирор кишида ноҳўя ҳаракат кўрса, уни яхши йўлга бошлаш, бешинчи – бир одам ўз айбига иқрор бўлиб узр айтса, узрини қабул қилиш, олтинчи – бошқалар учун машаққатни ўз устига олиш, еттинчи – фақат ўз манфаатинигина кўзламаслик, саккизинчи – очиқ юзли, ширин сўзли бўлиш, тўққизинчи – муҳтожларнинг ҳожатини чиқариш, ўнинчи – мулойим ва тавозеъли бўлишдир.

Ҳусайн Воиз Кошифий

Турсун Али

Шуълалар шивирлаб варақлар китоб

* * *

Субҳидам палласи чуғурлар қушлар,
Дарахтлар кўзларин уқалар шу тоб.
Тўзғиган,
дарбадар, ранг-баранг тушлар,
Осмон уммонида сузмоқда офтоб.

Шуълалар шивирлаб варақлар китоб,
Нечун шоир кўнглим қоронғу, хира?
О, барча мавжудот уйғонган, бироқ,
Бир менинг уйғонгим келмайди сира,
Бағримни ўртайди номсиз бир фирок.

* * *

Яшил дарахтзорга бурканган гўша,
Тагин оғушинга келдим соғиниб.
Бунда бир пайтлар тин олган, ўша –
Ошиғингман дардчил, кўнгли-да синиқ.

Пойимда югурар майсалар шодон,
Маст этар турфа ранг гуллар ифори.
Бунда қуёш кулиб-қиқирлар хандон,
Теграмда қушчалар созлайди торин.

Гулдан-гулга кўчар эркин капалак,
Гулбарлардан учар қирмизи хонқиз.
Рухимда бир ором тиниқар, сергак
Табиат қўйнида кезаман ёлғиз...

* * *

Бинафша, севгилим бинафша,
шамолларга тутиб кўксимни,
қор бўронлар забтида
сенга интилаяпман,
соғинчимни опичиб зўрға.
Бинафша, севгилим бинафша.

* * *

Нозик бармоқлари ила оҳиста
чертар деразамни шабада.
Ташқарига чиқсам энтикиб,
атрофда ям-яшил
бокира кўклам.

* * *

Ажаб, зерикарли кечмоқдадир қиш,
Қор устига қор, совуқ, дилгир, изғирин.
Йўлларим қатқалоқ, сирпанчиқ, эриш,
Офтоб кўзи ютар қунларнинг сирин.

Дарахтлар шип-шийдам, йўниқсиз оғоч,
Сукунат қаърига сингийди дунё.
Зим-зимистон осмон киймиш кўҳна тож,
Юлдузлар жамолин айлаган бунёд.

Сени соғинаман, сени ўйлайман,
Соғинч йўлларимни узун этди қиш!
Ёлғизлик даштида ёлғиз бўйлайман,
Туманларга эврилиб боради ишқим.

* * *

Баҳор. Ложувард осмонда булут карвони.
Қидира бошладим ногаҳон
соғинтирган турналар сасин.

* * *

Дарахтлари қийғос гуллаган боғда,
майсаларга ёнбошлаб,
бир зум сенга кетдим, ёшлигим.

* * *

Хидладим олмалар гулин.
Гилос гулин энтикиб қучдим.
Ўзинг бошқачасан барибир, Гулим!

* * *

Узоқ вақт изингдан юрдим,
боладай адашдим кейин.
Қандай аччиқ,
қандай гўзал,
адашган кимсанинг жунжиккан қисмати?

* * *

Юлдуз янглиғ олисдасан, севгилим,
гуриллаб ёнаётган оловдай
ёндирасан вужудим дарахтзорини.

Вақт деворига суяниб,
сени кўп ўйлайман, севгилим.
Айтгил, девор нурамасми, ахир?!

Накуртда уч кеча-кундуз

1

Тоғ кечаси.
Нақадар гўзал.
Ой ёнбошлаган чўққида
Мен ҳам тунасайдим шу кеча
Тўлин ой билан ёлғиз.

2

Тонгда,
Чўққиға тикилсам,
Олқорлар турнадай қатор,
Улар орасидан тополмай сени,
Қорайган тошлардай чатнади бағрим.

3

Чўққилар ёнбағри.
Шарқираган сой
Тошларни оқизгудек ўйнар.
Менинг хаёлимни олиб кетар у
Сен томон,
Эй олисдаги кўзлари хумор.

4

Автолар бу ерда юрмас бўкириб,
Поездлар қичқириб ўтмайди сира.
Исмин билмаган қушлар сайрар ғаройиб,
Накуртсойда сувлар сакрар охудай.
Бу ерда хаёлга ҳеч нарса келмас,
Гўзаллик юракни чирмаган буткул.

5

Бу тоғларнинг ҳар чўққисида
Какликлар қувнаб ўйнайди.
Мен ҳам какликлардай
Ёлдор чўққилардан сенга тикилсам,
Сулув кўринадан чунонам, ҳаёт!

6

Қуёшга бош қўйган қояда бургут,
Қоядан-қояга учади ўктам.
Парвоз этаётиб фалакда бургут
Қимир этган қумурсқани кўрармиш ҳатто.
Бургут тоғликларга ўхшарми?

7

Серпўстлоқ арча
Шохларин ёйиб тебранар.
Ўзак шохи кесилган,
Балки, синдирган
Йилларнинг бешафқат бўрони.
Балки, чақмоқ урган,
Балки, қилич билан чопган ёв.
Бул ёлғиз арчанинг илдизлари
Тарих бағридаги тошларни ёрар.

8

Сўқмоқ
Бешбармоқота чўққилари сари
Элтади мени.
Ҳориб,
Толиб,
Ютоқиб сув ичган йўлчидай,
Кўзимга суртаман буюк чўққилар гардин.

9

Бешбармоқота зирвалари,
Бешта бармоқ туради мағрур,
Накуртлиқлар қоматидай
Ич-ичидан ёғилиб ғурур.

10

Тоғ қўйнида уч кеча бўлдим.
Ёстикдошим бўлди
Яшил гиёҳларнинг ифори.
Ҳамроҳимга айланди фақат
Бағирлари гуллаган тошлар.

ҲИКОЯЛАР

О, булут, сен Зайнабни севасан!
Тўхта бирпас, ёғдир ёмғирингни,
Мен ҳам йиғлай сен билан.

Абу Аъло ал-МААРИЙ

I

Нортўхта Қилич

ҚОРА ҚИЗ

Рассом
Раҳим Аҳмедовнинг
хотирасига эҳтиром
билан бағишладим

Хаёлчанлик билан расмга жило бераркан, негадир, устахонаси Карим Ярашга у қадар ёруғ эмасдай туюлиб, яна хаёли чалғиди.

...ўтмиш деганлари асли нима ўзи У – хотираларми? Хотирасиз одам... Махлуқда!.. Одамнинг ўтмиши... Йўқ, ўтмиши эмас, хотиралари эски, сири кўчаётган, лекин, айни кўёш нурлари шуълаланаётган синиқ ойна парчаларига ўхшар экан.

Орадан етмиш йил, – етмиш йил-а!.. – етмиш йилдан кўпроқвақт ўтаётганлигига қарамай, ҳали-ҳамон Карим Яраш ўша кунларини унутолмайди. Бот-бот ёдига тушгани заҳоти, ўша тун, ўша ҳолат бори гўзаллиги билан, бори даҳшати билан кўз ўнгида аниқ-тиниқ намоён бўлади-ю, ҳануз Зайнабга ачинаётганлигини ҳамда мубҳам бир ўкинчми, оғриқми, алланимадир кўнгида ғимирлаётганлигини ҳам сезади.

...ё тавба, ниманинг оқибати эди у – ҳасаднингми ёки одамзод табиатига хос ёвузликнингми?

Сал кам етмиш йилдирки, вақти-вақти билан, унутилмас ўша тунни, Зайнабнинг ўша кўринишини жуда кўп хомакиларида акс эттирди. Буюк даҳо Леонардо до-Винчи машҳур Мона Лизанинг лабларидаги сеҳркор табассумга муттасил саккиз йил жило берганидай ўн маротабалаб Зайнабнинг ўша ҳолатини мойбўёқларда тасвирлади. Барибир, ҳали-ҳануз кўнгли қаноатланолган эмас.

Холбуки, чизган расмларида ҳаммаси бор: жозоба бор, мафтункор сеҳр бор, феълү атвор ҳам аён... Аён. Лекин... фитнага чоғланган офатижоннинг макридан асар... сезилмайди. Ваҳоланки, ушбу чизги, ушбу чўғ зарур. Жудаям зарур. Мана, шу тобда ҳам ёду хотири аниқ гувоҳлик бераяптики, Зайнабнинг ўша алфоз туришида... айниқса, аллатовур бошқача чақнаётган қийғоч кўзларида ёвуз бир макрми, пушаймонми, нимадир мужассам эди.

...макр! Гулдай гўзал, гулдай нозик Зайнабнинг макри. – Ўйлагани сайин, даҳшатга тушади: ўлиб кетишига сал қолган эди. Ҳа-я ўшанда ўзи бир асради.

Туйқис, Бобур Шоҳнинг «Яхшилиқ» ғазали «Машъал»дан тарала бошлади.

Шартта мўйқаламни бўёқлар қалашиб ётган хонтахта устига қўйиб, Карим Яраш оромкурсига ясланди. Сигарет тутатди. Пиёлани тўлғизиб чой кўйди. Сўнг, ютоқиб тутун сўраркан, айна лаззат онларидаги каби кўзларини юмди.

...асли, ғазалнинг ўзи зўр. Энг авжида бошланган. То охиригача бори афғон шу авжда давом этади. Ана: ким кўрибдур, эй кўнгил, аҳли жаҳондин яхшилиғ? Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиғ!..

Кимга қандай-у, лекин, ушбу кўшиқ Карим Ярашга жуда бошқача таъсир қилади: узоқ ўтган умрини лаҳзама-лаҳза ёдига солади; кўнглидаги қатлам-қатлам йўу хаёлларини жунбушга келтиради. Уч йилча аввал илк бора эшитаётганидаёқ жисму жонида буни бир беадад, оромбахш титроқ билан сезган. Қўшиқнинг яратилганигаам уч йилча бўлаяпти шекилли. Шундай... Ўшандаям устахонасида бир ўзи эди. Ногоҳ, ҳофизнинг майин, дилкаш хониши ғамкаш куй оғушида кўнглига оқиб кираётиб, негадир беихтиёр навниҳол Зайнаб ўша сирли ҳолатида кўз ўнгида гавдаланаркан, бирдан кўзлари жимирлаб, ёш чиқиб кетаёзган: *ким кўрибдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ? Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиғ!..*

...бай-бай! Ўлма, Бобур Шоҳ! – Ажал чангалида ўртанаётган ўғли атрофидан Бобур Шоҳнинг уч бора айланиб, ўғлининг ўлимини ўзига тилаганлигини, ўзининг умрини эса ўғлига бағишлаганлигини қачонлардир ўқиганлиги Карим Ярашнинг ёдига тушди: уч қатла Муҳаммад Ҳумоюннинг бошидан ўргилиб, дедимким, мен кўтардим ҳар не дардинг бор. Ўшал замон мен нохуш бўлиб йиқилдим, ул енгил бўлди. – Ким нима деса деяверсин, Бобур Шоҳ – Буюк Мўмин бўлган. Мана, исботи!..

Худо шохид, Карим Яраш ҳаётини яхшилиқка тиккан. Юзлаб шогирдлар етиштирди. Ўнлаб шогирдларини уйли-жойли, ҳатто, ундан-да кўпроғини устахоналиям қилди. Деярли барининг бир-бир кўргазмаларини уюштиришдай машаққатли юмушда бош-қош бўлди... Лекин, яқинда, катта бир йиғинда, ўғлидай азиз бир шогирди, юзингда кўзинг борми, демай, ёмон маломат ёғдирди.

...кошки, ҳақ бўлса эди-я!..

Ўзи, асли, хиёнатниям, фитнациям яхшилиқларингиздан баҳраманд бўлган, меҳрингиз сингган яқинингиз қилар экан. Тўғри-да, етти ёт бегонанинг сизда неча пуллик иши бор!.. Кўзининг оқу қорасини илондай ялаган шогирдининг, ғайрилар тўдасига қўшилиб, дабдурустдан маломат ёғдиргани бундан етмиш йиллар аввал Зайнабнинг билиб-билмай, –

билиб-билмаймикан-а? – қилган фитнасидан оғир бўлса оғирдирки, асло кам эмас. Энди унутолмаса керак.

...даҳолар дейдиларки, ёмонликни унут, яхшиликни ёдингда тут. Канфуций айтганми шуни?.. Салвадор Дал ҳам шунга яқин бир гап айтган. Э, айтишга осон.

Ахир кўнгил унутолмаса-чи? Унутса, унутолса, Зайнабнинг қилмишини унутар эди. Мана, орадан шунча йиллар ўтганига қарамай, ҳамон унутолмаяпти.

II

Ноябрнинг илиқ-иссиқ кунлари эди ўшанда. Туман, ҳатто, вилоят ҳам Наллақачон давлатга пахта топширишни бажариб қўйган: ўша куни бригадир Асил жўра Ҳасан-Ҳусанларининг суннат тўйини қилаётган эди. У замонларда қишлоқларда телевизор деярли йўқ, кино эса ҳафтасида бир мартагина клубда кўрсатиларди; шунгами, тўй – ҳамқишлоқлар учун, айниқса, зулфлари чаккасида паришон, бўйсара қизлар учун, мўйлаби сабза урган ёш-яланглар учун катта бир шодиёна ҳисобланар эди. Тўйчи уч кун тўй берарди: биринчи куни аввал оқшомдан то тонг отарга қадар аёллар базми, иккинчи куни эрта намозгардан то тонг отарга дову эркаклар базми, учинчи куни эса эрта тонгда то пешингача элга ош бериларди. У замонларда шу кунлардаги каби аралаш-қуралаш ўтказиладиган аёлу эркакларнинг шоғол базмлари одамларнинг хаёлида ҳам йўқ эди. Базм авжида пайдарпай нутқвозликлар қилинадиган, аёлу эркак бири-бирининг қонини кўпиртиргудай бири-бирига жилвалар қилиб, жунунваш рақслар тушадиган шоғол базмлар яқин йигирма беш... ўттиз йилларнинг берисида расм бўла бошлади. У пайтларда тўйчининг ҳовлисига баланд чодир тикиларди. Чодир ичи эса келинчакнинг уйидай ранг-баранг сўзаналар билан, гиламлар билан безатиларди. Аёлларнинг базмига бегона эркак аралашмас эди. Лекин, айна гиж-бака-банг авжида, айна ўйин авжида тўйчи бошчилигида тўйчининг қавму қариндошлари шўх-шодон рақсга тушаётган қиз-жувонларнинг чаккасига дам-бадам пул қистириб чиқардилар... Дам орзу, дам суҳбат, деганларидай эркакларнинг базми эса ёш-яланглар учун ҳам байрам, ҳам ўзига хос бир аскиявозлик мактаби ҳисобланар эди. Жўровоз ҳофизлар баҳсма-баҳсига қўшиқ айта-айта, бирдам нафас ростлаётган паллада, ширакайф эркаклар тарафматараф бўлиб, аскиявозлик қилардилар. Қизиғи шундаки, аскияда устун томоннинг ҳам, бой бераётган томоннинг ҳам тоштешар гапи нишонга тегартегмас, гавжум тўйхонада ялпи чапаквозлик, гурра кулги, баравж қийқириқ янграр эди. Чекка-чеккада давра курган ёш-яланглар, катталарнинг болалардай завқланишларини кўриб, роса маза қилардилар. Томоша-да!.. Айна аския авжида даврабоши ҳаммани ўзига қаратиб, бор овозда жар соларди: ў биродарлар, байроқ Фалон қопиячига ўтди! Энди яна навбат ҳофизларимизга!.. Асли ўзи йўғ-у, лекин, доврўғи дoston байроқ учун бири-бирига ошна, бири-бирига қадрдон тўйхўрларнинг беозор, қизгин айтишуви ҳув тонгга қадар давом этаверар, ёш-яланглар эса, катталар каби беадад бир ҳаяжон ичра, завқу шаққа тўла айтишувнинг якунини бетоқат кутар эдилар.

Ўша куни тўйнинг биринчи кечаси эди.

Қош қораяр маҳали.

Ана, Карим тўйхона олдиди, йўл бўйида, ёш-яланг тенгдошлари билан турибди. Зоҳиран бепарво-ю, ботинан бетоқат, ишонч билан кутаяпти.

...келиши керак. Келади... келади.

Аллақачон кўни-кўшни, кўчадош, ҳаммаҳалла аёллар лопиллаган симчиروқлар нуридан нурафшон тўйхонадан жой олиб улгурганлар. Атроф-теварақдаги ёвуқ-йироқ кўшни қишлоқлардан дастурхон кўтарган, қошларига ўсма, кўзларига сурма сурган, ясанган аёллар ҳамон гурас-гурас ёғилиб келаяптилар. Улар сафида онасига эргашган, опачасининг кўлидан тутган жамалаксоч қизалоқлар ҳам, болакайлар ҳам бор.

Бугун томоша зўр бўлади: Тошкандан Олия отарчи раққоса қизлари билан чақирилган. Кўп йиллардан бери атроф-теварақдаги қишлоқларнинг тўйларини асосан Олия отарчи гуллатади. Лапарларни, яллаларни зўр айтади. Зулфлари гажак, ёқалари яланг раққоса қизлари дойрау гармон чалиб, Олия отарчи тор чертиб, ялла айтганларида, навжувон келинчаклару бўйсара қизларнинг кимўзар рақслари авжига чиқади... Албатта, Зайнаб ҳам ўйнаса керак. Пахта териб юрган кунлари оқшомги базмларда ўйнаган. Яхши ўйнайди... Зайнаб ўйнаётганида, секин бориб, пул қистиради.

...пул бор. – Карим киссасидаги уч сўмлигини бир ғижимлаб қўйди. – Қизиқ, нега кечикаяптийкан-а?

Зайнаблар кўшни қишлоқдан. Лекин, ораси хийла узоқ. Ҳамқишлоқ дугоналари билан бирга келаётган бўлса керак. Ҳадемай, келиб қолади.

Бир маҳал, узоқдан Қора қиз кўринди. Бирдан Каримнинг юраги шув этди.

...ий-э, Зайнаб йўқ-ку! Нега... нима учун ахир?!

Қора қизнинг оти – Мастон. Қорاپаранглиги учун синфда ҳамма уни Қора қиз дейди. Қора қиз Зайнабнинг узоғроқ қариндоши. Тенгдоши. Зайнаб ўзларининг қишлоқларидаги мактабга қатнайди. Мактаб ҳовлисига яқин. Уям ўн биринчида ўқийди. Мактабни тугатганларидан сўнг, Зайнаб ТошМИда, Карим эса рассомлик техникумида ўқимоқчи. Шунга келишиб кўйганар.

...Зайнаб яхши. Яхши қиз. Жуда!..

Тўйхонага яқинлашаётганларида, ер боқиб ўтаётган қизлардан орқароқда қолиб, Қора қиз секин имо қилди: бу ёққа кел!

Карим чаққон йўлни кесиб ўтди. Ва, Қора қизга рўпара бўлаётиб, Зайнабни сўради:

– Қани у?

Қора қиз, сездирмай, Каримнинг кўлига бир парчагина қоғозни тутқазиб, Зайнабнинг кутаётганлигини айтди. Орқа тарафдан – дарчадан кириб боришинг керак, деди. Дарча очиқ бўлармиш... Зайнабнинг бувиси, – отасининг онаси, – қайтиш қилибди. Ҳамма катталар бувисиникида экан.

Шуларни айтгач, Қора қиз аллатовур бошқача кўз сузиб, борасан-а, деб жилмайди. Сўнг, зипиллаб узоқлашди. Карим шартта қоғозчага қараб, қошқаламда чизилган кабутарни кўрди. Қанотларини кериб учаётган ҳолатида тасвирланган кабутарнинг тумшугида хат. Хатни ўқиди: Каримжон! Кутаман?.. С.с.3.

Зайнаб шунақа: кўнгилни маст қилувчи хатлар битишни бошлади. С.с.3 дегани – Сизнинг содиқ Зайнабингизман ёки Сизни севгучи Зайнаб!

Ҳеч бир қиз Зайнабга довур Каримни Каримжон деган эмас. Ўтган йили дабдурустан овози дўриллайдиган бўлиб қолганидан сўнг-ку, синфдош қизларнинг Карим дўрриқ деганларини ўзи бир неча бор эшитган... Лекин, мана, фақат Зайнаб Каримжон дейди.

...шунақаям овози ёқимлики, беихтиёр одамнинг юраги жизиллаб кетади-е!.. Бориши керак. Укалари кўриб қолса-я!.. Йўқ, кутаман, деб ёзганига қараганда... Албатта-да, қиз боши билан кўрқмай, ўзига чорлаётганидан кейин, йигит киши бориши керак ахир! Бораман.

Худди шу пайтда тўйхонадан Олия отарчининг хоразмча «Галдим» кўшиғи янгради. Ҳамон Карим йўл чеккасида хомуш, тек қотиб турган эди. Бирдан чопқиллашиб-қувнашиб тўйхонага ўтаётган ёш-яланг тенгқурларига кўшилгиси келди. Бироқ, жойидан жилмай... жиллолмай, бирпас хаёлсираб турди. Бироздан сўнг, хатни камзулининг кўкрак чўнтагига солиб, тўйхонадан узоқлаша бошлади.

III

Зайнабни бунчалар яхши кўриб қолиши Каримнинг хаёлида ҳам йўқ эди. Энди кунда-кунора узоқдан бўлса ҳам, бирров кўрмаса туролмайди. Бугун тўйхонада учрашиб қолишларига ишониб, Раҳмат жўрасиникига бормаган эди.

...аттанг, борса бўлар экан-а!

Улар кўшни: ўртада бир йўл, йўлни ёқалаб ариқ ўтган, ариқнинг бу томонида жўрасининг, у тарафида Зайнабларнинг ҳовлиси... Валасапедини кўприк устидан етаклаб, жўрасиникига кираётганида ёки чиқаётганида кўришиб қоладилар. Ана ўшанда Зайнаб дув қизаради. Суюнганиданми, ҳаяжонланганиданми, кўзлари чақнаб кетади. Хушбичим лабларини қимтиб хиёл жилмаяди. Кўзлари... О, унинг кўзлари жудаям чиройли. Киприклари узун-узун. Кўз қарашларида миннатдор, меҳрчан кулимсираш жиллоланаётганлигини кўриб, беихтиёр Каримнинг юраги дукурлаб кетади.

Ўқиш бошланиши билан ўн кун ҳам ўқир-ўқимасларидан юқори синф ўқувчиларини пахтага чиқарган эдилар. Каримларнинг синфи пахтани Зайнабларнинг қишлоғидан терадиган бўлди.

Дунёсида Зайнаб отлиғ бир ҳурилиқо яшаётганлигидан ҳали Карим беҳабар; дунёсининг ҳам оғиру ҳам енгил, аммо-лекин, то абад муқаррар ёқиб-ёндиргувчи муҳаббат аталмиш бир бедаво дарди ҳам борлигини билмас, шу боис, ўзининг суюкли китобий қаҳрамонлари даврасида, ўзи чизган-чизаётган турфа расмлари оламида хаёлан сархуш эди.

Во дариғ, ногоҳ, қадрдон, хаёлий оламидан айро тушди.

Ана, ҳаммаёқ бепоён пахтазор. Оппоқ очилган пахталар ғўза тупларида оқиб ётибди. Пахтазорнинг ўртасида, мезоннинг кўм-кўк зилол суви жилдираб оқиб тушаётган катта ҳовуз бўйида, шохлари бири-бирига тутшиб-чирмашиб кетган ўриклару тутлар қуршовида оппоқ дала шийпони. Шийпоннинг ҳайҳотдай хонасини йигитлар, чоғроғини эса қизлар эгаллаганлар. Ҳар куни тонг бўзарар-бўзармас, нонушта қилиб, теримга тушадилар; саросар тушлик қилвоганларидан сўнг, яна то қуёш қизариб-бўзариб ботгунига довур қўллари, билаклари тилиниб-шилиниб, эгат

оралайдилар. Бир кунда юз кило теришлари керак. Ботаника ўқитувчиси айтадики, бир чаноқ пахтанинг оғирлиги беш граммдан етти граммгача!.. Юз кило пахтани териш учун, ўроқдай букилиб, камида йигирма минг чаноққа қўл югуртириш керак. Йигирма минг-а!.. Юз килодан кам терганларни ҳарбийдан сабоқ берувчи муаллим, эрталаб – нонуштадан сўнг, аямай, қизларнинг олдида аччиқ-тиззиқ гаплар билан ер комига тикворади. Бирор бир эътироз билдирсангиз, тамом: кўм-кўк кўзлари шокосасидан отилиб чиққудай бўлиб, чўқмордай муштини тумшуғингизга қадайдиди-да, тишларини ғич қилиб, буюради: раз, два!.. На месте бегоом-марш!.. Ана кейин қақажонларнинг ҳиринг-ҳиринг кулгилари остида, қаро терга ботгунингизгача, турган жойингизда югуришингиз керак. Қани, бир югурмай кўринг-чи!..

Каримнинг феъли нозик: жиззаки – гап кўтаролмайди. Жиззакининг жони азобда, деганларидай то Зайнаб билан топишгунига довуру кўп қийналади. Юз килони мисқол-мисқоллаб териш осонми ахир!.. Ҳар қанча уринса ҳам, аранг юз кило терарди. Эрталаблари эса бели, мушаклари, тилиниб-шилинган кўллари зирқираб оғрир эди.

IV

Бир куни, чошгоҳга яқин, Қора қиз Зайнабни бошлаб келди. Зайнаб чиройли экан: юзлари лўппи, киприклари қуюқ, кўзлари қийғоч, кўз қарашлари... О, ана кўзу, мана кўз!.. Майин, меҳрчан кулимсираб ўзингиз айтинг, деяётгандай боқаркан кишига. Бошига майда гулли, қизил пешонабоғ. Ўзи бўйчангина.

Беихтиёр кўлини узатаётиб, Карим дув қизарди: кўллашмас-я!

Йўқ, ҳар қалай, тортинчоқлик билан бўлса ҳам, аста Зайнаб кўлини чўзди.

Карим кўнглида Зайнабдан хурсанд бўлди, хушхол сўрашди.

Ўша куни Карим Зайнаб билан, Раҳмат Қора қиз билан ёнма-ён пахта терди.

Зайнаб жуда чевар экан, биратўласи уч қатор ғўзанинг пахтасини тераркан: бир марта кўл чўзган чаноғида мабодо бир чигит пахта қолиб кетса ҳам, иккинчи бора кўлини узатмас экан. Барибир, чаноқда қолаётганлари иккинчи-учинчи терим чоғида тозаланади, дейди. Карим ҳам қизиқиб, бир варакайига уч қатор ғўзанинг пахтасини тера бошлади. Зайнабдан орқада қолиб кетмаслик учун эса, янаям чаққонроқ ҳаракат қилди.

...қиз боладан орқада қолиш... Уят-э!

Ўша куни Карим терган пахтасини ўлчатишга шошилмади. Авваллари ҳар уч этак терганида, эринмай, элан-қаран бориб, тарозида торттиргач, хирмонга тўкиб қайтарди. Энди тушликка чиқаётганида барини бирдан ўлчатишни ўйлаб, уюб қўяверди. Кейин, пешин чоғи маълум бўлдики, етмиш килодан кўпроқ терибди. Пешингача етмиш кило-я!.. Пешиндан кейин яна камида қирқ кило теришга бемалол улгуради.

...мана, терса бўларкан-ку!..

Кечқурун шийпон айвонида бирга овқатландилар.

Кейин, одатдагидек, майдонликда базм уюштирилди. Ўртада шохшабба гуруллаб ёнаётир. Кимдир дойра чалаяпти, кимдир тор чертаяпти. Бири-бирини даврага тортиб, қизлар рақсга тушаяптилар. Қарсаквозлик ҳам авжида. Бошқа қизлар қатори Зайнаб ҳам ўйнади. Зайнаб яхши ўйнарган-у, лекин, ўйнаётганида, негандир, ҳеч кимнинг кўзига қарамас экан.

Раҳмат, қўярда-қўймай, Каримни ҳам ўйинга тортди. Карим, ўйнашни қизларга чиқарган, деб ўйлайди. Ҳалиям шу фикрда. Шу боис қизларнинг нозланиб-солланиб рақс тушишларини томоша қилишни яхши кўради. Ўзи эса ўйнашни ёқтирмайди. Лекин, ўшанда ишшайиб-жилмайиб, Зайнабнинг кўнгли учунми, ўйнаётгандай кўриниб, даврани бир айлангани ёдида.

...албатта-да, унақа кунларни унутиб бўларканми?!

Айни базм авжига чиқаётганида, Зайнаб кетишга чоғланди. Ҳовлиси яқин бўлганлиги учун, Қора қиз уйда тунарди, шартта қизлар билан хўшлашиб, Зайнабга эргашди.

Вақт алламаҳал бўлаёзган эди.

Ойдин кеча. Оппоқ булутлар тўлин ой юзини силаб-сийпалаб сузаяпти. Юлдузлар ғуж-ғуж. Осмону фалакларга чорлаётгандай юлдузлар сирли... сеҳрли жимирлайди. Салқин. Намчил ҳавода тўкин куз ҳиди анқимоқда.

Пахтазор оралаган уйдим-чуқур, заранг йўлдан бораяптилар. Тўлин ой нуридан йўлга оп-ойдин поёндоз тўшалгандек!..

Раҳмат латифанамо гурунлар тўқишга уста эди. Қизиқ бир нимадир ҳақида ҳангома қилаяпти. Раҳматга суйкалгиси келибми, Қора қиз қиқир-қиқир кулади.

Каримнинг фикру хаёли эса Зайнабда. Ҳар одим отгани сайин, Зайнабнинг икки ўрим сочи юрагига ғулу солмоқчидай беқарор тўлғанади. Шунгами, беихтиёр унинг сочларини қўлига олиб силагиси, юзларига босгиси, ой нурига чулғанган лўппи юзларини аста сийпалагиси келади.

Кўприқдан ўтганларидан сўнг, катта йўлнинг муюлишида Қора қиз Зайнаб билан хайрлашиб, Раҳматга сузилиб қаради: энди сан мани уйимгача кузатиб қўясан, бўталоғим, деди. Раҳмат, масқаравозлардай ўргилсин қулинг мақомида қуллуқ қилиб, шартта унинг белига қўлини чўзди.

Зайнаб иккалови ўннга бурилиб, қумлоқ йўлдан бироз юрганларидан сўнг, анча олдинда биров соядай қорайиб кўринди. Ва, ҳаял ўтмай, соядай қорайиб кўринаётган одамнинг касал чоллардай бўғилиб-бўғилиб йўталаётгани эшитилди.

Бирдан безовталаниб, Зайнаб: акам! – деди. – Қайтинг, қайтинг! – деб, қўлини аллатовур майин сиқиб қўйди. Ва, кўзларида ой нури акс этиб, янаям юрагига чўғ солгудай бир жилмайди. – Эртагача!..

Шартта Карим ортига тисарилиб, ариқ ёқасидаги дарахтлар соясига ўтгач, чаққон шийпан томонга юриб кетди.

V

...ҳазил билан келдик дунёга, ҳазил билан кетармиз бир кун.

Бу – бирор бир шоирнинг шеърдан юлиб олинган бачки сатр эмас; йўқ, бу – кейинги ўн йиллардан бери, айниқса, раҳматли Нозимахони қазо қилганидан сўнг, бот-бот Карим Ярашнинг кўнглидан кечаётган аччиқ

фикри; ёши улғайгани сайин, умр шами липиллай бошлагани сари, негадир, шу фикрга ишонгиси келаверади. Ва, дардкаш... балокаш Нозимахонидан айрилганлиги ҳам Қисматнинг қақшатғич бир ҳазилидай туюлади.

Шундай, ҳар қанақасига ўйласангиз ҳам, дунёсига бандасининг келишию кетиши қисматнинг ажабтовур бир ҳазилига ўхшар экан. Тўғри-да, нима, Карим Яраш бири кам дунёсига келмаса, дунёси янаям кемтикроқ бўлиб қолармиди ё келганидан сўнг, дунёсининг кемтиги бита қолдими?.. Қайтага, кулли ёвмин баттар – кун кундан баттар, деганлари рост шекилли. Ўйлагани сайин, аччиқ-аччиқ кулгиси қистайди: ё пирай, умр бўйи шошилиб, нимагадир улгуролмай, нимагадир эришолмай, кимлардандир қочиб, кимларнидир қувиб яшади... Йўқ, умридан нолимоқчи эмас. Яхши яшади. Ажойиб фарзандларни вояга етказди: бири олим, бири дўхтир... жуда кўп яхши ишлар қилди... Туркум-туркум асарлар яратди... Масковларда, Парижларда кўргазмаларини ўтказди... Лекин... лекин, умрининг айнаи куч-ғайратга тўлиб-тошган асосий қисми бетайин амалдорлигу арбобликда ўтиб кетгани энди... энди таъсир қиляпти. Э, таъсир ҳам гапми, алам килади-е!.. Бамисоли бандаси Қисмат измидаги бир кўғирчоқ экан. Кўғирчоқвознинг хоҳишию иродаси билан, қарийб умрининг ўттиз йили беҳуда... кечди. Ахир, мана, барибир, ҳамма... ҳаммаси муваққат экан-ку!.. Омонат экан-ку!.. Ўйласа, тутақиб кетади. Ўттиз йил-а!.. Агар ҳар йили биттадан яхши асарни бой берган бўлса, ўттизта асарни бой берган бўлади. Ўттизта яхши асар мана ман деган зўр бир рассомнинг шаъни-шавкати, мулки-мероси ахир. Эсиз... эсизгина умр-а!.. Ҳар қалай, жиндай кўнгилга тасалли берадигани шуки, амалидан фойдаланиб, анча-мунча яхши ишлар қилди. Бироқ, не ажабки, бугун бари бирин-бирин унутилапти. Унутаяптилар. Буям майли-я!.. Яқинда ўғлидай азиз бир шогирди ёмон маломат қилди. Эсласа... ўйласа, ҳалиям куфури кўзиб кетади. Ўшанда Карим Яраш чидаёлмай, шарт ўрнидан туриб, қўлини шоп қилди: баринг бездарнийсизлар. Бездарнийлар ширмаси бу! Сизлар қўлингиз билан чизолмагани ман ҳалиям аяғим билан чизиб ташлайман, демоқчи бўлди. Лекин, ўйлаб кўриб, шунгаям арзитади. Қанча бўлаяпти шунга – етти ойми... тўққиз ойми?.. Ўшандан бери қорасиниям кўрсатгани йўқ. Ўйлаб қараса, мўйқаламни мато сатҳида ўйнатганидан маъқули йўқ экан. Энг муҳими: жуда зарур, азалдан пешонангизга битган асосий вазифангизни бажараётганингизни ўйлаб, яшаётганингизни... ёшараётганингизни ҳис қилиб турасиз. Ижодкор учун бунга етар бахту давлат қани, яна қайда бор?! Во ажаб, роҳат-фароғатидан кечиб, яратилажак манзаралари, натюрмортлари, портретларию палатноларидан кечиб, ҳаммасига қўлидан келганича қилипти-ю, ўзига қолганида хаёлига ҳам келмаяпти. Ана, қирқ йиллар аввал гўзал тоғ ёнбағрида қурган дачаси ҳамон чала... Начора, қуёши ботмаган кун, тонгги отмаган тун йўқ, агар умри вафо қилса, насиб этса, унияи кўнглидагидай кўркам қилиб битказар бир кун. Раҳматли Нозимахони дачаларини яхши кўрарди. Салгина имкони бўлиши билан: Каримжон, кетдик! – дер эди. – Раҳматли хўп ажойиб аёл эди: беозор, меҳрибон, куйди-пишди... Салкам эллик йил апоқ-чапоқ умргузаронлик қилдилар. Эллик йил!.. Раҳматлининг феъли, фаҳму фаросати ажойиб эди. Никоҳ кечаси: бугундан бошлаб сиз ман учун Каримжон ака эмас, Каримжонсиз! – деб айтган. – Эримни ака деёлмайман-ку, тўғрими?.. Шунақа... Кунми, тунми – қай маҳал бўлишидан қатъи назар, ҳаммиша

дарвозада ўзи кутиб олиб, ўзи кузатиб қолган. Бирин-бирин болалар мактабга қатнай бошлаганларидан кейин ҳам, ундан сўнг ҳам, раҳматли шу одатини қанда қилмай ўтди... Карим Ярашнинг аввал онаси, кейин отаси қазо қилганида, Каримжонига қайғуриб, ойлаб... йиллаб кўк кийиб, оқ боғлади. Жуда закий, жуда сезгир эди раҳматли; бири-бирларига кўнгили қўйиб, – Нозимахон иккинчи курсда ўқирди; Каримжон эса диплом тараддудида эди, – учрашиб юрган кезларида, Каримжоннинг битаёзган «Зайнаб»ини кўриб қолиб; вуй, зўр-ку! Ким бу? – деган, ҳаяжонланиб. – Асарингизнинг отини нима қўймоқчисиз? – деб сўраган. Каримжон ёлғонни ёқтирмайди, шу боис: «Зайнаб», – деб кўя қолган. Нозимахон эса, кўзлари бир чақнаб: ҳаётда борми ўзи Зайнаб? – деб сўраган. «Зайнаб» – хаёлий қаҳрамоним, – деб жавоб берган Каримжон. «Биринчи муҳаббатим» деб қўйсангиз, тўғрироқ бўларкан, – деган Нозимахон, кулиб. – Яхши... Зўр!.. Жуда бошқача чизганингиз билиниб турибди. Ҳали кўрасиз, «Зайнаб»ингиз шов-шув бўп кетади. Каримжон дув қизарган-у, ярми ҳазил, ярми чин оҳангда: биринчиси ҳам, охиргиси ҳам ўзингиз, Нозимахон! – деган... Лекин, куйган биров айтган экан, сочим тугул суягим ҳам оқарди-ку, ҳамон ҳар оқшом элбурундан қўйнимга суйганим кирвоганини сезиб ётаман!.. Гарчи ўрталарида жиддий бир нимадир рўй бермаган эса-да, ҳануз Зайнабни унутолгани йўқ. Ёлғон бўлмасин, бир кечаси, шийпан омборида, баланд шифтга довури уюб қўйилган кўрак ғарамининг тепасида Зайнаб, Қора қиз, Раҳмат, тагин бир синфдош йигит пастга кўрак суриб тушираётган эдилар. Бирдан чироқ ўчиб қолди; ана ўшанда одатдагидай Раҳмат бирор бир қилиқ қилдими, Қора қиз ғалати қийқирворди; қийқириқ тинар-тинмас, Зайнаб тепадан учиб-сирғалиб тушди-ю, ихтиёрийми-беихтиёрми, Каримга урилиб кетди ва шунинг баробарида, йиқилиб тушмаслик учунми, шартта бўйнидан кучарқан, шундай бир оҳангда шивирладикки, ҳали-ҳамон ўша оҳанг, ўша тафтни Карим Яраш унутолмайди: *ах-х, бир билсангиз эди!.. Шу, бор-йўғи шугина холос. Лекин, биладикки, ҳануз Зайнабни унутолмаётганлигининг сабаби фақат шугина эмас. Йўйўқ!.. Асл сабаби: Зайнабдай қизнинг гала ёвузларга қўшилиб, фитнага бош қўшганлигида.*

...ўшанда ў з и бир асради. – Ҳаммаси ҳозиргидай ёдида: агар уларнинг ўйлаган фитнаси амалга ошса, Карим... Карим Яраш бир умрга юзи қаро... ёмонотлик бўлиб қолиши керак эди. – Э, юзикаролиғ ҳам гапми?! Кейин, яшамокнинг қизиғи қолмас эди. Шукр... шукр, ўзингга шукр.

VI

Карим тошйўлдан чапга бурилиб, маҳалла оралаган кенг кўчага кирди. Кўча ғира-шира ёруғ. Жимжитлик... Кўчанинг икки ёнида бири-бирига тутшиб кетган қатор ҳовлилар. Гуллар, дарахтлар қуршовида қорайиб кўринаётган ҳар бир ҳовли ўзича бир тилсимли кўрган. Деразалардан кўчага увада, заъфарон нур таралапти.

Беихтиёр кўнглига бир хавотир ўрлаб, Каримнинг одим отиши сусайди: кимдир биров кўриб қолса, албатта, ёмон хаёлларга бормоғи тайин – Яраш муаллимнинг тўнғичи, – бурнига чиптириб қўйиб, ип узган буқачадай, – бемаҳалда бизнинг кўчада нима қилиб юрипти?! Ана кейин, отаси эшитиб қолсалар, кечирмайдилар: душманларим буколмаган қаддимни сан – нонкўр, букмоқчи бўлдингми?! Нима қилиш керак – қайтсамикан-а?.. Шунча

йўлни босиб ўтди. Кўчанинг адоғи Зайнабларнинг томорқасига туташган. Томорқани тевараклаган сўқмоқ-челдан бориб, баланд зинапоядан кўтарилса, зайнабларнинг бир тавақали, пастак дарчасига юзма-юз бўлади... Негадир, бирдан Каримнинг юраги дукурлаб кетди: гўё дарча-дарча эмас – Жаннат эшиги; остона ҳатлаёлса – етгани. Ахир, яқиндагина: ах-х, бир билсангиз эди, деб шивирлаган-а!.. Эҳтимол, билдириб қўймоқчи бўлаётгандирки, ўзига чорляпти-да!.. Камзулининг кўкрак чўнтагидаги хат, ҳамон чинни кабутардай хаёлида чарх уриб, кўксини куйдираётгандай эди: кутаман!.. С.с.З – Сизнинг содиқ Зайнабингиз ёки Сизни севгувчи Зайнаб!.. Балки, Зайнаби ўксук кўнглига, – ахир, бувиси... бувижониси қазо қилган-ку! – андақкина малҳам, жиндайгина мадад истаётгандир... Ҳар не бўлса-да, энди қайтмаслик керак. Лекин, кўча адоғигача ҳали яна анча масофа бор. Қора қизнинг ҳовлисиёям шу кўчада. Дарвозаси гужумдан. Ўймақори. Қўштавақали.

Ногоҳ, кўча ўртасида каттакон бир қаро кўппак пайдо бўлди. Тўхтади. Каримга қаради: нотаниш... безарар; кўркмай, шитоб яқинлашаяпти...

Хайрият, кўппак, эринчоқлик билан ортига қайтиб, пўпанак гуллар панасида кўздан йитди.

Карим, кўкрагига туф-туфлаб, кўппак кўздан йитган томондан кўзини узмай, янаям чаққонроқ илгарилайверди. Хиёлдан сўнг, Қора қизнинг дарвозасига яқинлашди. Қизик, негадир, дарвозанинг бир тавақаси очиқ эди... Долонда лопиллаб ёнаётган катта симчироқнинг нури кўчага мўл-кўл тушиб турар, ўткир чироқ шуъласи кўзни қамаштираётганидан эса, долон тарафни кўриш маҳол эди. Беихтиёр Карим чаққонроқ одимлади. Хийла узоқлашганидан сўнг, долон ичкарисаданми, бўғиқ бир овоз эшитилди: гаров ўйнайман – ўша эди, ўша!.. Овоз эгаси Каримга танишдай туюлди.

...*Холмат ўғри-ку! Ўша... ўшанинг овози.* – Холмат ўғри – Зайнабнинг амакиси – отасининг укаси. Икки йил аввал Қора қизнинг акаси Ҳайдар боди билан бирга мактабни тугатган. Дайди. – *Лекин, у... Унинг онаси бугун ўлган-ку, Қора қизларникида нима қилаяпти?.. Балки, бош;адир-э!.. Бошқа... бошқа биров бўлиши керак. Қўрққанга кўша кўринар.*

Янаям илдамроқ юриб, Карим томорқа сўқмоғига етди. Тўхтади. Ортига ўгирилди. Қулоқларини динг қилди: йўқ, қадам товуши эшитилмаяпти; ҳеч ким кўринмаётир... Лекин, сезаяптики, кўнглида хотиржамликдан... ҳаловатдан асар йўқ; билъакс, жисму жонида беқарор бир хавотир кезаяпти. Ғайрату ғурурни канадай сўргувчи бир хавотир!.. Ҳалиям кеч эмас, агар ўннга бурилиб, бирор юз эллик... икки юз қадамларча юрса, пахса деворлари баланд ўғит омбори ёнидаги қумлоқ кўчага тушволади; ана кейин, Зайнабларнинг дарвозаси ҳамда Раҳматларнинг кўприги олдидан бемалол ўзларининг қишлоғи томон йўл тортиши мумкин; бирор бир ғайри назар кўрса ҳам, жўрасиникидан қайтаяпти, деб ўйлайди... Лекин... лекин, Зайнаби интиқиб кутаётир ахир. Етдим... етдим, деганда, туяфеъллик қилиш... Йўй-ўқ, йигит кишига ярашмайди.

Ҳардамхаёллик билан, сўқмоқдан юриб, баланд, ғиштин зинапояга етди. Бир-бир босиб, зиналардан кўтарилгач, тагин бир зум тўхтади, ортига қаради: ҳеч бир зоғ кўринмайди. Ҳаммаёқ жимжит. Жимжитлик шу қадарки, ўз комига ютворгудек, дилга аллатовур ғулу солади... Юраги бетоқат дукурлаган кўйи, аста Карим эшикчага кўлини чўзди. Занжири ўтказилмаган экан, ғийиқ этиб очилди. Қумлоқ кўча томондаги дарахтлар

тепасига етаёзган ўн тўрт кунлик ой нуридан ҳайҳотдай ҳовли кўройдин эди. Баланд супанинг чап томонида кета-кетгунча узун иморат. Иморатнинг ўртароғидаги хоналардан бирининг очиқ деразасидан супанинг бир парча саҳнига заъфарон нур тушаётир. Баланд супанинг ўнг томони пастлик. Пастликда чорбоғ. Ҳали узилмаган олмалар, анорлар, беҳилар ой нурида қорайиб кўринади... Боғнинг адоғи айвон, ошхона, тандирхона... Бу – ичкари ҳовли – яъни, ҳарам – аёллар салтанати. Ичкари ҳовли ташқари ҳовлидан баланд девор билан тўсилган. Ичкарию ташқари ҳовлини боғлаб турган қўштавақали эшик эса, ана, гумгурс ёпиқ.

Карим аста дарча занжирини ўтказгач, шарпадай юриб, секин очиқ деразага рўпара бўлди. Ва, кўраётганларига ишониб-ишонолмай, беихтиёр кўзлари каттариб, бир зум тек котди-қолди: хонтахта устида катта, думалоқ ойна; Зайнаб ойнага беткай ўтирибди. Во ажаб, бирам сулув, бирам гўзалки, ўз ҳусну жамолини ўзи маҳлиёлик билан томоша қилаётган айни сувпарисининг ўзими дейсиз – бошини ювган шекилли, сочлари елкаларига ёйилган, лоладай юзларини ярим ёпган, хиёл очиқ кўкси узра эса тарам-тарам сочлари мавж урмоқда! Қўлида бир ёни майда, бир ёни катта тишли қизил, узун тароқ... Ногоҳ, Каримга нигоҳи тушиб, майин жилмайишидан Зайнабнинг кўзлари яшнаб кетди.

– Ман келдим, Зайнаб! – деди Карим, кафтларини дераза тоқчасига тираб. – Яхшимисиз?

Зайнаб, негадир, бошига рўмолини ёпмай:

– Кириг, – деди.

Карим, хонага бир қур кўз югуртириб, бурчақда ухлаб ётган беш ёшлар чамасидаги болачага ишора қилди: сезиб қолса-чи?

Янаям сирлироқ жилмайиб, Зайнаб кўзларини чирт юмиб очди: парво қилманг, тошдай қотиб ухляпти.

Хонага кираётиб, баттар Карим танг қотди: енгсиз, ёқасиз тункўйлақда эди Зайнаб. Сочлари... сочлари!.. Ёпирай, оғушини очса, Зайнаб бошини кўксига қўядигандай интиқ бир ҳолатда-ку! Бунча тез, бунча осон?! Йўл бўйи сочларини силашни, юзларини майин-майин сийпалашни бот-бот хаёл қилган эса-да, сира бунақасини Карим кутмаган эди. Ростиси, гангиб қолди. Ва, ўша аснода, бирор ҳафта аввал ҳаммани ларзага солган бир воқеа, – бурунгиларнинг хатоси кейингиларга мактабдир, дейилганидек, – ёдига тушди-ю, ноҳос, боя... боягина қулоғига чалинган танишдай бир овоз ҳам тагин қулоқлари остида совуқ жаранглаётгандай туюлди: гаров ўйнайман – ўша эди, ўша!.. Беихтиёр кўнглидан ноҳуш бир гумон кечаркан, негадир, асло Зайнабнинг фитна уюштиришига ишонгиси келмай, Карим секин ортига бурилаётиб:

– Ман ҳозир!.. – деди. Шартта Зайнаб Каримнинг кўлидан ушлаб, чап кўкрагига босди:

– Ана!.. – деди. – Кетманг!

...нима, юрагимнинг уришини кўринг деяптими?.. Вуй, юрагининг уришини-ей!

Ҳар лаҳза ғанимат эди, озорсиз қўлини тортиб, чаққон Карим даҳлизга ўтди. Ҳовлига чиқди. Югуриб, эшикча ёнига борди. Ва, тирқишдан мўралаётиб, олдинма-кейин сўқмоқдан шитоб елиб, тобора яқинлашаётган уч кишини кўрди.

Қўққис, Ҳайдар бодининг овози эшитилди:

– Тамом, гап битта: ҳар иккаловинг ҳам ман айтгандай қиласан!

– Эй, боди, манга ақл ўргатма! – деди Холмат ўғри. – Ман унга вой-вомякнинг уясини кўрсатиб қўяман. Билдингми?..

Орқароқда келаётгани Зайнабнинг акаси экан. Оти... оти ким эди унинг?.. Ах-х!.. Шошиқаётганидан нафаси тиқилдими, бўғилиб-бўғилиб йўтала бошлади.

Карим саросар ортига қайтди. Бирров уйга кирмоқчи бўлди, лекин, кирмай, илдам дераза томонга юрди.

Ҳамон Зайнаб, тунқўйлақда, узун этаги билан бўйлашаёзган паришон сочларига чулғаниб, хона ўртасида аллатовур англашарсиз бир ҳолатда тик қотган эди.

– Акаларингиз елиб келаяптилар-ку, Зайнаб! – деди Карим. – Ман кетдим.

Кўзлари бир чақнаб, Зайнаб нимадир деб шивирлади. Эшитилмади.

Карим, Зайнабнинг: кетинг... тезроқ кетинг! – дейишини кутган эди. Бироқ, негадир, демади.

– Хайр!..

Зумда Карим дарвозага етди. Аста, ғичирлатмай, дарвозани очиб, ташқари ҳовлига ўтди. Ташқари ҳовли ҳам ичкари ҳовлидай кенг-ковул экан. Супанинг пасти боғ, бедапоя, сайисхона. Сайисхонада кавш қайтариб ётган сигирлардан бири пишқириб, жойидан турди... Баланд супанинг чап томонидаги қатор уйларнинг эшиклари, деразалари ёпиқ. Рўпарада, ўттиз қадамларча нарида кўча дарвоза ой нурида кулрангланиб-оқаринқираб кўринади. Дарвоза ортида, йўл ёқалаган ариқ бўйида тераклар кўкка бўй чўзган, теракларнинг барглари тунги шабадада беором, майин шилдираб, оҳиста бир эртақ сўйлаётгандай... Ул қадимий эртақни ўсмир кезларида Карим онасидан эшитган. Ёдида.

Эмишки, бўйсара бир қиз, бир оқшом чоғи, пастак деворнинг бу томонидан туриб, болалигида қулоқ тишлашган қўшни йигит билан, энтика-энтика, суюна-суюна, сирлашаётган экан. Ногоҳ, ана ўшанда эшик очилиб, боққа отаси кирибди. Бирдан қиз: отам кўриб қолган бўлсалар-а, деган бир хавотирда, жисму жони дир-дир титраб, ариқча бўйидаги момо-тераkning ортига яшириниб, бағрини теракка босибди. Бирдан терак барглари юрак шаклига дўниб, севган-севилган қизнинг пинҳон муҳаббатини олам-жаҳонга шивир-шивир сўйлай бошлабди.

...қиссадан ҳисса шулки, Каримжон – болам, йигитники қар-қара, қизники масхара деганлари ўша замонлардан қолган эмиш. Билдингми?.. Қизнинг шаъни – гулдан нозиг-а!..

Хаёли эртақка чалғигани учунми, Карим то дарвозадан кўчага чиққунига довур, томорқа тарафдан яъжуж-маъжужлардай гувраниб келаётган хавфдан бошқасини ўйламади. Ҳолбуки, ташқари ҳовлида янаям баттароғига йўлиқиши мумкин эди. Дарвозадан бирор ўн беш-йигирма қадамлар узоқлашганидан сўнг, ниҳоят, елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тортди: ариқ ёқалаб, секин, гўё бепарво кета бошлади – энди хавотирланмасаям бўлади. Хаёлида эса, бирор ҳафта аввал рўй берган ва боягина ёдига тушган воқеа тобора бор даҳшати билан намоён бўларкан, ушбу ўжар савол ҳам беқарор чарх урмоқда эди: нега-нима учун ахир?!

...тавба, кимдан чиққан бўлиши мумкин бу фикр – Зайнабданми ё Қора қизданми – кимдан ахир?!

Ушбу саволига жавоб топмоғи учун, ҳозироқ тўйхонага бориши керак. Боради. Имо-ишора билан бўлса ҳам, Қора қизни даврандан чақирволади ёки тўйдан қайтаётганида, бир амаллаб, сўраб-суриштиради. То анигини билмагунча тинчиёлмайди. Яҳшиямки, аини вақтида бадбахт Вакилнинг шўришу савдоси ёдига тушгани...

VII

Ушанда қай бир ҳолатда тўйхонага кириб борганлигини Карим Яраш ҳалиям яхши эслайди: базм аини авжига чиқаётган экан – Олия отарчи антиқа кўзли қалпоғини бошига дол қўйвоган, торини кўксига босиб, тобора завқу шавқи мавж урган қўйи, жумла-жаҳонни мастона оҳангларга эвругдай бор овозда қўшиқ айтаяпти; бир ёнида гармончиси, бир ёнида дойрадаси; ранг-баранг чироқлар нуридан нурафшон давра гавжум – бири-биридан гўзал, бири-биридан шоду қувноқ ўн чоғли қизлар, жувонлар, жамалаксоч қизалоқлар рақсга тушаяптилар. Ҳамма – ўйнаётганлар ҳам, ўйинни томоша қилаётганлар ҳам шодумон. Биргина Карим дилтанг. Биргина Карим еру-кўкка сигмаётир.

...тезроқ Қора қизни топиш керак. Маразлар тутволсалар, йўл бўйидаги теракка... Уф-ф!.. Елкама-елка, кифтма-кифт ўтирган сал кам минг аёлнинг орасидан уни кўриб бўлармикан-а?

Карим ён-ёққа бетоқат аланглаётиб, бир маҳал, чарх уриб ўйнаётган қизлар даврасида Қора қизни кўриб қолди. Яхши-ку!.. Тўйчилар пул қистиргани бораётганларида, секин эргашади. Кейин, Қора қизнинг чаккасига пул қистираётиб, айтади: илтимос, ҳеч кимга сездирмай, бирровгина кўчага чиқ, гаплашволайлик?.. Албатта, чиқади. Чиқиши керак. Сирдоши... синфдоши ахир.

Ногоҳ, ўзи томонга яқинлашиб келаётган Каримга нигоҳи тушиб, бир зум... бир лаҳза Қора қиз суратдай қотди-қолди. Кейин, кўзларида чексиз бир қаҳрми, аламми... нимадир чақнаб, аста ортига тисарилди.

Гарчи ўхшатолмаётганлигини сезаётган эса-да, Карим хушҳол жилмайишга уннаб:

– Мастон! – деди.

Бирдан лаблари асабий титраб, Қора қиз:

– Ўч! – деди, паст, бўғиқ оҳангда. – Ўчир қорангни!

Уни аврамоқчи бўлиб, Карим:

– Ўзинг яхшисан-ку, Мастон! – деди. – Илтимос, мани уялтирма, пулни ол?

– Пулинг бошингдан қосин! – деди Мастон. – Яна бир қадам яқинлашсанг, дод солиб, тўйни бузаман. Йўқол!..

Карим билдики, вазият қалтис: Қора қиздан ҳар балони кутиш мумкин; ҳали-ҳозирча аёл балосига дош бера оладиган балогардон тўрамаганлигини дostonлардаям, эртаклардаям, романлардаям ўқиган; э, одам Атони жаннатдан бадарға қилдирган ҳам аёл-ку!

Қора қизга атаган, – аслида Зайнабга аталган, – пулини Олия отарчининг зулфлари гажак, кўзлари биё-биё раққосасига бериб, дарров Карим ортига кайтди.

Энди бир чеккада тумшайиб, бетоқат кутмоғидан фойда йўқ. Барибир, тўйдан қайтаётганидаям гаплашолмаслиги билиниб қолди... Яхшиси, эртага, мактабда, сочларидан бураб, деворга тақагани маъқул: ахийри, оғриқ жонидан ўтгач, булбулдай сайрайди-қўяди.

Бироқ, нима учундир, эртаси Қора қиз мактабда қорасини кўрсатмади.

Индини эса, кутилмаганда, биринчи соат ярим бўлаёзганда, кимдир эшикни тақиллатди.

Муаллим, икс ҳамда игрикнинг ўрни ўзгаргани билан, масаланинг жавоби ўзгармаслигини, натижа эса ўша-ўшалигича қолишини ижикилаб тушунтирган кўйи, бамайлихотир бориб, эшикни очди:

– Ярашев, сизни... – деди. – Чиқинг!

Карим биринчи партада ўтирарди. Таажубланиб, Раҳматга қаради: ким бўлиши мумкин? Раҳмат йўл бўшатаётиб, лабларини чўччайтириб кўйди: ман қайдан билай?!

Карим даҳлизга чиқаётиб, рўпарасида Ҳайдар бодини ёвқур важоҳатда кўрди-ю, юраги шув этди: бунча?!.

Эшик ёпилар-ёпилмас, шатр-шутр Ҳайдар боди ёқасидан бўғиб, Каримни бурчакка тортди:

– Қутулиб қолганингга шукр қилмайсанми, мишиқи?! – деб, чеккароқда папкасини қўлтиғига қисиб турган синглисини кўрсатди. – Танийсанми уни?.. Сандан сўраяпман, танийсанми?!.

Унинг лақабини айтмоқчи бўлиб, Карим энди лаб жуфтлаган эди, бирдан тумшуғига муштини қадаб, Ҳайдар боди:

– Отини айт! – деди. – Отини?!.

Карим хушламайроқ Қора қизнинг отини айтди.

– Билиб кўй, бундан кейин Мاستонга тирғалсанг, бутингни йиртаман, бала! Отанг дириктир бўлса, ўзига. Ман отангдан кўркмайман. – Шундай деб, шартта Ҳайдар боди синглиси томонга юзланди. – Папкангдагини бу ёққа бер!

Қора қиз папкасидан макка сўтасидай биққи, узунроқ бир қизил сабзини олиб, акасига узатди.

– Кўраяпсанми?.. Тунов кеча буни... Санга атаган эдик. Лекин, насиб қилмади. Билдингми?.. Омадинг бор экан. – Ҳайдар боди ишшайиб, сабзини Каримнинг кўйлаги ёқасидан ичига тиқиб кўйди. – Санга эсдалик бу!..

Акасига бир қараб, ғолибона юриш билан, Қора қиз синфхонага кириб кетди. Ҳайдар боди Каримни эркалагандай ҳар иккала юзига бир-бир шаппатилади. Сўнг, шитоб ҳовлига чиқди. Зум ўтмай, кўздан ғойиб бўлди.

VIII

Яқин-яқинларгача артилмаган, тўғралмаган қизил сабзини кўриб қолса, айти ўша макка сўтасидай биққи, макка сўтасидай узунроқ, қизил сабзи ёдига тушиб, Карим Ярашнинг кўнгли айнирди. Баъзан, кайфиятига қараб, ҳалиям айниб туради... Ўшанда, ҳатто Раҳмат жўрасига ҳам сабзи можароси ҳақида лом-мим демаган. Деса, биладики, кулгига қолиши тайин: буям майли-я, ейилмаган сомсага пул тўлаганидек, умрбоқий лақаб орттирволиши ҳам ҳеч гап эмас эди.

...хайрият, ўзи бир асраган экан.

Агар шармандайи шармисор Вакилнинг кунн бошига тушса, кейин, яшамогидан маъни қолмас эди. Ёмонотлик бўлиб яшаш... Азоб-э!.. Балки, бечора Барака сувчидай ўзини осиб қўя қолармиди?.. Лекин, ит қавмида осилиб ўлганидан кимга фойдаю кимга зарар?.. Барибир, ўзига қўшиб, ота-онасининг ҳам, бари эмикдошларининг ҳам шаънини баттар булғаган бўларди-ку!

...ўзингга шукур-эй!

Худо шоҳид, Зайнаб чақиргани учун, пок дил билан, холис ният билан борган эди: мана, кўриб қўй, сан чорласанг, ўтга-чўққа қарамай, қиёмат қойим бўлсаям, ҳамиша ман ёнингдаман, дегандек.

Ўшанда ҳам, мана, шу тобда ҳам Карим Ярашнинг англашича, фитна уюштириш фикри ака-сингилдан – Ҳайдар боди ҳамда Қора қиздан чиққан. Асосан Қора қиздан!.. Ҳа-да, буларнинг бари Қора қизнинг кирдикори бўлиши керак. Зайнаб иккаловининг муносабатидан ҳеч ким Қора қизчалик хабардор эмас эди. Эҳтимол, хатларни акасига ўқитиб юрган бўлишим мумкин... Ёвузларнинг ўйлаб топган фитналарини амалга оширишни белгиланган вақтларини қаранг: у ёқда бувилари, – паймонаси тўлган бир кампир, – ўлиб ётибди, бу ёқда гиж-бака-банг тўй бўлаёпти. Шундай пайтда алдаб қопқонга туширмоқчи бўлганлар.

Тўғри, у пайтларда, – бундан олтмиш... етмиш йиллар аввал, – давр бошқача эди: йигит-қизнинг бири-бирига ишқий хатлар ёзмоғи ёки бугунгилар каби ийиққан кучукчалардай кўча-кўйда бири-бириларига ҳиринг-ҳиринг суйкалашиб-илакишиб юришлари ёмон бир ҳаёсизлик ҳисобланарди. Халқ айтганки, шармсизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда ибод йўқ!.. Тағин дейилганки, ибодсиз аёл дўзахнинг гўлаҳидир. Шунақа.

Карим Яраш икки қизи, икки ўғлини уйли-жойли қилган. Вақтийи замонида, ҳар иккала қизиям, – раҳматли Нозимахоннинг талабига кўрамиди, – ўзлари ёқтирган йигитларини таништиргани уйга бошлаб келган эди... Катта куёви, барака топсин, анча ишнинг кўзини биладиган уддабурон йигит экан. Куёвининг саъйи-ҳаракати билан, мана, тўнғич невара ҳозир Англияда ўқияпти. Университетда бирга ўқийдиган англиялик бир ўзбек йигитига кўнгил, – энди шундай дейилади-да!.. – қўйган эмиш, яқинда кампютер орқали онаси билан таништирибди... Майли, булар бари бугуннинг гаплари.

Бироқ, ўшанда Зайнабнинг... Зайнабдай қизнинг ёвузлар билан тиллашиб, шундай жирканч фитнага бош қўшганлиги сабабини ҳали-ҳамон Карим Яраш англаб етолган эмас. Энди эса англаб етмоғи душвор шекилли.

Лекин, ҳамон Зайнабни унутолмаётганлигининг тағин бошқа бир ғалати, жумбоқнамо жиҳатлари ҳам бор.

Амалга ошмаган лаънати фитнадан кейин, аста-секин, бора-бора, кўнгил оғриқлари босилаётгандай туюлса ҳам, фикру ёди мудом Зайнабда, мудом Зайнаб томонларда эди.

Ўша йили қишнинг қаттиқ келганлиги ҳалиям Карим Ярашнинг ёдида: кун сайин чўлларда қўйларнинг совуқдан қирилиб кетаётганлиги ҳақидаги совуқ хабарлар бот-бот қишлоқ оралаб қоларди. Совуқдан дилдираб, фарч-ғурч қор босиб, мактабга бораётган кезларида, беихтиёр уни ўйлаб,

юзларини аямажуз чимчиламаяптимикан-а, деб кўнглидан кечирганларини ҳамон яхши эслайди.

Қиш оёқлаёзганда, акаси, – оти... оти ким эди унинг?.. Ах-х!.. Ўлди – бечора йигит қирчинидан қийилди.

Ўшанда Зайнабнинг акаси ўлганига куйган-куймаганлигини эслаёлмайди. Лекин, Зайнабга раҳми келганлиги рост. Ҳар гал Зайнабни ўйлаганида, бўғилиб-бўғилиб йўталгучи акаси айна шу тобдаги каби кўз ўнгида хира туман янглиғ намоён бўлаверади.

Худо урганни пайғамбар ҳам ҳассаси билан туртармиш, деганларидек, ўша йили, ойдин баҳор тунларидан бирида, Зайнабнинг амакими – Холмат ўғри, қишлоқ дўконини ўмараётганида, қўлга тушиб, қамалиб кетди... Кўп йиллардан сўнг, яна бир гал қишлоққа борганида эшитдики, қамоқдан чиқиши арафасида, ёшроқ бир аристон йигитга ўчакишган экан, қўйни бўғизлагандек, тапр-тупр Холмат ўғрини оёғи тагига босиб, бўғизлаб қўя қолибди... Шундай қилиб, Холмат ўғри ҳам ному нишонсиз ўчди-кетди.

... дунёнинг ишлари қизиғ-а?

Мактабни битирганидан сўнг, негадир, Зайнабни ўқишга юбормадилар.

Ногоҳ, Тошкан кўчаларида, ТошМИ атрофларида топишиб қолишлари тўғрисидаги умидлари чиппака чиқса ҳам, барибир, Зайнабдан кўнглини узолмади... Ўша йили, қишки таътил кунларида, қишлоққа интиқиб борганида, дабдурустдан эшитиб, ҳайрону лол қолди: Зайнабни эрга бериворишибди!

...шоирлар ҳам бало экан: жондан айрилган ёмонми, ёрдан айрилган ёмон?..

Ҳайё-ҳуйтлаб, яна орадан кўп йиллар ўтиб кетди.

Бир гал, эру хотин ота-юртга қизларию Алижон-Валижонларини эргаштириб борганларида, туйқис, – жудаям унчаликмасдиरो-ов! – қўлоғига чалиниб қолди: туғмасаклиги учун, учинчи эри ҳам Зайнабни ҳайдаворибди.

...ҳайдаворибди! – Бу гапни эшитаётиб, ўшанда Карим Ярашнинг юраги ёмон ғижимланиб оғриган эди. – Эсизгина Зайнаб-а!.. Эсиз-а!..

Яқинда ували-жували бировга эрга чиқибди. Тўртинчи марта!..

Ажаб, дунёсидан куйган бир аёл айтган экан: эрма-эр санғиганча, гўрма-гўр изғиган авлороқдир.

...ҳай, Зайнабгина-я!.. Ким қилмагай, ким топмагай.

Эҳтимол, фитна амалга ошмаган кунлардаёқ Зайнаб барини унутворгандир. Унутолармикан-а?.. Ўзи, аслида, унутишга арзигулик нималардир рўй берганиям йўқ. Лекин, барибир, Карим Яраш ўша кунларни, ўша тўй кечасидаги ғолоғул тунни, айниқса, Зайнабнинг енгсиз, ёқасиз, шафақранг тункўйлақда, узун, тарам-тарам сочларига чулғаниб турган сирли... сеҳрли ҳолатини сира унутолмайди.

...о, Унинг кўзлари!..

Ўтган йили, авжи саратон кунлари, пешин пайти, Раҳмат иккалови хандон-хушон гурунглашиб, чойхона томонга бораётган эдилар.

Қишлоқ чойхонаси ҳовуз бўйида. Чойхонанинг кунботар тарафидан катта анҳор оқиб ўтган. Салқин. Қоратолларнинг қуюқ соясига қўйилган картларга кўрпачалар тўшалган. Шашка дейсизми, шахмат дейсизми – баридан бор. Теракларнинг мой суртилгандай ялтироқ барглари севган-

севилган қизнинг юрагидай тепангизда майин куйлаб туради... Хуллас, чойхона – қишлоқнинг энг сўлим, энг сокин гўшаси.

Чойхона муъолишига яқинлашаётганларида, рўпарадан келаётган занжибашара бир аёл, буларни кўриб, бир зум тўхтади. Сўнг, зипиллаб, йўлнинг у бетига ўтди. Қарғашойи рўмоли билан бир ён бетини сал тўсган бўлиб, янаям чаққонроқ одимлади.

Хиёл узоқлашганларидан сўнг, Карим Яраш:

– Ким у – анави аёл? – деб сўради.

– Танимадингми? – деди Раҳмат, кулиб. – Мاستон-ку!..

...бечора. Хивчиндай эди – қучоққа сигмас гўладай бўпти. Шакаладранг эди – кўмирдай қорайиб кетибди. Тавба, қаригани сайин қораяверар-кан-да!

Ўн йил... ўн бир йил бирга ўқиганлар. Орадан шунча йиллар ўтганига қарамай, барибир, рўпара бўлмоққа бети чидамади. Буям бир ҳикмат экан: шохиди иллоти борнинг туёғи қалтирармиш.

...демак, унутмаган. Қандай унутсин ахир?! Ўзи жувонмарг қилган бир муҳаббатнинг уволига қолди-ку!.. Демак, Зайнаб ҳам унутмаган. Унутолмайди.

– Акаси нима иш қиляпти?

– Мاستоннинг акасими?.. Нима, эшитмаганмидинг?

Гўё шундай бўлиши керакдек, Карим Яраш:

– Нима, ўтиб кетганми? – деган эди.

– Узоқ йили бир аварияга йўлиқиб, ҳар иккала оёғидан ҳам айрилган, – деган эди ўшанда раҳмат, худди: сезаяпсанми, роса қуёш қиздираяпти-я деяётгандек. – Болаларига тирик товон бўлиб қолди.

Беихтиёр олис ўтмишга дохил бир манзара, сири кўчаётган хира ойнада ёрқин акс этаётгандай, Карим Ярашнинг кўз ўнгида ажабтовур ёлқинлана бошлади: ана, Қора қиз миссайиб, папкасидан макка сўтасидай биққи, узунчоқ бир қизил сабзини олиб, акасига узатаяпти... Ана, Ҳайдар боди ишшайиб, кўзлари аллатовур жавдираётган навқирон йигитнинг кўйлаги ёқасидан ичига қизил сабзини тикаяпти... Ана...

...ҳеч нима, ҳеч қачон дунёсида беиз, бесамар кетмас экан, – деб, ўйлади Карим Яраш, тагин сигарет тутатиб. Чала-чулпа чекилган сигарет қолдиқларига кулдон тўлиб кетган эди.

Чала чекилган сигаретини кулдонда эзгилаб, илиқ чойдан Карим Яраш бир култ хўплади. Радиони ўчирди. Сўнг, кўзларини юмиб, тагин оромкурсига ясланди... Билади: чарчаган. Жуда!.. Қисмат ҳазиллари ёмоон чарчатди... Аллақачон тинган-у, лекин, ҳамон шуурида янграётгандай туюлаётган кўшиқ тагин хаёлини банд этди: ким кўрубдур, эй кўнгил, аҳли жаҳондин яхшилиғ? Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиғ!..

...ҳай, манинг яхшигинам-а!..

Ҳозир ўрнидан туради. Шартта мўйқаламни кўлига олиб, қайтадан яхшигинасига жило бера бошлайди... Ҳа-а, расминг орқасида, узоқдан, ўн тўрт кунлик ойнинг хира шуъласида Қора қизнинг билинар-билинмас маккорона кўринишини ҳам ғира-шира акс эттиради. Агар акс эттиролса!.. Ушбу фикр ҳозир, шу тобда кўнглидан кечди. Ва, ўзига маъқул бўлди: албатта, чизиб кўради... Эрта бир кун, – яна кўп йиллардан кейин ҳам, – навқирон томошабин – ранг-тасвирнинг чинакам мухлиси, бир муддат

«Зайнаб»нинг гўзал қадду қоматига, тарам-тарам сумбуладай сочларига, нимадир яшиндай чақнатган қийғоч кўзларига киприк қоқмай, теран ҳайрат ичра, суқ билан термилаётиб, одамзот умрининг ўткинчилигию асло хотиротнинг сўнмаслигини ўйлаёлса; шунинг баробарида, кўнглида ўтлуғ бир орзиқишни, севинчбахш бир ҳаяжонни сезса... сезолса бўлгани!.. Беихтиёр кўкси бир қалқиб, Карим Яраш оташин энтиқди: ҳаёт бунчалар аччиқ... бунчалар ширин-эй!.. Ҳа-я, нодон шогирдининг ношукурлигини эса... унутиши керак. Унутади. Арзимаиди... арзимаиди. Худо кечирсин уни.

...кечирармикан-а?

Ҳадемай, куёш баланд томлар ошиб, кеч кузак шамолида юлқиниб-юлқиниб шовуллаётган анави адл чинорлар тепасига етади, ана ўшанда Карим Ярашнинг устахонаси янаям куёш нурларидан нурафшон бўлади.

Фарзанд

I

Ўғлининг ўлдирилганлигини эшитган заҳоти, ёлғизидан айрилганлигига ишонгиси келмай, бирдан юраги ғижимланиб оғригани баробарида, Дониёр Тўра бир кунда, бир лаҳзада хону мону куйиб кетганлигини, энди яшайдан маъни қолмаганлигини идрок этар-этмас, бошидан ҳуши учиб кетмаган эса-да, қарахтдай шалайим бўлиб қолган ва беихтиёр кўнглидан бир калимагина сўз кечган эди: тамом... тамом... тамом! Кейин, ўша аснода, хотинини ўйлаётиб, вужуд-вужудини беҳол-бемажол қилаётган лоҳасликданми, аллатовур беадад бир дард билан, ҳасрат билан, юрак-юрагидан: ўғлим, дегани, ўғлининг отини айтиб: – Зафар... Зафаржон! – деб шивирлагани; бундан кейин иллоҳ ўғлини чорлаёлмаслигини, ҳарчанд чорлагани билан, энди ўғли лаббай деб жавоб беролмаслигини, минъад ҳамишагидай рўпарасида кулиб-жилмайиб, ҳозир у нозир бўлолмаслигини алам билан кўнглида тан олаётгани ҳамона: – Онанг... онагинанг чидаёлармикан-а? – деган куйдиргувчи бир фикр ҳам хаёлидан кечгани ёдида. Ва, айна лаҳзаларда ён-верида тобора авж олаётган ғала-ғовуру қий-чувларга парво қилмай, қақшатғич бир савол ҳам шуурида беқарор чарх ура бошлаганлигиниям яхши эслайди: – Энди нима қиламан-а?! Ундан уёғи ўчган – туссиз, исмсиз бир бўшлиқ. Йўқ, гўё, тубсиз бир жарлик... Ногаҳон бошига... наинки бошига, бирдан ер билан яқсон бўлган хонадонига ёпирилган қайғу ҳақидаги, ўлим ҳақидаги шум хабарни қачон, кимдан эшитганлигини аниқ эслаёлмайди. Бўларкан-да!.. Шундай тушунуксиз, дардчил ҳолатга бундан сал кам ўттиз йил аввал... ўспирин чоғларида, кеч кузак кунлари, бир намозгар пайти, кўчада валасапед учириб-ўйнаб юрганида, Хайринисо ҳазиллашиб, олдинги ғилдиракка узун, сербутоқ тол шохини тикқанида, илк маротаба дуч келган. Ўшанда бирдан валасапеддан учган-у, тубсиз бир жарликка қулаётгандай туюлиб, боши тошга урилар-урилмас, хушидан айро тушган; кейин тун алламаҳалдами,

эртаси тонг отар пайтидами, иссиқ тўшақда, ота-онасининг қуршовида ҳушига келиб-келолмай, яна дам қоронғи жарликка учиб, дам осмону фалакларга парвоз қилган кўйи, аъзойи бадани жиққа терга ботганча, қалт-қалт титраб, узоқ қайт қилган; сурункасига бир неча кун алаҳсираган, бот-бот уйқусида қоронғи жарликка қулаётгандай туюлавериб, чўчиб... қўрқиб уйғонганларини ҳалиям унутолгани йўқ. Ўшанда лабларига учиқ – сувяра тошиб кетган эди.

Ўша йили, қиш кунлари ўзларининг ошхонасида керосин бидон портлаб, Хайринисонинг оёқлари, бадани ёмон куйган; эртасими, индини бирров борганида, Хайринисонинг юзларига, пешонасига кўқдори чапланганлигини кўриб, юраги увишиб оғриган; довучча еган пайтларидаги каби шилимшиқ бир шўртак таъм бўғзини куйиштирган... Хайринисо эса, – о, унинг кўзлари!... – худди видолашаётгандай кўзларида милт-милт ёш билан жилмайиб, киприкларини пирпиратган – ҳув намозгар чоғи билиб-билмай қилган қалтис ҳазили учун, узр сўраган... Хайринисо онасининг ёлғизи эди. Она бечора чидаёлмай, охир-оқибат жинни бўлаёзган – қаровсиз қолган мушукларни ҳовлисида парваришлаб, қишин-ёзин жониворларнинг бўйнига ранг-баранг рўмолчалар боғлаб юрар эди.

...фарзанд доғи... айролиқ изтироби... қўмсов дарди... Айтишга осон. Бунақасини душманингизгаям раво кўрмайсиз. Майли, ишқилиб, ақлдан озмасам бўлгани.

Ҳа, машъум, хабарни қачон, кимдан эшитганлигини Дониёр Тўра аниқ эсполмайди. Назарида, вақт тушунчаси тамомила қимматини йўқотган.

...вақт – нима ўзи У – чархпалакдай бетиним айланаётган куну тунми? Гўё шундай. Аслида ... аслида қувончлардан изтиробларгача, изтироблардан қувончларгача бўлган кутиш даври; гоҳ бири-биридан ҳаяжонли, гоҳ бири-биридан аламли, гоҳо бири-биридан завқли синовлар экан.

Мана, тобора сўнгсиз бир алам билан англаптики, Дониёр Тўра вақтининг қадр-қиммати орзиқтиргувчи умидлари, ниятлари билан чамбарчас боғлиқ экан. Дод аламки, ҳар қандай дардга, ҳар қандай ғуссага малҳам бўлгувчи вақт энди Дониёр Тўра жонининг эговига айланади. Буниси – аниқ. Биляпти, ўғли учун, ўғлининг шарофати билан келажақда насиб қилажак бири-биридан қувончбахш кунлар учун яшаётган экан. Энди ўғли й...ў...қ. Ёлғизи билан боғлиқ орзуу умидларидан Мосуво.

...ахир, мана, дунёси ғирт бемаъни уқубатхона экан-ку! Энди яшамогидан не маъни – ким учун, нима учун яшаши керак ўзи?

II

Ўғлининг жасадини кечқурун, намозгардан эртароқ ўликхонадан олиб келган эдилар.

Ҳовли оломонга тўла эди.

Устига чойшаб ёпиб қўйилган замбилни амакилари, тоғалари ҳовлига кўтариб кираётганларини кўрибоқ: – Онанг ўлсин, балам! Сани

чавақлаганча, мани чавақласалар бўлмасмиди, балажоним! – деб, она, чапагидан чанг чиққан кўйи, алам билан бошига қўш қўллаб муштлади-ю, хушидан кетди... Ўшанда тапталосдан ўлиб қолаёзган эди боёқиш. Яхшиямки, кимдир ақлига иш буюриб, элбурундан «тез ёрдам»ни чорлаб қўйгани экан.

Ўзи эса, атрофни қуршаган биродарларининг куйинчаклик билан юпатишларига қарамай, ҳай-ҳайлашларига парво қилмай, ўғлининг совиб қолган юзларини сийпалаётиб, кўз кўрмаган, кулоқ эшитмаган бедодликдан беихтиёр танг қотди-қолди: қонхўр!.. Ёвуз!.. Ўғли жон таслим қилаётганида, шартта кулоқларини ҳам, бурнини ҳам кесибди.

...курсдошини-я! – Дониёр Тўранинг ҳеч ишонгиси келмайди. Ишонолмайди. Қандай ишонсин ахир?! – *Зафардай йигитнинг курсдошига бунчалар алам ўтказиши... Йўқ, мумкин эмас... Мумкин эмас.*

Ҳайтовур, уч-тўрт тикин билан, ўликхонанинг жарроҳи кулоқларниям, бурунниям яна ямаб қўйибди.

Айтишларича, унаштирилган қиз, – Зафарнинг курсдоши, – кесилган кулоқларни, бурунни «тез ёрдам»нинг духтирига бераётиб, хушидан кетиб қолган эмиш.

...бечорагина. Лопадайгина қиз. Энди уям куйибгина қолди.

Беихтиёр кўнглидан кечаётган нохуш гумонлардан баттар қўли қалтираб, Дониёр Тўра ўғлининг камарини бўшатди, аввал сал шимини туширди. Ниҳоят, бир қадар кўнгли таскин топгандай бўлди. Кейин, бир-бир қўйлагининг тугмаларини ечди. Қориннинг уч жойига ҳамда айни юракнинг устига пичоқ урилганлигини кўриб, афти бужмайиб кетди. Фарч-ғурч пичоқ урилган баданга қараб туриш азоб эди. Азоб!.. Жон талвасасида ўғлининг нечоғлик қийналганлигини тасаввур қилиб-қилолмай, чидаёлмай – инграворди!.. Устига-устак, ўғлининг ароқ-шароб ичган-ичмаганлигини аниқламоқчи бўлибми, ўликхонанинг чап-даст жарроҳлари қориндан то бўғзига қадар ёриб, тагин қоп ямагандай тикиб қўйганларини кўраркан, паст, бўғиқ овозда зору нолон фарёд чекди: – Зафаржон, ўғлим!.. Ва, шу аснода, яқиндагина рўй берган ажабтовур бир воқеа ёдига тушди: шанба куни эди. Хуфтон маҳалли... Абдулла Салом ҳам, Дониёр Тўранинг ўзи ҳам хийла ширакайф. Икки улфат бир-бирларини роса соғинган эканларми, гашти пешиндан то хуфтон маҳалигача хандон-хушон гурунглашиб, майин-майин олаверибдилар... Кейин, Абдулла Саломни кузатиб қўйгани чиқаётганида, ўғли ҳам эргашди. Буни қарангки, эргашгани яхши бўлган экан, шартта такси тутгани йўл бошига кетди. Бекатдан бирироқда, қаҳвахона ёнида икки улфат хушҳол хахолашиб турганида, аллақайёқдан уч барзанги йигит пайдо бўлди. Уччаловининг ҳам кайфи бинойигина. Йигитларнинг отюзлиси, брат, чакишдан борми, деди. Абдулла Салом: – Бор, йўлингдан қолма. Сигарет йўқ! – деб, терс ўгирилди. Абдулла Саломнинг гап оҳангими ё терс ўгирилгани ёқмадими, Отюз кифтига туртиб, яна: брат, чакишдан борми, – деди. Дониёр Тўра қўл сермаб: – Кетавермайсанми, ука, биз чекмаймиз, – деди. Нимадир нашъа қилгандай Отюз хахолаб, шеригига: вей, бунга қара, Бахо, манави сўтак чекмаксмиш, деди. Бахо дега-

ни йигитларнинг анча забардастроғи эди, чўнтагидан бир қути сигарет чиқариб, Дониёр Тўрага тутди: чекасан, деди. Марҳамат, оагинам!..

Айни шу пайтда, йўл бўйида такси тўхтади. Зафар таксидан тушаётиб, кўнгли нохуш бир ниманидир сезганми: – Ҳа, дада, тинчликми? – деди. Дониёр Тўра кескин орқага тисарилиб: – Э, манавилар бизга чекишни ўргатмоқчи!.. – дейиши билан, Зафар шердай отилиб, Забардастнинг энгаҳи остига бир зарб урди. Зарб еган заҳоти ердан бир қулочдай кўтарилиб, Забардаст гурс этиб қулади. Ўша важоҳат, ўша шиддат билан Зафар чир айланиб, жонҳоври қочишга чоғланган Отюзнинг кетига тепди. Отюз қуламади. Лекин, тўрт оёқлаб, зипиллаб эмаклади. Учинчи йигит эса, Отюздан аввалроқ қочиб, бекатда, йўловчилар орасида кўздан йитди... Ўшанда Абдулла Салом ҳаяжонланиб-суюниб: – Қойил! – деган эди Зафарнинг кифтидан қучиб. – Борингизга шукр. Маладес!..

...мана, энди Зафар й...ў...қ. Буни тан олиш... Азоб... азоб!.. Ана, кўзлари ярим юмуқ. Болагинам ҳаётга ўч эди. Ўч. Жуда!.. Ўчди. Ўлдинг – ўчдинг... Ҳаммаёқ зимистон бўлди-ку, Художон!

Энди бунга қандай чидайти?.. Чидаёлармикан-а?.. Ўйлаб қараса, Зафар атак-чечак юра бошлаганидан бери, – ё Худо! – бехос ёлғизини бой бериб қўяридан хавотирланиб, кўрқиб, юрак ҳовучлаб яшабди. Аяган кўзга хас кирар, нақлига амал қилиш хаёлига ҳам келмабди-я!.. Валасапедча олиб беришларини сўраб, хархаша қилганида, – ахир, бир замонлар бошидан кечган кўргилигини унутолармиди? – аввал шашка, сал кейинроқ шахмат совға қилган; шашка, шахмат ўйнашни ўргатган; Зафар шахмат ўйнашни яхши кўрарди. Яхши ўйнади: бир неча бор мактаб биринчилигида қатнашиб, совринга шашка, шахмат олган эди. Ўспиринлик чоғлари футболга ишқивозлик қила бошлаганини кўрганида, бир талай турли бўёқ, бир қути қоғоз, бир даста катта-кичик мўйқалам келтириб берган. Туғилган куни баҳонасида эса рубоб инъом қилган. Еттинчи синфни битиргандан кейин маҳалладаги клубга бошлаб бориб, Бектемир каратечига: – Бизнинг ўғилга жиртакилардан ўзини ҳимоя қилишни ўргатсангиз бўлди! – деган. Ва, ҳеч қачон ўзидан кучлилар билан теваलाшишга чиқармаслигини ўтиниб сўраган... Орадан икки йил ўтганидан сўнг, бир оқшом чоғи Бектемир каратечини машинада босиб, майиб қилганларидан кейин, бўғзидан сўйиб кетганларини эшитгач, эртасиданоқ ўғлига карате машқларига қатнашишни ман қилган: – Бас, ўғлим. Ўқишга киришинг керак. Тайёрлан!.. Ўшанда – устози Бектемир каратечи ўлдирилганида, аллақанча вақт ўғли Ҳасандан айрилган Ҳусандай хафа, ғамгин бўлиб қолган эди.

...мана, энди ўзи йўқлик сафарига шай ётибди, – деб, ўйлади Дониёр Тўра, кўзлари аччиқ ёшларга ғарқоб бўлиб. – Худойим суйган бандасининг бошига кўтаролганича, чидаёлганича мусибат солармиш. Лекин, ман... ман... Кўтаролармиканман-а?.. Ақлдан озмасам бўлгани. Нимадир қилишим... нима биландир ўзимни овутишим керак.

Хўш, нима қилиши мумкин – ўғлининг қабрига тош қўйиб, атрофига қишин-ёзин барқ уриб яшнайдиган гуллардан экадими?.. Буям бир юпанчда!.. Лекин, вақтийи замонидаёқ бунақасини ислом рад этган. Яъни, бори

меҳрингни бир ҳовуч обу гилга сарфлагунча, кўзда ёш-у, дилда туганмас шукрона билан, – бағрингдан болангни юлиб олсаям! – Яратганнинг ўзига шукр қил, тавалло қил. Токи, эрта бир кун сафаринг қариб, марҳумлар салтанатини макон айлаганингда, гўру лаҳатинг Қодир ламязалнинг илоҳий нурлари ила то абад мунаввару нурафшон бўлсин!.. Бироқ, умрининг асосий қисмини, – балки баринидир, – даҳрийлар, худобезорилар жамиятида яшаб улгурган, ҳаётининг асл маънию мазмуни бўлмиш ёлғизидан айрилиб, кўнгил шами сўнган, куйган бир қулга у дунёсининг насия роҳатфароғати татирмикан?

...ҳай, ўзинг ақлдан оздирмагайсан?! – Беихтиёр кўкси тўлиқиб, Дониёр Тўра сўнгсиз бир алам билан шивирлади. – Зафаржон – ўғлим!..

Ҳар қанақасига ўйласангиз ҳам, асли дунёсининг ўзи армонлардан, аламлардан иборат бемаъни ғамхона экан. Ғирт бемаъни. Шундай... шундай. Ушбу ғамхонани кўзга кўркам, дилга азиз туюлтирадиган одамнинг бири-биридан ширин хаёллари, бири-биридан гўзал орзу-умидлари экан. Шундай... Орзуга айб йўқ, Худо ёрлақаса, ўғлининг худди Паҳлавон Маҳмуддай уста шахматчи, ёхуд, ҳеч бўлмаса, Раҳим Аҳмаддай, Чингиз Аҳмардай зўр бир рассом бўлиб камол топишини жуда-жуда истаган эди. Лекин, ажабки, ўғли на шахматчиликка, на рассомликка кўнгил қўёлди. Қизил аттестати қўлига текканидан сўнг: – Юрист бўламан! – деб туриб олди. Агар... агар, гала қасамхўрлар касбини танламай, бошқа бир касбнинг этагини тутганида ҳам, жувонмарг бўлмасмиди.

...ҳай, Зафаржоним-а!.. Ҳай, болажоним-а!..

III

Жанозанинг эртаси, тонг маҳали Зафарнинг амакилари, тоғалари, мўйлаблари сабза урган жиянлари билан биргаликда қабрни зиёрат қилгани бордилар. Таомили шунақа, кўриб қўйишлари керак: азизларининг жойи ростини чўкиб-пўкиб қолмадимми?

Ҳамма мотамда. Ҳамма аламзада: Зафардай йигит-а?!

Қабристон жимжит. Чоғроқ ўрта йўлакнинг икки ёнида кўкка бўй чўзган ўрикларнинг, олуларнинг, ёнғоқларнинг шохлари бири-бирига чирмашиб кетган. Беихтиёр одамни сергаклантиргувчи бул манзил-маконда эрта ёз ҳавоси, ёз нуқси ҳам бошқача: айрим ўрикларнинг юраксимон барглари ловуллаган аланга ранггида, дўмпайган қабрлар орасидаги ўт-ўланлар ҳалитдан кузга пешвоз... Қабристоннинг мунглуғ сукунатини дарахтларнинг шохларига беором учиб-қўнаётган чумчуқларнинг чуғур-чуғури, булбулларнинг баҳсма-баҳс дилгир хониши бузиб туради.

Қабристонда ҳам булбул сайрашини Дониёр Тўра билмас экан, кўнглида аллатовур нимтатир миннатдорлик билан ҳазин энтиқиб қўйди.

Ана, ўғлининг қабри: момо-Ёр ҳидини анқитаётган намчил тупроқ уюми. Бирдан қадрдон қабрни бағрига босиб: – Сан ўлганча ман ўлсам бўлмасмиди, болажоним?! – деб, Дониёр Тўранинг доду нолон афғон чеккиси келди. Лекин, ушбу сайъи ҳаракати биродарларига шунчаки томошадай туюлажанини ўйлаб, аранг беадад истак хурижини босаркан,

кўзлари аччиқ ёшларга тўлиб кетди. Бўғзига нимадир қадалгандай, буғилиб-буғилиб нафас олди.

Бир-бир Зафарнинг оёқ учи томондан жой олиб, давра қурдилар. Энди Қуръони карим оятларидан тиловат қилиб, Зафарнинг навқирон руҳи покига бағишламоқлари лозим.

Дониёр Тўра катта укасига қаради:

– Ўқи!..

Укаси узрчан бош чайқади:

– Ман тиловат қилишни билмайман-ку, акажон.

Кейин, Дониёр Тўра катта қайнакасига юзланди:

– Ака, ўзингиз ўқинг?

Қайнака, кўлини кўксига босиб, узр сўради.

Начора, ҳар еттининг бири – Хизир, деганлари айна даврага мос келмади. Лекин, билади – эшитган: Худо – кўргувчи, Худо – билгувчи. Соқовнинг имо-ишорасини ҳам, чулчутнинг чулчутчасини ҳам тушунади. Ўзбекнинг ўзбекчасини-ку чандон тушунса керак. Астойдил бўлса кифоя. Ўзбекники ҳисоб. Ҳисоб!.. Ахир, нақ арши аълога кечаю-кундуз нур таратаётган Бухоро – ҳар бир ўзбекнинг фахри-ку!.. Бироқ, ҳар қалай, тиловат Қуръони карим битилган тилда қилинса, эшитганнинг ҳам, тиловат қилганнинг ҳам кўнгли, хусусан, мунтазир руҳнинг бир яйрамоғи тайин.

Шуни ўйларкан, Тиллахўжа акани бошлаб келиш ниятида Дониёр Тўра:

– Ман ҳозир... – деб, оғир ўрнидан турди.

Тиллахўжа ака қабристон қаровули. Ёшлари саксонни қоралаган. Кампирлари – ҳаммага бирдай азиз ая, ҳалимдайгина момо. Чолу кампирнинг етти ўғиллари бор. Тўнғичлари олтмишдан ўтган, барваста, мўйсафид, маҳалла кўмитасининг раиси. Тиллахўжа ака эса, Худо умрларини зиёда қилсин, ҳамон ҳайрон қоларли даражада навнихол хивичдай тик, бардам. Жуда ҳамиятли, ғурури заҳа емаган отахон. Катта уруш йиллари ушбу атроф-жавониб кета-кетгунча узумзор, олмазор боғ бўлган. Ўша йилларда Тиллахўжа ака қадамидан ўт чақнаган машҳур боғбон бўлганлар. Бир куни, айна саратон чоғи боққа сув тараб юрган эканлар. Соя-салқинда бирпас дам олай, деб чўзилганларида, ғафлат босганми, сув бир жарликка уриб кетибди. Ана ўшанда аллақаяёқдан чипор отда раис пайдо бўлибди-ю, шитоб камчи ўқталиб: – Ҳе сани ўша ойингни!.. – деб, бўралатиб сўкибди. Бирдан Тиллахўжа ака раиснинг гирбонидан бўғиб, шарт-шутр отдан қулатгач, роса пийпалаб, ало қонига бўябди. Лекин... Раис – раис-да!.. Ўша кунлардаёқ Тиллахўжа акани нақ ажалнинг комига – қирғинбарот жангга жўнаттирворибди. Бу ёқда эса кўзмунчоқдай икки ўғил, гулдай келинчак чирқиллаб қолаверибди.

...лекин, ҳақ гап экан: қирқ йил қирон бўлса, паймонаси тўлган кетаркан. Қирғинбаротда бир туки ҳам тўкилмай, Тиллахўжа ака омон қайтганлар.

Ана, Тиллахўжа аканинг ҳовлиси – қабристон адоғидаги анави бир тавақали эшикчанинг рўпарасида. Эшикча ланг очиқ эди.

Дониёр Тўра ёлғизоёқ сўқмоқдан эшикка яқинлашаётиб, чап томонда, – ҳали биттаям майит қўйилмаган йўнғичқазорда, – ўттиз қадамлар нарида, серҳосиллигидан шохлари ерга тегкудай эгилган олма, олу, қароли туплари ёнида Тиллахўжа акани кўриб қолди: белларида гулқайчи, қўлларида пақир; тўкилган олмаларни териб юрган эканлар.

Оралиқ масофа уч-тўрт қадам қолганда, томоқ қириб, Дониёр Тўра:

– Ассаломалайкўм, Тиллахўжа ака, – деди.

– Яхшимисиз, иним? – деб, Тиллахўжа ака қўлларини узатдилар. – Худо сизга бардош берсин.

Одатга кўра бундай пайтда: на чора, Аллоҳнинг иродаси, дейилади. Лекин, Дониёр Тўра индамай, бош ирғади. Сўнг, хижолатангиз узр-маъзур айтиб, ўғлининг ҳақиға дуойи фотиҳа қилишларини сўради.

– Албатта... албатта! – деб, Тиллахўжа ака гулқайчини пақирнинг ёнига қўйгач, бир муддат Дониёр Тўранинг кўзларига аллатовур тикилиб турдилар-да: – Кўзларингиз тубидаги ўт... манга ёқмаяпти, – дедилар, бош чайқаб. – Шукр қилинг, иним, шукр қилинг. Шукрда гап кўп!..

Дониёр Тўра, гапнинг рости Худодан хафа эди, яна индамади. Хазин хўрсинди.

Зафарнинг қабри ёнида Тиллахўжа ака қиблага юзланиб, чордана кургач, тиловатни бошладилар: аъузи биллаҳи минаш-шайтонур рожим!..

Дониёр Тўра бошини эгиб, кўзларини юмди.

...овозлари бунча ширали. Айни муножотнинг ўзи-ку! – Ногоҳ, ўғлининг ўлимидан бир кун аввал, аниқроғи, бир кеча олдинги ажабтовур ҳолати кўз ўнгида аниқ-тиниқ намоён бўлди: ана, оромкурсига ясланиб ўтирибди, кўзлари юмук, қошлари, – ўғлининг қошлари қуюқ, қайрилма – чиройли эди. Қизга – соч, йигитга – қош ҳусн! – хиёл чимирилган, бир тутамгина сочи эса кенг манглайи узра паришон... Ўшанда зимдан ўғлига маҳлиёланиб, суқланиб термулганлигини эслаб, беихтиёр ўзидан койинди: *ҳай, нодон-а! Ҳай, сўқир-а!..* – Суқланиб, маҳлиёланиб термилибди-ю, лекин, ўша заҳоти кўкрагига туф-туфлаб, юрак-юрагидан ўғлига бахтли-саодатли умрзоқликни тилаш хаёлига келмаганидан баттар афсус-надомат чекди. – *Ҳай, ўзига бино қўйган нодон-а! Ҳай, ношукр нодон-а!..*

Шу аснода Тиллахўжа ака тиловатни тугатиб, янаям янгроқ овозда дуойи фотиҳани бошладилар:

– ... хусусан, ушбу тиловатимдан ҳосил бўлган савобларни иним Дониёр Тўра ўғли – жигаримиз Зафаржоннинг азиз руҳи покига бағишладим. Зафаржонимизнинг билиб-билмай қилган гуноҳларини ўзинг мағфират айлаб, ғариқу раҳмат, шойистайи жаннат қилғайсан. Ооомиин!..

Астойдил таваллодан бениҳоя мутаассирланиб, шартта Дониёр Тўра Тиллахўжа аканинг кўкрак чўнтақларига аллақанча пул солиб қўйди. Бунақасини кутмаганми, Тиллахўжа ака дабдуруст бесарамжонланиб:

– Э... э, иним! – дедилар. – Маники пийсабиллоҳ. Бетаъма-я!

Қовун-қовундан ранг олар, деганларидай Зафарнинг амакилари ҳам, тоғалари ҳам Тиллахўжа аканинг киссаларига баҳоли қудрат пул тиқиштирдилар.

– Ҳўй, Худо хайрингизни бергурлар! – дедилар Тиллахўжа ака, дув қизарган кўйи, қайтадан фотиҳага кўл очиб. – Ўтиринглар... ўтиринглар!..

Бу хил танга сози – пул сочалоқ – дуойи фотиҳа, Хоразмда кенг тарқалган урф. Хизмат сафари чоғида Дониёр Тўранинг ўзи бир неча бор кўрган: фотиҳахонага одамлар давра-давра бўлиб кирадилар. Тўрда, қўшқават кўрпачада соқол-мўйлови калта кузалган, мулланома биров; олдида кенг ёйилган қозоқи рўмол, рўмол устида очиқ китоб, кўлида тасбеҳ; тиловатга шай ўтиради. Бирин-бирин ҳамма дастурхон теварагидан жой олганидан сўнг, мулла тиловатини бошлайди. Тиловат тугагач, биров юз сўм, биров беш юз сўм, яна бирови минг сўм – ҳар ким ўз имконига кўра, мулланинг олдига пул қўйиб, фотиҳахонадан чиқади... Ҳа-я, қабристондаям шундай!.. Дониёр Тўра ҳамкасаба ошналаридан бунинг сабабини суриштирганида айтишганки, азалдан Хоразм халқи ўйин-кулгига ўч – бундан минг йиллар аввал воҳага бало-қазодай вабо дориганида, дуохонлигу азайимхонлик чўт бермаган. Ана кейин, Ибн Синонинг кўрсатмасига биноан, соғу бемор, ёшу қари ёппасига ўйин-кулгини авж олдириб, ажални доғда қолдирган. Хоразмликнинг феъли шундай: нимагадир тобеликни, кимгадир қарамликни ёқтирмайди. Ҳатто, ҳазрат Амир Темурга ҳам бир неча бор бўйсунмай, исён кўтарган. Бинобарин, қонида исёнкорлик руҳи мавж ураётган, устига устак, ўйин-кулгига ўч одамда дуохонлигу намозхонликка майл не қилсин?!.

Нихоят, узундан-узоқ тиловатни тугатиб, Тиллахўжа ака, гўё рўпараларида Тангри-тааллони аниқ-равшан кўраётгандек:

– Ё бор Худоё! – дедилар, тавалло қилиб. – Ўзингга чин ихлосу чин эътиқод билан топиниб, ўзингдан тилаймиз: иним Дониёр Тўрага, оиласига, барча қавму қариндошларига сабру бардош, хонадонларига тинчлик-осойишталик ато этгайсан? Илоҳа омин, Аллоҳу акбар!..

Ҳамма юзига фотиҳа тортди.

Кейин Дониёр Тўра ҳамроҳларига ишора қилди: бораверинглар.

Тиллахўжа ака аста жойларидан тураётиб:

– Иним, эшитганмисиз?... – дедилар, Ва, яна боягидай Дониёр Тўранинг кўзларига меҳрчан тикилиб, ажаб бир ривоятни сўйлай бошладилар: эмишки, интизорлик торта-торта, қартайган чоғида бир ота-она қўшалоқ фарзанд кўрибди. Лекин, дод аламки, чақалоқлар бири-бирига туташган, бу ҳам етмагандек, бири ўлигу бири тирик эмиш! Бу кўргилиқдан чангги дути осмонга ўрлаб, нима қиларини билолмай, ота-она оғир қайғуга ботибди: ўлигини кўмолмаса, тиригини суёлмаса!.. Орадан кунлар ўтаверибди, чақалоқнинг тириги йиғлаб-ситқаб, соат сайин ўсаверибди, ўлиги эса тобора сасийверибди. Ахийри, кунларнинг бирида, нимагадир қойил қолгандек, ота оҳ уриб: – Ўзингга шукр-эй, Худойим! – дебди. Ана ўшанда, мўъжиза рўй бериб, бир зумда чақалоқлар бири-биридан айрилибди. – Ана, шукр дейишнинг, шукр қилишнинг қудратию савобини кўрдингизми? – Ўрта йўлақдан секин дарвоза томонга бораётган эдилар, Тиллахўжа ака тўхтаб: – Шукр қилинг, иним, шукр қилинг? – дедилар – Шукрда гап кўп!

Гўё эшитиб қолса, ўғли хафа бўладигандай Дониёр Тўра аста:

– Шукр, – деди. – Ўзига шукр.

– Баракалла!..

Кейин, ота-ўғилдай хайрлашдилар.

...ўзингга шукр, – деб, ўйлади Дониёр Тўра, катта йўл сари бораётиб. Лекин, барибир, кўнглида бирор бир енгилликни туёлмади. Бувиси, бобоси ўтиб, онаси, отаси ўтиб, намоз ўқишни ўрганишга кунт қилмаганлигини надомат билан ўйлади. Энди... эндиам ўрганмаса бўлмас. Зиёратга янаги келишида Қуръони карим оятларидан ўзи тиловат қилиб, ўтган барча азизларнинг руҳи покларига бағишлашни ният қиларкан; бири биғиллаб йиғлаётган, бири ўзидан қўланса хид таратаётган қўшалоқ чақалоқнинг бири-биридан қандай айрилаётганлигини кўз ўнггида аниқ-тиниқ тасаввур этди. – *Гал... ихлосда.*

IV

...лекин, ўлганнинг ортидан шаҳид кетмоқ кўп душвор экан.

Ушбу фикр йигирма кун давомида Дониёр Тўранинг кўнглидан бот-бот кечаркан, ҳали яна кўп маротаба, эҳтимол, то умрининг охирига довур шу ҳақда оғир, эзгин ўйларга толажаги ҳам хаёлини тарк этмади. Билаяпти, энди бунга кўникиши керак. Ўзга чораси йўқ... йўқ... йўқ. Ўзбек бошлаб айтиб қўйипти: балога сабр, қазога шукр... Йигирма кун давомида ҳовлидан чиқмади; йигирма кун келди-кетди аримади. Ёлғиз қолганида, асосан тун алламаҳалдан кейин, намозда ҳамда зиёрат маҳалида ўқиладиган оятларни, дуоларни ички бир ҳаяжон билан, чин ихлос билан ёдлай бошлади. Ниҳоят, тунов кундан бери кўнглида бир қаноат ҳиссини туяяпти: ёдлади. Бехато ёдлади.

...энди бемалол юрак ютиб, саждага бош қўйса бўлади.

Мана, тун яримдан оққанда намоз ўқиш истаги жунбушга келганидан жисму жонида ажаб бир ҳолатни сезди: билганича, ўрганга: "ича ўқиши керак. Ўқимаса бўлмайди. Секин тўшагидан суғурилиб, ҳовлига чиқди. Тепада муаллақ қотган тўлин ойни кўрди: бирам гўзал!.. Ҳаммаёқ сутдай оп-ойдин... Чақноқ юлдузлардан чароғон, бинафшаранг осмонга бот-бот дилгир термилган кўйи, ҳаммомчага кириб, симчироқни ёқди. Ҳали таҳорат олиш шартларини яхши билмас эди. Биратўласи бошидан сув қуйиб, обдан ювинди. Бирнеча бор халқумига сув олиб, ғарғара қилди. Сўнг, артиниб, тоза, оппоқ иштон-қўйлагини кийди. Секин юриб, меҳмонхонага ўтди. Тунчироқни ёқди. Жойнамози йўқ эди. Шкафни очди. Хотинининг бўғчалари ичидан икки газдан мўлроқ сурп топди. Сурп яхши – оқлик... ойдинлик. Хаёлан қиблани мўлжаллаб, сурпни ёймоқчи бўлганида, – во ажаб! – қаёққа, қандай ёйиши кераклиги кўзига аниқ кўринди. Мўъжиза, айна мўъжизанинг ўзи!.. Юраги жимирлаб кетди: ахир, мана, бор экан-ку!.. Кўрсатилган жойга сурпни ёзди. Ва, азон айтишдан аввал кўнглига тушганича Аллоҳга ниятини изҳор этди: – *ё бор Худоё! Ўзинг кўргувчисан, ўзинг билгувчисан. Ҳозир, мана шу тобда ўзингга чин ихлосу эътиқод билан топиниб, ҳам юзим билан, ҳам дилим билан қиблага юзланиб, холис ўзинг учун беш ракат намоз ўқимоқни ният қилдим. Билиб-билмай ўқияжак намозимни даргоҳи олийингда бехатою мақбул айлаб қабул қилғайсан. Аллоҳу акбар!..* Азон айтганидан сўнг ғира-

шира ойдин, сокин хонада бору борлиқни унутиб, кўнглида мавж ураётган ажаб бир иштиёқ билан намоз ўқий бошлади. Ўқийверди. Ҳар гал саждага бош қўйганида, гарча ўқиган қўлланмасида таъкидланмаган бўлса-да: ўзингдан ўзга илоҳ йўқ. Ўзингга куллуқ! – дейишни унутмади... Бу – ўзининг – Дониёр Тўранинг намози эди. Ўқийверди... Бир маҳал, намозни адо этиб бўлгач, дуодан сўнг, муножот қилаётган чоғида сездик, кўзларидан ёш қуйилапти, илиқ, шўртаъм... Юзларини куйдириб, лабларига томаётган ёшларни ялаётиб: – *Ё бор Худоё!* – деди, яна кўнгли сууст кетиб. – *Жигарим, жоним, қиёматли қадрдоним Зафар Тўра Зарифа ўғлини ғариқи раҳмат, шойистайи жаннат қилғайсан? Илоҳа омин, Аллоҳу акбар!*

Кейин, кўзёшларини артмай, ховос ўрнидан турди. Сурпни икки буклаб, оромкурсининг суянчиғига қўйди. Ана шунда, қўққис, ўғли кўзига аниқ-тиниқ кўриниб кетгандай бўлди: *уф-ф, яқиндагина мана шу оромкурсида кўзлари юмуқ кўйи, хаёл суриб ўтирган эди-я!.. Зафаржон!.. Эшикни ғичирлатмай очиб, секин ётоқхонасига кирди. Том ошиб ўтган тўлин ой нуридан хона ойдин эди. Хотинига қаради: кўллари устига юзини босиб ухлапти, нафас олаётгани эшитилмайди, елкаси очилиб қолипти. Оҳиста кўрпани тортиб, елкасини ёпиб қўйди. Сўнг, секин ўтиб, тўшагига чўзилди. Ҳаливери ухлаёлмаслигини билса-да, сас-садосиз шивирлади: *ётайин ўнг ёним билан, турайин иймоним билан.**

Бир маҳал, хотини:

– Адаси? – деди.

Дониёр Тўра ўғлини жуда соғинган, жуда-жуда тушида кўришни қўмсамоқда эди. Индамади.

Хиёлдан сўнг, хотини:

– Ман сизни уйлантириб қўяй, адаси? – деди.

...эси жойидами бу хотиннинг?! – деб ўйлади Дониёр Тўра. – *Оббо, иштон-кўйлагимни алмаштирганимга кўнглидан бир ёмон гумон кечди-ёв!.. Гумон – имондан айирар.*

Дониёр Тўра намоз ўқиганлигини хотинига сездирмоқчи эмас эди. Хўфия намоз – куйган кўнглининг ҳам маҳрами, ҳам малҳами. Бинобарин, биров билиши шарт эмас. Лекин, энди хотинига айтмаса бўлмайди чоғи.

– Намоз ўқидим.

– Намоз?

– Ҳа, намоз...

Хотини палаги тоза одамларнинг фарзанди. Яхши... Яхши аёл. Яхши кўриб уланган. Бирга ўқирдилар... Лекин, Зафарни туғаётганида духтирлар қорнини ёриб, кўнглини яралаб қўйган... Қайнотаси раҳматли имони бут одам эди. Оқсоқол... Раҳматли қайнонасиям куйди-пишди, ипақдай майин момо эди.

Дониёр Тўра чап ёнига ўгирилиб, ёстиғини хотинининг ёстиғига яқинроқ сурди, бўйни остидан билагини ўтказди:

– Ухла, – деди. – Эртадан ишга чиқамиз.

Хотини индамади. Хиёлдан сўнг, хотиржам:

– Ҳозир ким кўп – ўтириб қолган қариқиз кўп, – деди. – Бирорта ўзимизга муносиброғини танлаб, сизни уйлантирайлик? Ман энди уйда ўтириб, хизматларингизни қиламан. Майлими?

...о, йўқ, бунақаси кетмайди! – Бирдан нимадир Дониёр Тўранинг бўғзига қадалгандай бўлди. – *Тўгрисини айтиш керак. Майли, билиб кўйсин.*

– Бунақа бўмағур, бемаъни гапларни қўй. Ман аллақачон ўзим учун яшаб бўлганман, – деди Дониёр Тўра, хотинининг пешонасидан ўпиб. – Зафар Тўранг билан бари кетди. Энди икки ёрти бир бутунмиз. Тушундингми? Ухла... ухла, қароғим.

Хотини индамай, эрининг билагига юзларини босди. Салдан сўнг нимадир Дониёр Тўранинг билагини кўйдираётгандай бўлди: йиғлаяпти!

...ахир, халқ билиб айтган: ўғлингиз ўлганида бир кун тўйиб-тўйиб, эзилиб-эзилиб йиғлайсиз: кейин, умр бўйи еру кўкка сиғмай, ярадор итдай чингсийверасиз... Чидаймиз, хотинжон, чидаймиз.

Ўғлининг йигирмаси яхши ўтди. Қўни-қўшни, қавму-қариндош ёғилиб-ёпирилиб келди. Энди қирққа, кейин, йил оши маъракасига тараддуд кўрилади.

...дйдор қиёматга қолди найларам? Марсияда шундай битилган. Демак, дйдорига талпиниб яшайверамиз. Ягона йўли шу.

Эртадан ишга. Аввал, тонг пайти ўғлининг зиёратига боради. Зиёрат чоғида ўқиладиган дуоларни ёдлаган. Боя намоз ўқиган пайтидагидай кўнгли бир яйрар... Зиёратдан кейин ишга... «Қора лола»нинг тоштарош устаси билан гаплашиб кўйган: телефонда!.. Ишдан қайтаётиб, эру хотин тоштарошга учрашиб, хизмат ҳақи юзасидан бай пули беришлари керак. Зафарнинг тўй-ҳашамига атаб йиғиб кўйилган пул бор. Пул кўп. Августда келин туширишлари керак эди. Ҳамма нарса, ҳатто, илк туғилажак невара учун ҳам яхши ниятлар билан бош-оёқ сарпо олиб кўйилган эди.

...ман қиламан ўттиз, Худо қилади тўққиз. Шу-да!..

Қора мрамардан ҳам, тим қўнғир мрамардан ҳам бор эмиш. Эру хотин маслаҳатлашиб, қўнғирранг мрамарни маъқул билдилар: қон ютиб, қон қусаётган юрак рангида!.. Қўнғирранг мрамарга Зафарнинг бор бўйи билан тушган расмини ўйдиришмоқчи. Расмининг остига ота-онанинг ҳамда увол кетган ўғилнинг армону аламини ўзига жо этган тўрт қаторгина шеър керак, шеър.

Ана, хотини ухлаб қолди. Уйқусида инграниб кўйди.

...ҳадемай, тонг отади.

V

Худо шоҳид, ўшанда борлигу йўқлик аро маҳв бўлиб, ўғлининг жасадини кўздан кечираётганида ҳам, кейин, юрак-бағри суғурилгандай бўлиб, ўғлининг оплоқ кафанга ўралган жасадини лаҳадга, – укасининг қўлига, – узатаётганида ҳам қасд олишни хаёлига келтирмаган эди. Бироқ, орадан сал кам икки ой ўтганидан сўнг, мана, ҳозир, шу тобда, суднинг биринчи мажлисида қотилнинг заррача ҳам пушаймон чекмаётганлигини, аксинча, суд раисининг сўроқларига нописандлик билан, фавқулудда қаҳрамонлик кўрсатгандай жавоб бераётганлигини эшитаётиб, беихтиёр Дониёр Тўра

ичдан дир-дир титраган кўйи, албатта ўч олиши кераклигини дилига тугди.

...башарасини туққан онасиям танимайдиган қилишим керак.

Ва, ўйланиб қолди: қандай... қандай қилиб ўч олади – борми ўзи бунинг чораси? Ахир, у – қотил – тиканли симлар билан ўралган, баланд деворлар ортида, ўзидай каллакесарлар даврасида қаттиқ кўриқланаётган бўлса!.. То суд биносининг қалин панжаралар билан тўсилган ҳовлисига қадар пўлат сандиқдай мустаҳкам машинада, тиш-тирноғигача қуролланган кўша-кўша мелисалар қуршовида келтирилса!.. Агар кинолардагидай... Хўп, ана, кинолардагидай бир қоп пул эвазига каллакесар ёллаб, қамоқхонада ит қавмида бўғизлатгани билан, барибир, алами босилармиди. Қолаверса, қани ўша бир қоп пул?

...ўлимдан бошқасининг чораси бор, – деб ўйлади Дониёр Тўра. – Йўлини топишим керак. Ўзим... ўз кўлим билан, кўзларига тик қараб!..

Умри давомида Дониёр Тўра бировнинг ҳақиға чанг солмаган, бировнинг хасмига кўз олайтирган эмас. Лекин, барибир, бедодликка йўлиқди: арзанда зурёдидан, ёлғизгина меросхўридан – Дониёр Тўра авлодининг давомчисидан айрилди. Анави қафасдаги ёвуз айирди. Эсизгина орзумидлари саробга айланди. Энди, барибир, ўйласа-ўйламаса, яшашидан маъни йўқ. Бу ёқларда ўлиб-ўлолмай, карахт, беҳуд юрди нима-ю, у ёқларда ётди нима... Билаяпти, боёқиш хотинига анча жабр... жабр бўлади. Бироқ, на чора?! Аввало одам ўз-ўзини ҳурмат қилиши керак-ку!..

VI

Бугун суднинг учинчи мажлис куни. Яна неча кун давом этади – ҳали ҳеч ким билмайди. Қандай тугашиям... Маълум-ку, барибир, қотил отувга ҳукм қилинмайди. Буниси аниқ.

Салқин, хира ёруғ мажлисхонада ўттиз чоғли одам бор. Жафокаш томонидан кўпчилик эмас, бор-йўғи уч-тўрт киши. Қолган бариси жабрдийдалар. Қотилдан бошқа ҳамма жим. Ҳаммининг назар-эътибори қотилда.

Қотилнинг отаси – ёши элликдан ўтган, улуғсифат бир киши экан: барваста бўйли, сочлари қуюқ оқарган, бароққош, қиррабурун, отюз; эғнида янги, кулранг кастюм, оппоқ кўйлак, бўйнига қизғимтир галтук таққан. Айтишларича, шаҳардаги катта бир хусусий заводми, фабриканинг директори. Унинг бир қиз, икки ўғли бор. Қотил – кенжаси. Каттаси шаҳардаги туманлардан бирида бош амалдорлардан бирига ўринбосар эмиш. Уйланган... Қотилнинг отаси ҳам қизи, ҳам тўнғичидан неваралар кўрган, айтиш мумкинки, бир қадар бағри бутун корчалон. Лекин, кўринишидан шу тобда ўғлининг судида эмас, айна жанозасини кутаётгандай ғамгин.

Суд раиси – Одил Жўра – ёши олтмишдан ўтганига қарамай, ёш кўринади, тепа сочи сийрак, икки чаккаси оппоқ, қошлари қоп-қора, юзлари думалоқ, кўзлари майин, ўйчан боқувчан киши.

Ана, раис, қошлари хиёл чимирилиб, қотилга тикилиб ўтирибди; чапақай бўлса керак, чап қўли болғачасида, ўнг қўлининг кафтини эса энгаҳига тираган... Шу тобда, эҳтимол, арзимаган бир баҳонайи сабаб туфайли бегуноҳ ўлдирилган Зафарга ачинаётгандир; балки, ҳали ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган ўзидай навқирон бир йигитнинг умрига зомин бўлганлиги боис, ҳадемай, Қотилнинг бир умрга бадному бадбахт бўлажагини ўйлаб, раҳми келаётгандир.

Дониёр Тўранинг эшитишига қараганда, Одил Жўра, – одамнинг ишонгиси келмайди, лекин, айна ҳақиқат бу! – шаҳарнинг овлоқ бир даҳасида, тўрт қаватли ғиштин уйнинг иккинчи қаватида, уч хонали хонадонда яшайди. Хотини уй бекаси. Ёлғизгина қизлари бор. Аллазамонлар турмушга чиққан. Ҳуқуқшунослик фанлари номзоди. Қизларидан уч неvara кўрганлар. Тўнғич неvara ҳуқуқшунослик институтининг талабаси... Одил Жўранинг ўзи инсон ҳуқуқларига доир бир неча китоблар ёзган олим. Асосан шунақа оғир ишларни кўрармиш. Ҳеч қачон, ҳеч кимга ён босмас экан.

...тўғри-да, кимгадир ён босса, гадоё топмас овлоқда, ари уядай каталакда яшармиди?!

Қотилнинг айтишича, аввалдан – биринчи курсда ўқиб юрганларидаёқ, Зафар иккалови бири-бирини ёқтирмаган. Танишган кунлариданоқ нима учундир Зафар очикдан-очик менсимаган эмиш. Ўша куни – қотиллик рўй берган куни, пичоқвозликка арзийдиган жиддий бир тўқнашув содир бўлмаган: тушликка яқин, йўлакда, бир-бирларига юзма-юз келганларида, Зафар йўл бермабди.

Зафарнинг бор-йўқ айби шу: хуш кўрмаган бир кибор курсдошига, марҳамат, ўтинг, деб йўл бўшатмаган. Бундан қотилнинг жаҳли кўзиб, ҳе йўқ-бе йўқ, Зафарнинг ёқасидан икки бармоғининг учида тутган-у, нари суриб, ўтиб кетмоқчи бўлган. Лекин, кутилмаганда, Зафар тумшуғи остига бир уриб қулатибди.

Раис янаям аниқлик киритиш учун:

– Демак, биринчи бўлиб сиз курсдошингизнинг ёқасига қўл узатгансиз, – деди. – Шундайми?

Қотил тўртала томони ҳам қалин панжара билан ўралган қафас ичида эди. Эғнида қимматбаҳо жинси шим, пагонли жинси кўйлак. Аристонхонада ётганига қарамай, негадир, сочлари тақир қиртишланмаган, сал-пал кузалган, холос.

Панжарага яқинроқ бориб, қотил:

– Шундай, – деди.

Ногоҳ, жафокашлар ўтирган тарафдан бетоқат, асабий пичир-шивирлар эшитила бошлади.

Раис болғачасини дўқ-дўқ уриб, Қотилга:

– Давом этинг! – деди.

Зарб еганидан кейин, Қотил ирғиб ўрнидан туриб, ҳамиша ёнида олиб юрадиган тугмачали ханжарини шарақлатиб очган-у, ўлдираман ҳозир, деб, шитоб Зафарга яқинлаша бошлаган. Айна ўша пайтда йўлакдан бир неча қиз ўтиб бораётган экан. Зафар эса қарши ҳужумга шайланиб, Қотилнинг яқинлашишини хотиржам кутган.

Қотил яқинлашаёзганда, Зафар бир сакраб, қўлига тепмоқчи бўлган. Лекин, абжирлик билан Қотил чап бериб, устма-уст Зафарнинг корнига ханжар урган.

...нашаван бу, нашаван! – деб, ўйлади Дониёр Тўра. – Чеккан. Чеквоган. Ҳаром пул қутиртирган мараз.

Тавба, неча марта ханжар урганлигини эслаёлмас эмиш. Зафар мувозанатини йўқотиб, гандираклаб қулаганидан сўнг, Қотил ўзини тутолмай, жаҳлини босолмай, юрагига ханжар санчибди-ю, шарт-шарт қулоқларини, бурнини кесиб отворибди.

Қотилнинг гап оҳанггида таъкидлаб, раис:

– Шарт-шарт қулоқларини, бурнини кесиб отворганингизда, ҳали курсдошингиз ҳаёт эдимиз? – деб сўради.

Бирпас Қотил жим қолди.

Раис жимликни бузиб, ўктам овозда:

– Саволга жавоб беринг! – деди. – Ўша пайтда курсдошингизнинг жони узилганмиди?

Қотил индамай, чаккасини қашиди.

Бирдан Ота ўрнидан туриб:

– Шоҳпўлат, ўғлим! – деди, эланаётгандек. – Ҳазиллашмоқчи эдим, деб айт. Ўлдириш ниятим йўқ эди дегин. Ана, ота-онасидан узр тила, тиз чўкиб кечирим сўра?! Шоҳпўлат!..

Шартта болғачасини кескин дўкиллашиб, раис:

– Жим!.. Жиминг! – деди, Отага. – Яна бир марта тартиб бузарлик қилсангиз, залдан чиқартириб юбораман. Ўтиринг!..

Дабдурустан уни ўчиб, бир узум Ота тек қотди.

– Марҳамат, жавобингизни айтинг! – деди раис. – Ўша пайтда курсдошингизнинг жони узилганмиди, йўқми?

– Шунисини аниқ эслаёлмаяпман-да! – деди Қотил, аллатовур ишшайиб. – Лекин, ҳали кўзлари тўлиқ юмилмаган эди.

Уйга етказилганида ҳам Зафарнинг кўзлари ярим очиқ эди. Тоғаси деворнинг кесагидан озроқ чимдиб олиб, қабоқларига сурта-сурта аранг юмдиролганлигини эслаб, Дониёр Тўранинг ўтган мажлис чоғидаги қарори янаям қатъийлашди.

...лаънатининг гапларини эшитиб ўтириш азоб... Азоб-э! Зафар... Зафаржон... ўғлим!

Бетоқат ўрнидан тураётиб, Дониёр Тўра қайнакасига энгашди, ўтиролмаётганлигини айтди. Сўнг, секин курсилар оралаб, эшик томонга жилди. Ҳозир тўғри Зафаржоннинг олдида боради. Ўғлининг руҳи поки ҳақиқа дуойи фотиҳа қилиб, қасам ичади: *Зафаржон – ўғлим, агар ўчингни олмасам, онамнинг боласи эмасман!..* Майли, ўғлиям билиб қўйсин... Йўқ, олдин, йўлакай сангтарошга учрашиб, шоир ошнасидан олган тўрт қатор шеърни беради. Ажойиб шеър экан. Бир ўқиганидаёқ ёдида қолди:

*Огоҳ бўл, одамзод оҳига куйма,
Чархингни қурибсан, хато устига.
Худо-ё, сен фарзанд доғини қўйма,
Дунё тоғин қўй, ато устига.*

Мармартош тайёр бўлаёзиди. Чиройли. Тим қўнғир мармарга Зафарнинг бор бўйи билан уйиб ишланган расми айни ўзи. Худди тилсимли тош бағридан иқболнингизга кулиб, яшнаб талпинаётгандек!..

Аста мажлисхона эшигини очиб, Дониёр Тўра ёруғ даҳлизга чиқди.

VII

...таваккалчининг ёри Худо, – деб, ўйлади Дониёр Тўра, бешинчи мажлис куни, тушдан сўнг, суд раисининг ҳузурига кираётиб. – Буёғи ўзига ҳавола.

Ана, баланд бинонинг нечанчиём қаватида, маҳобатли хонада иккаласи юзма-юз ўтирибди. Қуёшга терскайлиги ҳамда тарвақайлаган шохлари бири-бирига тутшиб-чирмашиб кетган чинорларнинг қуюқ сояси тушиб турганлиги учун, хона хийла салқин. Сокин.

Ҳол-аҳвол сўрашганларидан сўнг, Дониёр Тўра арзини бошламасидан олдин, Одил Жўра илиққина чой қуйиб узатди. Жуда оғир мусибатга дучор бўлганликларини айтиб, сабру бардош тилади.

Дониёр Тўра сира чидаёлмаётганлигини, асло чидаёлмаслигини тан олиб, лаънатининг ҳар бир гапидан кейин алашим зўрайса зўраяптики, ҳеч босилмаяпти, раис бува, деди. Худди ўз оғасига арзу додини сўйлаётган инисидай ҳасрат қилди. Энди яшашидан маъни йўқлигини айтиб, биламан, сиз Қотилни отувга ҳукм қилолмайсиз, деди. У лаънати отувга ҳукм қилинганда ҳам, барибир, алами босилмаслигини яширмай, ўзи... ўз қўли билан ўч олишида ёрдам беришини ёлвориб сўради.

Беихтиёр сергак тортиб, Одил Жўра Дониёр Тўранинг кўзларига бир зум синчков тикилди. Ва, ўша асно кўзларида майин бир ғолибона кулимсиш жиллоланиб, бармоғини лабларига босди. Сўнг, қошларини бир кериб қўйди: бу қанақаси?! Бунақа ажабтовур арзу дод билан ҳали ҳеч ким, ҳеч қачон мурожаат қилмаган. Лекин, жабрдийда Дониёр Тўра тўғри айтаяпти: энг олий жазога мустаҳиқ бўлса-да, маълум сабабларга кўра оғир жазони Қотилга қўллаб бўлмайди. Жуда нари борса, ўн беш йилга ҳукм қилиши мумкин. Бундан камига ўзиям рози эмас. Бироқ... бироқ, тунов куни Каттакон билан, ундан аввал Қотилнинг отаси билан бўлган суҳбатдан кейин билаяптики, иш бузилади. Ҳа, бузилади. Ҳукм тасдиқланмайди!.. Охир-оқибат, Қотилни иккинчи судда бошқа бир раис жуда кўпи билан олти йил... етти йилга ҳукм қилар. Қарабсизки, орадан бирор икки йил ўтиб-ўтмай, Қотил, – қамоқхона мактабини қойилмақом ўтаган ашаддий каллакесар, – зарнинг зўри билан хибсдан соғ-саломат қайтади-ю, паханликни даъво қилиб, яна жавлон ура бошлайди. Ҳолбуки, бундай маразлардан жамиятни тезроқ тозалаш кони савобдир... Шу пайтгача, шу кунларгача Одил Жўра адолат учун астойдил хизмат қилди. Бу гал ҳам, заррача бўлсин, эътиқодидан чекинмоқчи эмас. Хомтаъма бўлмасинлар, асло чекинтиролмайдилар. Одил Жўра сотқин эмас, милёнларга сотилмайди. Қандай яхши – зуғумларга чап беришнинг қулай йўли топилди.

...қозий ўзининг ишида бузуқлик қилмаган вақтда Аллоҳ – таоло унинг ёрдамида бўлур. Мана, рўпарасида адолатнинг содиқ малайи қўл қовуштириб, хизматга шай турибди. Яшасин-э, адолат!

Одил Жўра аста ўрнидан туриб, жойига ўтди. Ўтирди. Қоғоздондан кафтдайгина қоғоз олиб, ёза бошлади: *ишдан кейин, соат 19:15 да, темир кўприкдан нарида, чорраҳадан берироқда мени кутинг.* – Одил Жўра қоғознинг орқасини ўгириб, тагин ёзишда давом этди. – *Телефон рақамингизни ёзиб, хатни менга қайтаринг.* – Кейин, Одил Жўра қоғозчани Дониёр Тўрага узатаётиб, стол чеккасида қатор терилиб турган телефон-аппаратларга ишора қилган кўйи, хиёл баландрок овозда: ўзингиз тушунасиз-ку, хизматчилик, деди. Ишонаверинг, албатта ҳукм адолатли бўлади.

Ёзувни ўқиётиб, Дониёр Тўранинг аъзойи бадани жимирлаб кетди. Кўп замонлардан бери илк марта юз-кўзларига илиқ табассум ёйилди. Ахир, кўнглингиз кўмсаётган вазифани бажараётганингиздагина яшаётганлигингизни ҳис этиб турасиз-ку!.. Йўқ, нафс ғамидагина умргузаронлик қилиш – яшаш дегани эмас. Яшаётганлигингизни билиб турмоғингиз, ундан завқланмоғингиз учун, ҳамиша муҳим бир юмушни бажариб, ҳамиша нимагадир юрак-юрагингиздан интилноғингиз керак. Мана, энди муқаррар яшаши зарурлигини ўйларкан, қўлининг титроғини босолмай, телефон рақамини ёзди. Чаққон ўрнидан туриб, куллук қилди. Қоғозчани узатди. Умри давомида кўрган-билган танишлари орасида Одил Жўранинг энг диёнатли одам эканлигига ва шундайларнинг шарофати билан ҳаётнинг янаям гўзаллигига дилида иқрор бўлиб, хушҳол раҳматлар айта-айта, қуюқ хайрлашди.

VIII

Ана, темир дарвоза даранглаб очилиб, пўлат сандиқдай мустаҳкам машина ҳовлига кирди. Тўхтади. Ҳозир... ҳозир эшиги очилиб, аввал тиш-тирноғигача қуролланган миршаб тушади. Кейин, Қотил... Мана, ниҳоят, Қотил ҳам машинадан тушди. Дарҳол миршаб камарида осиглиқ турган кишанни олиб, бир учини ўзининг, иккинчи учини Қотилнинг билагига ўтказди.

Дониёр Тўра эшик ортидан ҳовлига чиқди. Кўринишидан хотиржам-у, ботинан беҳаловат, бетоқат эди. Ниҳоят, муқаддас қасос онлари яқинлашяпти. Асаблари дош берса, қўллари қалтирамаса бўлгани. Машина билан эшикнинг ораси ўттиз... ўттиз беш қадам. Вақтни бой бермаслик учун, илдам пешвоз юрди: улгуради. Бемалол улгуради. Аввал нимадир деб гап сўраши керак. Дабдурустан... Йўқ, бунақасини одамнинг виждони кўтармайди. Фақат, итвачча... мараз апил-тапил тиз чўкиб, узр сўрамаса, йиғлаб-ёлвормаса бўлгани. Агар узр сўраса... Сўрамайди... сўрамайди. Йўлида рўпара келган курсдошини менсимай, бурун жийиргандай иккала бармоғининг учида йўлидан суриб ташламоқчи бўлган ярамас узр сўрармиди. Қайтага, сўрамагани яхши. Олдин башарасининг абжағини чиқаради. Кейин... кейин, тўнғиз ўқини тўғри юрагига жойлайди.

Ана, юзлашдилар: оралиқ масофа уч... тўрт қадамдан сал кўпроқ чиқар. Кутмаганми, бирдан кўзлари каттайиб, Қотилнинг пешонаси тиришди.

Дониёр Тўра, овози аллатовур хирқираб:

– Эй, мараз, нима учун ўғлимни ўлдирдинг? – деди.

Қотил узр сўрамади, тиз чўкиб, ялиниб-ёлвормади ҳам, аксинча:

– Сабабини ўғлингдан сўра! – деди, сансираб.

...вой, аблах-эй! Вой, мараз-эй!

Миршаб йигит Дониёр Тўранинг вазоҳатидан ниманидир пайқадими, бир ўқрайиб, тезроқ Қотилни ичкарига эргаштириб кириш учун, кишанли қўлини кескин силтаб, одимини тезлади.

Ҳали эшиккача ўн беш қадамдан кўпроқ масофа бор эди.

Аллақачон ҳар иккала тепкиси баравар кўтариб қўйилган қирқма қўшотарни хотиржам кастюми остидан чиқариб, Дониёр Тўра:

– Эй, мараз, манга қара! – деди.

Қотил ортига ўгирилди. Тўхтади. Ва, қўшотар қирқмани кўриб, бирдан кўзлари олайиб кетди.

...кўрдингки тарафинг шахтур, кифтингни қис-у, тах тур. Ҳолинг шу экан-ку, мараз!

Туйқис, миршаб йигит бир зум қотди-қолди.

Қотилнинг нақ башарасини мўлжаллаб, Дониёр Тўра тепкини босди. Ўқ варанглаганга Қотилнинг манглайини ўпирворди. Ва, ўша заҳоти жонсиз жасад шилқ этиб, миршабнинг қўлида осилиб қолди.

Аллазамонлардан бери биринчи марта енгил хўрсиниб, Дониёр Тўра ҳар иккала қўлини баравар кўкка кўтарди.

...ўлганни тепмайдилар... Аллоҳ рози бўлсин!..

ШАРҚ ҲИКМАТЛАРИ

Қутулишинг қийин бўлган одамга нафратингни билдирма.

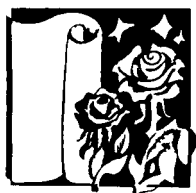
Хусрав Деҳлавий

Энг яхши кишининг икки қўли ҳам тўғри бўлади, у бир қўли билангина эмас, икки қўли билан яхшилик қилади.

Абу Язид Бастомий

Кишилардан ўзингга нисбатан қандай муомала кутсанг, уларга ўзинг ҳам худди шундай муомала қилгин.

Абу Ҳамид ал-Ғаззолий

Азиз Саид

Вақт манзили

Ва бундан икки минг йил муқаддам эди
ва шу куни эди
ва ярим тунда юлдузларга тикилиб ўтирар
ва уларнинг нима эканлигини
ва ўзимнинг нега пайдо этилганимни
ва муҳаббат
ва нафрат қаердан пайдо бўлишини англамоқчи бўлар
ва осмонга
ва ўз ичимга қулоқ тутар
ва шамолми вақтми шовуллар
ва шамолни Ким юбораётганини ўйлар
ва кўзларимни катта катта очиб вақтнинг рангини
ва шаклини кўрмоқчи бўлар
ва лабларим беихтиёр пичирлар
ва уни Ким ясаганини сўрар
ва қулоқ солар
ва вақтнинг овозини эшитмоқчи бўлар
ва вақт келаётибдими кетаётибдими аниқлай олмас
ва у тўхташи мумкинми
ва қаерда
ва қачон деб ўз ўзимдан сўрар
ва атрофимдаги баҳайбат
ва совуқ Тошлар жим турганидан шубҳам ортар
ва барча тилсимоглар
ва сир асрорларнинг

ва барча саволларга жавобларнинг соҳиби шулар деб ишонар
 ва қавмимни ўт
 ва сув балосидан асрашини
 ва уларни илону чаёнларга чақтирмаслигини
 ва деҳқонга ёмғир
 ва барака
 ва чорвага тўқлик
 ва кўпайиш ато этишини илтижо қилар
 ва ўзим учун вақт ҳали бормаган вақтларга сафар тиланар
 ва Тошлар ўз сукутини бузмас
 ва вақт орқагами олдингами эканлигини англаб бўлмас даражада шиддат
 билан оқар
 ва ҳарорат ўртадаги гулхандан эканлигини аста секин англар
 ва мен оловнинг тилларига қараб вақтнинг ранги
 ва шаклини тасаввур қилар
 ва вақт гулханнынг ичидан чиққанига имоним тобора комил бўлар
 ва тонгда барча гулханлар
 ва машғалларнинг
 ва юлдузлар
 ва нурларнинг
 ва гиёҳлар
 ва дарахтларнинг
 ва қушлар
 ва ҳайвонларнинг
 ва бизнинг
 ва вақтнинг онаси эканлигига тўла ишонч билан Қуёшга интилар
 ва ундан буғдойни бошоқдан
 ва боғларни мевадан
 ва эркакни аёлдан
 ва болани онадан
 ва кўзни нурдан жудо қилмаслигини сўрар
 ва қувватсизларга қувват
 ва беморларга шифо
 ва одам одамни ўлдирмаслигини илтижо қилар
 ва дуоларимнинг ижобат бўлиши учун
 ва оловнинг тафтини
 ва меҳрибонлигини ҳар лаҳза ҳис қилиб туриш учун
 ва вақт олдингами орқагами шитоб билан елар
 ва мен вақтнинг манзилини сўрар
 ва олов ҳам мужда беролмас
 ва мен хотир ғорларида адашар
 ва бу ғор деворидаги суратлардан
 ва тошларга
 ва дарахт пўстлоғига
 ва ҳўкиз ва кийик териларига
 ва китобларга битилган руний
 ва сўғдий ва оромий
 ва юноний ёзувларда чекилган мактублардан
 ва солномалардан

ва ёдномалардан
ва Тунюқуқ битигидан
ва Кул Тигин битигидан
ва Билга Хоқон битигидан
ва Унгин битигидан
ва Моюн Чур битигидан
ва Энасой битикларидан
ва Ирқ битигидан
ва Авестодан
ва Ведалардан
ва Тавротдан
ва Забурдан
ва Инжилдан вақтнинг қаерга кетаётганини излар
ва тополмас
ва олов ҳам гапирмас
ва қавм адашар
ва сўзданда
ва тушлариданда
ва соғинчданда
ва севгиданда
ва болалариданда
ва вақтданда
ва ўзиданда қимматроқ нимарсани излар
ва тимирскиланар
ва ерни кавлар
ва сариқ тош топар
ва уни олтин деб номлар
ва олтини борлар
ва йўқларга бўлинар
ва очлар
ва тўқларга бўлинар
ва бир бирларини қул қилиб сотар
ва ўзлари сиғинган гулханларда ёқар
ва дорларга тортар
ва олтинларини ва канизакларини
ва зийнатларини ва баданларини
ва мушакларини бир бирларига кўз кўз қилишдан лаззат топар
ва буларнинг асл соҳиби борлигини
ва тўғри йўл борлигини айтиш учун бирин кетин хабарчилар келар
ва мен Одамни
ва Идрисни ва Нуҳни
ва Ҳудни ва Солиҳни
ва Иброҳимни ва Исҳоқни
ва Исмоилни ва Якубни
ва Юсуфни ва Шуайбни
ва Лутни ва Яҳёни
ва Закарийани ва Мусони
ва Хорунни ва Довудни
ва Сулаймонни ва Илёсни

ва Айубни ва Ёфасни
ва Зулкифли ва Юнусни
ва Узайрни ва Луқмонни
ва Зулқарнайни
ва Исони уларнинг ҳаммасига ўз саловоти
ва саломини йўллаган
ва вақтнинг Эгаси бўлган юбораётганини сезар
ва аслим руҳлигидан
ва вужудим руҳга идишлигидан
ва либослигидан
ва жаннат йўлидан
ва дўзах йўлидан
ва бу дунё
ва қуёш ва ой
ва юлдузлар
ва тун ва кун
ва денгизлар ва тоғлар
ва сузгувчи ва учгувчи
ва юргувчи ҳайвонлар
ва даррандалар
ва паррандалар
ва дарахтлар ва майсалар
ва тиканлар ва гуллар мен учун
ва менга хизмат қилиш учун яратилганидан
ва менинг энг шарафли зот қилиб бунёд этилганимдан хабар топдим
ва менга тақдир қилиб берилган ватан бор эди
ва қавмнинг тилида у Бақтрия
ва Сўғдиёна
ва Хоразм
ва Турон
ва Мовароуннахр эди
ва менга тақдир қилиб берилган ном бор эди
ва қавмнинг тилида у скиф
ва сак
ва массагет
ва хоразмий
ва сўғд
ва туркий эди
ва эгаси бор бу ватанга эгалик илинжида бўлдилар
ва Кайхусрав келди
ва мен Тўмарис эдим
ва ўғлим Спарганисни жангга жўнатдим
ва Кир ҳийла қилди
ва узум суви билан ўғлимни маст қилди
ва асир олди
ва ўғлим номус қилди
ва ўзини ўлдирди
ва мен ҳалол жанг қилдим
ва Кайхусравнинг бошини тўйсин дедим

ва ичсин дедим
ва қонли мешга солдим
ва мен вақтнинг манзилини билмас эдим
ва Доро келди
ва мен Широқ эдим
ва қулоқ бурнимни кесдим
ва Дорони саҳрода адаштирдим
ва сувсиз
ва озиксиз қилдим
ва қавмимни кутқардим
ва мени чопиб ташладилар
ва мен вақтнинг манзилини билмас эдим
ва Искандар келди
ва мен лак лак эдим
ва туман туман эдим
ва мени қирди
ва қонларим дарёдай оқди
ва мени
ва хотинларимни
ва болаларимни асир олди
ва дунёнинг қул бозорларида савдо қизиди
ва мен Спитамен бўлдим
ва бутун қавмимни оёққа қўйдим
ва Искандарни ҳолдан тойдирдим
ва яқинларим хиёнат қиличини кўтарди
ва бошимни олди
ва мен вақтнинг манзилини билмас эдим
ва Қутайба келди
ва мен фаровон эдим
ва маъмур эдим
ва мени хор тутди
ва забун тутди
ва хотинларимни
ва қизларимни сарбозларга бўлиб берди
ва хирож солди
ва мен Муқанна бўлдим
ва юзимни кўрсатмадим
ва қасос олдим
ва Чингиз келди
ва мен Жалолиддин эдим
ва оловда қолган
ва сувда қолган шаҳарларим ҳаққи
ва қон сачраган гиёҳларим ҳаққи
ва ҳайдаб кетилган болаларим ҳаққи
ва аёлларим ҳаққи
ва қизларим ҳаққи
ва ёндирилган тоғ тоғ китобларим ҳаққи
ва кесилган бошлар ҳаққи
ва дарё дарё ёшлар ҳаққи жангга кирдим

ва ёғийга омонлик бермадим
ва тутқич бермадим
ва ўғлимнинг юрагини тириклай суғуриб олдилар
ва хотинимни
ва онамни ва боламни
ва ўзимни ёвга бермадим
ва дарёга бердим
ва омон ўтдим
ва душманни қўрқувда тутдим
ва яқинларим хиёнат тўнини кийдилар
ва бу дунёдан кетаркан вақтнинг манзилини билмадим
ва мен ҳаётни севардим
ва ўлимни севмасдим
ва озошликни севардим
ва қулликни севмасдим
ва тинчликни севардим
ва урушни севмасдим
ва ҳурликни севардим
ва зўрликни севмасдим
ва мағрурликни севардим
ва мутеликни севмасдим
ва мен парча парча эдим
ва бўлақларимни бирлаштиргим келарди
ва Амир Темур бўлдим
ва қиричма қарич
ва қадам бақадам юртни ёвдан тозаладим
ва бузган эдилар қурдим
ва ёққан эдилар яшнатдим
ва қавмимни буккан эдилар тикладим
ва ожиз тутган эдилар қудратли қилдим
ва йиғлатган эдилар қулдирдим
ва ғам ўрнига шодлик
ва ҳақорат ўрнига эҳтиром
ва зулм ўрнига адолат бердим
ва вақтнинг чархпалаги ортгами олдингами бетиним айланар
ва мен уни ой
ва қуёшнинг айланиши ила ўлчар
ва ой
ва қуёш олдинга айланыптими
ва ё орқага айланыптими билолмас
ва вақтдан ўзмоқчи бўлар
ва қанот бойлаб учар
ва устурлоб ясар
ва сайёралар рақсига термулар
ва кемалар созлар
ва денгизларда сузар
ва миноралар
ва мадрасалар қураар
ва маъданларни маъданларга қўшар

ва ажратар
ва абадий тириклик сувини ясамоқчи бўлар
ва китоблар битар
ва газаллар тўқир
ва пароканда қавмим бошига энди Николай келди
ва миноралар тўпга тутилар
ва китоблар ёқилар
ва дорлардан ўрмонлар тикланар
ва кентлар ёқилар ва олтинлар ташилар
ва мен ҳали вақт нималигини билмас эдим
ва мен кампир эдим
ва гўё далли эдим
ва неварамни тоғоранинг остига гизлар
ва йиғиси эшитилмасин ва ёғий билмасин деб тоғора чалар
ва Тошкентни босқин қилаётган ўрис аскарлари тоғорани ағдариб неварамни
милтиқ
найзасига илиб кетди
ва мен вақтнинг манзилини билмас эдим
ва қавмим сибир бўлди
ва ўз ўзига ниш урган чаён янглиғ бу қора салтанат жон берди
ва менга тақдир қилинган Ватанни Ўзбекистон деди
ва менга тақдир қилинган номни Ўзбек деди
ва мен хурман
ва мен озодман

ШАРҚ ҲИКМАТЛАРИ

Энг эзгу эҳсон хожатмандга берилганидир.

Али ибн Абу Толиб

Миннат қилиш берилган эҳсонни йўққа чиқаради.

Абу Райҳон Беруний

Ўз тўнингга агар солсанг юз ямоқ,
Ўзга тўнинг сўрагандан яхшироқ.

Саъдий Шерозий

Мухтор Худойкулов

МЕҲМОН

«ОВ» И

Ҳангома-қисса

Аломат бозор

Қадимий нақлларда айтилишича, бандасининг ризқини яратганнинг ўзи турли томонларга сочиб қўяр экан: биров деҳқончиликдан топса – биров хунардан, яна бошқа бирови эса савдо-сотикдан. Яна бир нарса аниқки, дарё бўйида яшовчилар балиқ тутиб тирикчилик қилишса, тоғи тошларда яшовчилар жонворларни овлаб кун кечиришади. Шаҳарларда бозор атрофида яшовчилар эса бозорчи «ов»лашса, зиёратгоҳ, мазористон яқинидагилар «мазорчи» «ов»лайди ва ҳоказо. Бизнинг маҳаллада яшовчиларнинг аксарияти меҳмон «ов»лаб кун кўришади. Сабаби – маҳалламизга яқин жойда катта меҳмонхона бор. Бу меҳмонхона темир йўл бекати-ю, аэропортга яқин, шунинг учун хоҳ кундузи, хоҳи ярим кеча узоғу яқиндан меҳмонлар келиб туришади. Меҳмонхонага яқинлашган мусофирни эса эшик олдида йиғилган «овчи»лар кутиб олишади ва тўрт тарафдан «хужум» уюштиришади:

- Жой керакми, меҳмон?
- Жуда яхши жой бор...
- Э, жойнинг хўрози бизда!
- Бизникига юринглар, ҳамма шароит бор...
- Меҳмонхонада нима қиласиз, қиммат, одам кўп...

Бундай таклифлар «ўқ ёмғири» остида қолган ҳар қандай меҳмон ҳам иккиланиб қолади. Кейин савдо-сотик пишиб битта «овчи» тўрига тушади-қўяди.

Аммо меҳмон «ов»лаш осон иш эмас. Бир ёқдан меҳмонхона ходимлари-ю, милиционерларнинг «ҳайда-ҳайда»си, иккинчи томондан эса солиқ идораси одамларининг «ушла-ушла»си бор. Ҳаммасидан ёмони – ўзаро рақобат, меҳмон талашув жанжали... Келган меҳмонни олғирроқ илиб кетади, бошқаси эса қўлини бурнига тикиб қолаверади.

– Кечаям ололмовдим, бугун ҳам ололмаяпман...

– Э, бир ҳафтадан бери уйим қуп-қурук...

– Энди оламан десам, Рая ўлгур илиб кетди...

– Қуриб кетсин, сира тўймайди...

Биров у дейди, бирови – бу. Бирови туриб «бор-е» деб қурук жўнавооради, иккинчиси эса «олмагунча кетмайман», деб тун ярмидан оққанда ҳам шу ердан силжимайди, ашаддий «ов»чилар эса то эрталабгача мижжа қоқмай меҳмон кутишади. Тирикчилик.

Чўртоннинг амри билан, деганларидек, замон тақозоси билан бизнинг оила ҳам ана шу меҳмон «ов»ига аралашиб қолди-ю, олдинлари хотиним, у чиқолмай қолганда эса ўзим (ўғилларим бу ишга ўламан саттор кўнишмайди, уялишармиш) чиқиб меҳмон ола бошладим. Бу иш билан шуғулланган бир-икки йил мобайнида кўрган-кечирганларим, бошимдан ўтган саргузаштларни айтган билан адо бўлмайди...

Акула

Бу хотиннинг асли исми Рая, аммо бу номни бирор яқини унга Бўрўпара келганда тилга олмаса ҳеч ким атамайди, уни ҳамма орқаворотдан ҳам, ўзига эшиттириб ҳам «Акула» дейишади. У кўриниши билан меҳмон олувчилар худди бирор бало-қазо келаётгандай: «Оббо, ана Акула келаяпти, энди бизга иш йўқ», «Қуриб кетсин, очофат, сира тўйдим демайди», деб уҳ тортишиб олишади. Акула машинасидан тушибоқ (ҳамма бу ерга ишга пою пиёда келса, у машинада келади, унинг машинаси битта эмас – иккита) ўзини «ов»га уради. Унинг хатти-ҳаракатлари ҳақиқатдан ҳам денгизда ўлжа излаб юрган очофат акулани эслатади: у ўлжани узоқдан кўради, биринчи бўлиб ташланади ва юлиб қочади. Гирдигумдан келган туядай бу аёлнинг қандай қилиб меҳмоннинг олдига югуриб етиб келганини илғамай қоласиз. Аммо Акула ўлжани қўлга киритгунча турли қиёфага киради: товус бўлиб товланади, булбули гўёдек сайрайди, илон бўлиб аврайди. Меҳмонга яқинлашиши билан оч бўриникидай қиёфасида табассумга ўхшаган бир нарса пайдо бўлади:

– Укажон, сизларга квартира керак бўладими?

Раянинг миллатини ҳеч ким аниқ билмайди, биров татар деса, биров арман дейди. У уйдагилари, атрофдагилар билан асосан русча гаплашади, фақат меҳмон олганда ўзбекчани юқоридагидек қотирвооради. Кейин квартирасини мақташга тушади:

– Иссиқ сув бор, ҳаммом бор, ҳамма нарса бор, японский телевизор... Мана шундоқ яқингинада, меҳмонхона орқасида... Пулиям арзон...

Раянинг «пулиям арзон» дегани бошқа меҳмон олувчилардан икки барабар қиммат дегани. Аммо аврашларига учган меҳмон индамасдан

машинасига ўтириб кетаверади. Нафсиламрини айтганда Рая бутун умр мана шу меҳмонхонада ишлаган, меҳмонхона хизматини, шароитларини ҳам билади, шунинг учун уйидаги меҳмонхонани ҳам дурустгина жиҳозлаб қўйган. Лекин уникага борганлар «хоналари тор, ҳовлиси йўқ, одам кўп, ҳатто ҳожатхонасига ҳам навбат кутасиз», деб қайтиб ҳам келишади. Аммо энг ёмони бу хотин ниҳоятда очкўз, ўзим бўлай. У келган барча меҳмонларни битта ўзим олсам дейди, бировлар гаплашиб турган меҳмонларга «от солиб» тортиб олади, бировларникини ёмонлайди, ҳамма билан жанжал қилади, шаллақилик билан дунёни бошига кўтаради.

Кунлардан бир кун мен битта машинада келган меҳмонлар билан гаплашдим-у, ўзаро келишиб, уларни олиб кета бошладим. Бир пайт рўпарадан югуриб келаётган Раяни кўрдим. У худди эски кинолардаги танк остига ўзини ташлаган аскарлардай икки қўлини баланд кўтарганича йўлни тўсди ва меҳмонларга квартирамни ёмонлаб, ўзиникини мақтаб, айнитиб олиб кетди. Бу аҳволни кўрганлар «ё тавба» деб ёқаларини ушлаб қолишди.

Раяни инсофга чақириш ёки «нега бунақа қиласан» деб гап уқтириш беҳуда. Бу ҳақда оғиз очсангиз балога қоласиз, оғзига келганини қайтармайди, куракда турмайдиган иборалар билан ҳақорат қилади, юлишиш, мушгллашишдан ҳам тоймайди. «Унга худо бас келмаса – бандаси бас келолмайди», – деб қўя қолишади бошқалар у ҳақида гап кетганда. Маҳалладошлари айтишича, у ҳатто туққан онасини ҳам танимас экан. «Яхшигина эри бор эди, шу манжалақи ўлдирди», деб қўйишади ён қўшнилари. Хуллас, у худонинг бир балоси эди.

Қилмиш – қидирмиш деганларидек, Рая бир эмас – уч марта қамалиб чиққан. Биринчи сафар у уйида фоҳишахона очганлиги учун қамалиб, бор-йўғини сарфлаб зўрға қутилиб чиққан, иккинчи сафар эса меҳмонхонада бир рус аёли билан меҳмон талашиб, уришиб, ҳалиги хотинни уриб иши судга оширилди. Аммо у зир югуриб яна қутилиб қолди. Учинчи сафар эса қўшнисига «уйингни сот, мен меҳмонхона қиламан» деган экан, у сотмабди. Шунда Рая «Мана сотмасанг!» – деб бошига белкурак билан уриб ўласа ҳолга келтириб қўйибди. Бу сафар уни қаттиқ ушлаб катта қамоқхонага олиб кетишди. Аммо у бор будини сарфлаб яна қутилиб чиқди. Яна у ҳеч нарса бўлмагандай меҳмонхона олдида хўжайин бўлиб, бу ерга келиб турувчи меҳмон олучиларнинг оғизларидан ошларини тортиб олишда давом этди. Унинг чангалига тушган ўлжани ҳеч қаерда ишламай фақат онасига хизмат қиладиган давангирдай ўғли пешмапеш ташиб турар, у келгунча онаси янги «ўлжа»ни тайёрлаб турарди. Агар бирор киши меҳмон олса-ю, Рая куруқ қолса бор аламини ўғлидан оларди: «Сен ярамас, сен сволоч, қаёққа қараяпсан, ана, анув олиб кетди сен нега олмадинг?!» – деб еб қўйгудай қиларди. Буни кўрган ҳамма: «Ўл, ўливор», деб нафратланишарди. Рая қандай қилиб бўлса ҳам рақибларини йўқотиш учун уларни ё солиқ идорасига чақар, ё милицияга ушлаб берар эди. У шунча жиноят қилганига, ҳалиям хуфя фоҳишахона тутишига қарамасдан чақувчи хизматида ҳам эди. Шу боисдан бошқалар уни ўлгундай ёмон кўришса ҳам «Ке, шу билан тенг бўламанми», деб индашмас эди.

Мабодо йўлингиз шу меҳмонхонага тушиб қолса-ю, кираверишда олдингизга туядек гавдасини лапанглатганича югуриб келиб, ясама табассум билан, ўзи кулса ҳам кўзи кулмасдан:

– Укажон, сизга жой керак бўлмайдими? – деб булбулигўёдек сайраб, илондек авраб турган бир алвастига дуч келсангиз огоҳ бўлингки, ўша Акула бўлади.

Раянинг сўлақмони

Юқорида айтиб ўтилганидек Рая ишга сўлоқмондай ўғли билан чиқади. Исми Раҳим бўлган ғўлабирдан келган бу йигит соядек онасига эргашади, ундан бир зум ажралмайди. Худди ов қилган акулага мадад бериб турувчи у шерикнинг ўзгинаси. Раҳим деганимиз ҳеч қаерда ўқимаган, ҳеч қаерда ишламайди, билгани шу – меҳмон «ов»и. Унинг ўзи одам ололмайди, негаки ўзбекчалаб «Жой керакми?» деган сўзниям эплаб гапиролмайди. Аммо бирор меҳмонни бирор киши олаётган бўлса буни кўрган заҳоти: «Мама!» – деб онасини чақириб келади. У бирорта одам меҳмон олиб кетса-ю, бундан онаси беҳабар қолса ўзининг балога қолишини, онаси: «Куда ты смотрел!» – деб сўкишини, ҳатто уришини яхши билади. Шунинг учун у майдоннинг бу четини олазарак бўлиб кузатиб туради, нариги четида «ов» қилаётган Акула эса боласининг чийиллаши билан бу ерга ҳам етиб келади. Раҳим ўларча гирром, ҳамма уни ёмон кўради, бу ҳам иложи бўлса бу ердаги одам олувчиларни бир нарса қилиб йўқ қилса... Бунинг учун у ҳеч нарсадан қайтмайди. Бир куни машинам олдида чўнқайиб турганини кўриб қолдим, «нима гап», деб етиб борсам у ўзини четга тортди. Бундай эгилиб қарасам шундоққина ғилдиракка каттагина ўткир михни тираб кўйибди, келасолиб шарт юрворсам борми – балон тешилиб, йўлда қолиб кетаман. Мен михни олдим-да, Раҳимга яқинлашдим, у онаси томонга қочолмай қолди. «Мана шу михингни бир жойингга тиқиб олайми, ифлос?» Миқ этмайди. Воқеани кўрган Шукур: «Домла, мих ашёвий далил, у мулкингизга зарар етказмоқчи бўлган, милицияга бериб, бир бопланг! Онаси ётган жойларга бу лаънати ҳам бориб келсин!» – деди. Аммо кўпни кўрган Тўламат ака: «Шу билан тенг бўлиб ўтирасизми, кўйинг», – деб бу ишдан мени қайтарди. Тўғри-да, битта ҳароми зумраша билан ади-бади айтишиб ўтираманми?

Нима бўлиб Рая қамалиб қолди, кўшнисини ургани учун уни турмага тиқиб кўйишибди. Энди сўлоқмоннинг ўзи одам олгани чиқа бошлади. Одамларга балли-е, Раядан шунча алам кўрганига қарамасдан йўғида ўғлидан ўчларини олишмади, яккалашмади ҳам. «Майли, олса олақолсин, онаси қамоқда», – дейишди. Менинг ҳам ишим бўлмади, олса олар... Рая яна бир бало қилиб қутилиб чиқди ва ёнидан кетганни тўлдириш учун олдингидан икки баравар жаҳд билан ишга киришди. Унинг сўлақмони яна «мама»сининг соясига айланди ва она-бола яна бошқаларнинг нонини тортиб олишга бошдан-оёқ шўнғиб кетишди.

Ҳайитали қани?

– Э, сиз ҳам юрибсиз-да ёзувчиман деб. Битта Ҳайиталини ёзолмадингизку, – деб қўяди Тўлават ака баъзан сўрашув пайтида.

Тўлават ака деганимиз миқтидан келган, сариқроқ, ёши олтмишлардан ошган одам. Уйи шундайгина меҳмонхонага яқин жойда, кўп йиллардан бери квартирага одам олиш билан шуғулланади, шу сабабдан бу ишнинг устаси паранги бўлиб кетган ва бу ернинг оқсоқолларидан ҳисобланади. У асли олий маълумотли, молия институтини тугатган, алақайси районларда банк директори бўлиб ҳам ишлаган, кейин нафақага чиққандан бери қиладиган иши – одам олиш. Уйда хотини ҳукмфармо, шу боисдан умри кўпинча кўчада – меҳмонхона олдида ўтади. У асли Бўстонликнинг Сижжак деган қишлоғидан, ёшлигида Тошкентга келиб қолган, шу ерда уйли-жойли бўлган, афтдан у хотинининг уйда яшайди. Ўзи сариқроқ эмасми, сал нарсага лов этиб жаҳли чиқиб кетади, одам олишда ҳам ғирромроқ: баъзан биров олиб кетаётган одамни «бораётган жойингизда одам кўп» ё «фалон-пистон» деб ўзига оғдириб олишга ҳам уста. Шу жиҳатдан у киши билан неча марталаб ғижиллашиб қолганмиз, аммо эртасига яна гаплашиб кетаверамиз. Умуман кўнглида кири йўқ, ҳазилкаш. Мен ўзини атайлаб доим дадил, қувноқ кўрсатиб юришини, аслида эса ичида дарди кўплигини биламан. Бунинг устига ўзи ҳам яримтажон: бир кўзи деярли кўрмайди, айтишича, студентлик пайтида трамвайда кетатуриб, сакраб тушиб қоламан деб бошини ёғоч устунга уриб олган. Аммо бунинг билдирмайди, кечқурунлари аранг кўрса ҳам таваккалига меҳмон «ов»лайберади.

Тўлават ака ёшлигида юз берган бир гап – Ҳайитали воқеасини менга бир неча марта айтиб берган. Айтганда ҳам жуда бафуржа, бошдан-оёқ, барча майда-чуйдалари билан, эринмасдан айтиб берганки, оғзаки ҳикоясини бадий асар дейсиз.

Воқеа бундай бўлади: у Тошкент молия институтида ўқиб юрган пайтида, қишда, янги йил байрами учун институтда арча ўрнатиш муаммоси туғулади, Тўлават ака тоғли эмасми, «Э, биз тарафда тоғда арча кўп, биттасини кесиб келиш мумкин», дейди. Институт касаба уюшмасидагилар бу таклифга қизиқиб, унга битта юк машинаси ва битта одам беришади, улар машинада Сижжакка боришади. Тўлават акаларникига тушишади, меҳмон бўлишади, аммо арчалар тоғнинг анча юқорисида бўлганидан ва тоққа қалин қор ёққаниданми ё бошқа сабабданми – арча топишолмасдан қуруқ қайтишга мажбур бўлишади. Шунда онаси: «Машинанг бўш экан, анов – кўшнимиз Ҳайиталининг озгина олмаси бор экан, Тошкентга олиб тушишга машина тополмай турувди, шуни ола кетгин», деб қолади. Тўлават ака «хўп» дейдию кўшнилари Ҳайиталини уч-тўрт қоп олмаси билан машинага ортиб Тошкентга олиб тушишади. Кейин уни ўзи яшайдиган квартирага олиб келади. Эртасига эса икки қоп олмаси билан Олой бозорига олиб бориб қўяди. Ҳайитали бозорда кечгача ўтиради-ю, кечқурун: «Э, олма сотиш ҳам қийин экан, совуқ қотиб кетдим», дея келиб, уникида ётади. Эртасига

яна икки қоп олма билан Олой бозорига кетади ва кечқурун қайтиб келмайди. Тўлават ака «бирор таниши учраб қолгандир ё бўлмаса олмасини сотолмасдан зерикаб «бор-е» деб хайр-маъзурни насиё қилиб қишлоғига жўнаворгандир», деб эътибор бермайди. Бир ҳафта-ўн кунча ўтгач, қишлоқдагилар Ҳайиталини излаб келишади. Тўлават ака эса Олой бозорига кетганлигини айтади, аммо у ҳеч қаерда йўқ – Сижжакдан Тошкентга олма сотиш учун келган Ҳайитали сирли равишда ғойиб бўлганди.

– Ана бошланди қидир-қидир, текшир-текшир, – деб ўша кунларини эслайди Тўлават ака. – Ҳайитали ерда ҳам йўқ, осмонда ҳам. Қариндошлари «Ҳайиталини сен олиб кетгансан, сен биласан», деб туриб олишди. Милиция ҳар куни сўроқ қилади, бор гапни оқизмай-томизмай айтсам ҳам ишонилмайди, дўқ-пўписа қилишди, «Нима қилдинг уни, яхшилиқча бўйнингга ол», деб қийин-қистовга олишди. Бир неча кун қамаб қўйилди, кейин қўйиб юборилди, аммо менга ишонмаётганлари сезилиб турарди, қаерга борсам орқамдан кузатиб юришарди. Қишлоқда эса «Тўлават Ҳайиталини ўлдириб, гумдон қилиб юборилди», деган гап тарқалибди, ота-онам бош кўтариб кўчага чиқолмайдиган бўлиб қолишибди. Қариндош-уруғларимнинг ҳам юзлари шувит, тўй-тўйчиқларга аралашолмай қолишди. Мен эсам бўлганимча бўлдим, институтдан ҳайдамоқчи бўлишди, бўлган гапни айтиб, йиғлаб-сиқтаб зўрға қолдим. Аммо кечаю кундуз изтиробдан, ич-ичимни еб юрганымдан қаттиқ касал ҳам бўлиб қолдим, зўрға тузалдим. Яхшилиққа ёмонлик, емаган сомсага пул тўлаш деганларидек, бир қўшнимни қишлоқдан бепул шаҳарга олиб келиб «қотили»га айландим-қолдим...

Шу зайлда икки йилча вақт ўтди. Ҳайитали дом-дараксиз йўқолди. Қишлоқдагилар оиламиз ҳақида: «Булар шунақа, бутун бошли одамни йўқ қилиб юборишаверади», деб тавқи лаънат осиб қўйилган. Аммо кунлардан бир куни Сижжакка, Ҳайиталилар уйига унинг укаси Турдиалининг номига бир хат келади. Унда: «Мен Ҳайиталиман, ҳозир Андижон областининг фалон жойида яшаб турибман. Ука, уйдаги тоқча орқасидаги қаңдиқда фалон-фалон ҳужжатларим бор, шуни бериб юбор», – деб ёзилган экан. Бу хат Сижжакни остин-устин қилиб юборади: «Нима дейсан – Ҳайитали тирик экан, ўлмаган экан!» Турдиали чойхонага чиқиб хатни ўқиб беради ва: «Қани, ичинларда бирорта мард борми? Мен билан бирга бориб, акамни топиб, кўриб келамиз», дейди. Содда қишлоқ одамлари орасидан биров «бор», деса, бошқалари: «Борма, бу тузоқ бўлиши мумкин, борсаларинг сизларни ҳам ўлдириб юборишмасин», деб кўрқитишади. Аммо Турдиали: «Мен нима бўлсам бораман, бу акамми, акам эмасми, кўриб келаман», деб ёнига қариндошларидан иккита йигитни олиб ўша ёққа – хагда кўрсатилган жой – Андижоннинг Кўрғонтепами деган қишлоғини топиб боради. Кўрсатилган манзил – бир пахса деворли ҳовлига киришса Ҳайитали чорвоқда кетмон чопиб турган бўлиб чиқади. Ака-ука, қариндош-уруғлар йиғлашиб кўришишади, унинг тирик эканлигидан хурсанд бўлишади. Маълум бўлишича,

Ҳайитали Олой бозорида кунишиб олма сотиб ўтирганда ёнидаги аёл кимлигини, қаердан эканлигини суриштиради. Ҳайитали армиядан янги келганлигини, уйдаги аҳволни (унинг онаси вафот этиб, отаси бошқа аёлга уйланган экан) айтиб, турмушидан шикоят қилади. Шунда ҳалиги хотин қараса билагиде кучи бор йигит, унга: «Ҳой ука, яхши йигит экансиз, мен ҳам ёлғизман, уйда эрдан чиқиб келган қизим бор, хоҳласангиз шуни сизга бериб, ичкүёв қиламан, уйли-жойли бўласиз», – депти. Турмушдан қийналиб юрган Ҳайитали ҳам дарров рози бўлақопти. «Уйдагилар билан маслаҳатлашай, ҳеч бўлмаса олиб келган Тўламағ акага айтиб кетай», демапти-ю, хайр-маъзурни насиё қилиб ҳалиги хотин билан Андижонга қараб кетворибди.

– Укаси келиб қишлоқдагиларга бор гапни айтгандан кейингина мену оиламиз бош кўтариб юрадиган бўлдик, – дейди Тўламағ ака. Андижонларда қолиб кетган Ҳайиталининг ҳам оламдан ўтиб кетганига анча бўлди, аммо чеккан изтиробларим ҳали-ҳали юрагимдан кетмайди...

Меҳмон «ови»нинг телба пири

Ушбу меҳмонхона олдидан ижарага меҳмон олувчиларнинг энг «қадимги»ларидан бири Шариф деган киши эди. Новчадан келган, ўртача гавдали ювошгина, қувноқ, аммо кирди-чиқди феъли бу одам ҳамма билан бирдай муомила қилар, жаҳли камдан-кам чиқарди. Унинг отаси ўзбек, онаси эса рус бўлган, шу меҳмонхонага яқин жойда – маҳаллада туғилиб ўсган, эсини танигандан бери шу иш билан шуғулланади, кечасиё кундузи меҳмонхона олдида имирсиланиб юриб гоҳ ўзининг уйига, гоҳ ўғиллариникига, гоҳ опасиникига, улардан ортганини бошқаларнинг уйларига одам ташигани ташиган эди. Меҳмон олишда унинг бутун бир оила сулоласи – опаси, икки ўғли, синглиси, жиянлари қатнашар, Шариф ака шуларнинг «раҳбар»и эди. Хуллас, Шариф акани меҳмон «ови»нинг пири дейиш мумкин эди. Аммо йўл-йўлақай нималардир деб минғирлаб юриши, қилиқлари телбанамороқ эди, шу туфайли кўплар уни ғирт жиннига чиқариб қўйишган эди. Лекин Шариф аканинг айтиб юрадиган гаплари, хоҳ ўзбекча, хоҳ русча бўлсин, аллақандай маъноли, қофиядош бўларди. Масалан, «Йўқ дедим қутилдим, хўп дедим тутилдим» деган гапларни айтиб индамай нари кетар, ёки бўлмасам қишнинг кунида ҳам аллақадан топган бир дона атр гулини одам олаётган аёлларга чиройли таъзим билан совға қилар, бу қилиқлари билан кинофильмларда кўриш мумкин бўлган «олижаноб жентльмен»ларга ўхшаб кетарди. Аммо гоҳ-гоҳ Шариф аканинг жиннилиги ростакамига қўзиб қолар, бу пайтда гаплари «Ана, дарахтнинг учиде туялар юрибди» қабилида алмои алжойи бўларди. Бундай пайтларда ўғиллари оталарини жиннихонага олиб бориб ётқизиб келишар, орадани бир муддат ўтгандан кейин у яна пайдо бўларди. Шариф ака деярли уйига бормас, кўпинча меҳмонхонага

кираверишда қоровуллар раҳми келиб қўйиб берган бирорта стулда бемалол ухлайверарди.

Шариф ака гоҳ-гоҳ бизникига ҳам, ё бирорта меҳмон етаклаб келар, ёки ўзи «чой ичгани» келарди. Қўлига чой тутилса у ўтирган жойида ухлаб қолар, уни уйғотиб, кузатиб қўйиш ҳам анча қийин иш эди. Бир куни у кириб келди-да: «Бизникида тўртта меҳмон бор, сизларбоп, бориб шуларни олиб келсангиз», деб мени уйига бошлаб борди. Қоп-қоронғу кўчалардан ўтиб уникага кирдик, кирсак – ҳеч қанақа меҳмон йўқ, хотинининг туғилган куни экан. «Қани меҳмонларингиз?» – десам, «Меҳмон йўқ, сизниям бир меҳмон бўлсин деб таклиф қилувдим-да», – дейди. Афтидан у ўз уйига киришга ботинолмайд турган экан, менинг воситамда кириб олди. Бу айёр жинни билан кулиб хайрлашдим. Шариф ака шунақа, кўпинча у бирор меҳмонга яхши жой ваъда қилиб ўзиникига олиб боради, у ер ёқмаса бошқаникига етаклайди, аммо кўпчилик у олиб борган одамларни олавермайди, шу боисдан у баъзида меҳмонни уйма-уй, кўчама-кўча роса эргаштириб, охирида яна меҳмонхона олдига қайтариб олиб келарди.

Меҳмон олувчиларнинг кўпчилиги, айниқса Рая, Фаялар Шариф акани ёмон кўришар, уни йўқотиш пайида бўлишарди. Аммо Шариф ака улардан кўрқмасди, бир сафар ҳамма кўрқадиган Фаяга тик боқиб: «Нима, сен нон ейсану бошқалар емайдимми?» – деб дадил қарши чиққан, бу қилиғи учун Фая уни қаматиб юборишга сал қолган эди.

Мен бу ҳангомани ёзаётганимда Шариф ака анча чўкиб қолган, оёқларини зўрға кўтариб босиб юрарди. Аммо шу аҳволда ҳам меҳмонхонага боришини қўймасди. Ака Шариф – кўпчилик уни шундай деб атарди – шу йўлда келгану шу йўлда кетарди.

Яқинда Шариф аканинг вафот этганлигини эшитдим. Унинг чала ўриси, чала ўзбек ўғиллари мусулмон қавмида дафн этишибди, деб эшитдим. Афсус, фотиҳага боришга қўлим тегмади, тўғрироғи, боришни ўзимга эп кўрмадим...

Дурбин хола

Бу хотиннинг лақаби Дурбин хола. Худди Андерсен эртаклари Басосида олинган мультфильмдаги совчи-каламушни эслатувчи, қоқ суяк, қирра бурун бу аёлнинг бундай лақаб олишига сабаб кўзлари ўткирлигидан. У ўша қирра бурунлари устига ўрнатилган кўзойнаги билан ҳамма ёқни, жуда узокни ҳам кўра олади. Мабодо у меҳмонхона олдидан турган бўлса ўзидан икки-уч бекат наридаги – хув Миробод бозори олдидан ўтиб бораётган одамни ҳам бемалол танийди ва «шу одам меникида ётган» дейди. Наима опа (бу аёлнинг асли исми шундай) Шариф аканинг опаси, келиб чиқиши бўйича ярми русу ярми ўзбек, доим ўзбекча гаплашмаса ҳам (гоҳ-гоҳ жаҳли чиққанда «Бог мой» деб кўяди) баъзан келган меҳмонни у эмас бошқалар олса жаҳли чиқиб: «Ҳа, булардақа қилиб чиройли гапиролмайман, чиройли гапга учманглар, меникига боринглар, ҳовлим ко-о-тта, нима қилсанглар қилаверасизлар», деб одамларни ўзига оғдиришга уста. Кези келса «парочка» олишдан

хам тоймайди. У Акулани, Акула эса уни кўргани кўзи йўқ, иккалалари айтишиб уришгани-уришган. Акула уни: «Ўл-а, рамоқда жонинг қолибди, ҳадемай ўласан», деб ҳақорат қилса у ҳам бўш келмай: «Сен эсанг пул йиғиб-йиғиб, пулингнинг устида ўласан», – деб жавоб қайтаради. Бир куни Рая у билан одам талашиб, қаттиқ ҳақорат қилди. Мен Наима холага ачиниб: «Нега ўзингизни шунчалик камситиб ўтирасиз, тегишли жойга арз қилсангиз, судга берсангиз бўлмайдими?» – десам у: «Э, бунга худо бас келмаса, бошқаси бас келолмайди. Мен уни бирор жойга ёзиб берсам у ҳам анувнақа – «парочка» олганимни сезиб қолса милицияга тутиб беради-да», деди. Ҳа, унинг мантиғини тушунса бўларди.

Наима – Дурбин хола ҳар куни юпқа сарғимтил плашига ўралганича меҳмонхона тарафга жўнайди. У биздан бир кўча нарида туради, аммо кўпинча бизнинг кўчадан юради, бунинг сабабини: «Ўзимизнинг кўчадан ҳадеб меҳмонхона томонга боришдан уяламан», дейди. Эри ўлган – бева, ёши олтмишдан ошган ва бирон ишга ярамайдиган, нашаванд ўғлию келини, набираларини ҳам шу касб билан боқадиган бу хотин қариб, букчайиб қолса ҳам тиниб-тинчимайди. Яна одам ололмай қолса: «Булар биздақа қари, хунукникига боришармиди, ёш, чиройлиларшикига боришади-да» деб хафа ҳам бўлиб қўяди ва меҳмонларни «мени қари, хунук деб тесқари қараб кетманглар, меникига боринглар, ҳовлим ко-отга», деб жаврай бошлайди.

Ҳа, Дурбин хола ҳаёт – тирикчиликда узоқ-узоқларни кўрарди.

Ака шарифнинг сербола жияни

Дарвоқе, Шариф аканинг бутун сулоласини ёзибмизу унинг бир шохчаси бўлган жияни Ноила қолиб кетаёзибди-я! Шариф ака синглисининг қизи – йигирма беш-йигирма саккиз ёшлардаги ювошгина бўлимли қиз, йўғ-е, аёл. Олдин унинг онаси – зўрға юрадиган касалмаңд хотин (оти алланарса эди) чиқиб турарди. У меҳмон ололмаса асаби бузилиб, фиғони фалакка чиқиб кетарди. Охири у ўлди-ю, қизи Ноила чиқадиган бўлди. Унинг уч-тўрт ёшли ўғли ҳам бўлиб, ўзи билан бирга олиб чиқарди. Отаси йўқ болалар бошқача бўлади, бўйинларини эгиб юришади. Унинг ўғли ҳам шунақа, бир четда индамасдан ер чизиб ўйнади. Ноиланинг эса бундоқ разм солиб қараганда яна ҳомиласи борлигини билиш қийин эмас эди. Биз «боласи бор» деб Ноилага тезроқ одам берворар эдик. Кейин битта йигит пайдо бўлди, у: «Мен Ноиланинг эриман, талабаман», – деб одам олиб юрди. Кейин у ҳам кўринмай кетди. Ёзувчи халқи шунақа – бўлар-бўлмаста бурнини тикадиган бўлади, бир куни Дурбин холадан жиянининг эрини сўрадим. «Э, аллақаяқдан келган экан, отаси бошқага уйланасан депти. Кетиб қолди», – деб жавоб қилди у. Кейин одам олишга яна Ноила чиқа бошлади. Кейин кўринмай кетди – туғди шекилли. Орадан бирор йил ўтиб у яна чиқа бошлади, яхшилаб разм солган киши унинг яна ҳомиладорлигини сезарди. Сўраб-суриштиришдан нима фойда, ҳар кимнинг ихтиёри ўзида. Кейин яна кўринмай қолди, кейин яна чиқди. Кейин эса... Э, Шариф аканинг сербола жаянини кузатишу сўраб-суриштиришдан бошқа ишим йўқми?

Музлатгич

— **О**ббо, ана Музлатгич келяпти, энди ҳамма нарса музлайди, – тўнгиллаб қўяди Тўлават ака узоқдан Шариф аканинг ўғли Вали (Валентин) кўриниши билан. – Жуда оёғи оғир-да шу қизалоқ... (Айтиш керакки, бу ерда гап оби-ҳаво тўғрисида эмас, келувчи меҳмонлар ҳақида бораяпти).

Валентин эса, бу гапдан беҳабар, ҳамма билан сўрашиб «ов» майдонига кириб келади. Мен у билан тегишиб, сўрашаётганда пальтомнинг ёқасини аста қўтариб қўяман.

– Ҳи, ўзинглар ҳаммаёқни музлатиб энди менга тўнкаяпсизларми? – дейди Валентин илжайиб. – Қанийди сизлар турганда ҳаммаёқ «иссиқ» бўлиб кетса...

Валентиннинг гапи тўғри, меҳмон барибир кам, олиш ундан қийин. Бунда унинг заррача гуноҳи йўқ. Лекин, ҳарқалай негадир у бўлса меҳмон олиш янада қийинлашади, ўзи ҳам ҳу ярим кечагача одам ололмай миқ этмай тураверади.

Паст бўйли, жиккакина бу йигит – Шариф аканинг катта ўғли. У ўз укаси Раҳимдан фарқли равишда ўзбек тилида яхши гапиради (Шариф аканинг ярми рус, ярми ўзбек эканлигини айтгандик). Укасининг исми Раҳим бўлса ҳам бирор оғиз ўзбекча гапиролмайди – онасига тортган, Вали – Валентин эса ўзбек тилини ҳарқалай одам олиш даражасида билади. У олий маълумотли, университетни битирган, аммо ўз мутахассислиги бўйича ишламайди, худди отаси, аммаси сингари меҳмон олиш билан кун кўради. У жуда сабр-қаноатли, укасига ўхшаб биров гаплашиб турган меҳмоннинг устига от солмайди, кутиб туради, ёки бўлмаса бошқа шериклари билан «сиёсатбозлик» билан шуғуллангани-шуғулланган. Баъзан ярим кечасигача туриб уйига қуруқ кетади. Биз у меҳмон олса: «Хайрият, Музлатгич ҳам олди, энди иш юришиб кетса керак», деб хурсанд бўламиз. Аммо ҳамма вақт ҳам шундай бўлавермайди, кўпинча у уйига қуруқ кетади.

Мана, меҳмон олувчилар орасида елкасини қисганича Вали Музлатгич турибди. Меҳмон йўқ, иш музлаган. Начора?

Қора сиртлон

Бу аёлнинг юзи-кўзи ҳам, кийган кийимлари ҳам қоп-қора эди. БЮрганда ерни оҳиста босиб, елкасини қисиб, пусгандай юрар, меҳмон олишда ҳам худди кўринмай ҳамла қилгандай бир зумда олиб кетарди. Одамлар билан юмшоқ муомала қилса-да, мабодо бирор киши у билан қарама-қарши чиқиб қолса борми, кўзлари чақчайиб, рақибига еб қўйгудек ташланар, унга унча-мунча одам бас кела олмас эди. Ана шу қилиқлари учун бу аёл меҳмон олувчилар орасида «Қора сиртлон» деб ном олган эди. Унинг асли исми Малоҳат бўлса-да, унда малоҳатдан асар ҳам йўқ эди.

Малоҳат энг эски меҳмон олувчилардан ҳисобланиб, бу иш билан анчадан бери шуғулланар ва яхшигина даромад қиларди. Унинг уйи доим ҳар хил меҳмонлар билан тўла бўлар, ундан ташқари кўп қаватли уйларда ҳам хоналари бўлиб, «нозик» меҳмонларни ўша ёққа жойларди. Аммо у бу ишдан қанча бойиб кетмасин, бўйинларига дуру маржонлар тақмасин, барибир, оилада бахти чопмаган аёл эди. Унинг эри ўлиб кетган, ўғли ҳеч ерда ишламас, ҳамма ишни ўзи қиларди. Малоҳат опанинг бир қизи ҳам бўлиб, у онасига қарашиб турар, у онасини излаб меҳмонхона олдига келганда уни кўрганлар «бу қизми ё ўғил болами» деб елка қисиб хайрон бўлишар, бир-бирларидан сўрашарди. Онасининг эса бу мавзуда оғиз очгиси келмас эди...

Мана кеч кириши билан қайсидир кўчадан бош-оёқ қора кийинган бир аёл бўйинини қисганича аста-аста босиб кетиб бораяпти. Қора сиртлон яна овга чиққан эди...

Кўрпача

Меҳмон олувчилар орасида бизнинг лақабимиз – Кўрпача. Бу лақабни олишимизнинг сабаби бор. Ҳовлимизнинг кираверишидаги икки хонамиз бўшаб қолди – бу ерда яшовчи қизимиз ва кувимиз «дом» олиб чиқиб кетишди. Бу хоналар бекор кетмасин деб талабаларга ижарага бериб юрдик. Аммо арзимаган пулга дахмаси ортиқча, эртаю кеч одам. Шунда ҳар куни келиб-кетадиган меҳмонлар учун меҳмонхона қилиб кўйсак-чи, кечаси келиб ётадию кетади, кундузи бўш бўлади, деган фикр келди. Аммо хотиним: «Э, анув қўшнимиз Малоҳатга ўхшаб бировлар ётган чойшабни ювиб юраманми», деб кўнмади. Шу алфозда уй анчагача бўш турди. Лекин бозор иқтисоди деган гап кўзғолди-ю, ҳаммани гимирлатиб қўйди. Хотиним кўни-қўшнилардан намуна олиб ўша хоналарни меҳмонхона қилиб битта-иккита меҳмон олиб кела бошлади. Аммо ҳали меҳмонхонамиз жиҳозланмаган, ҳатто дурустроқ кароватлар ҳам йўқ, келган меҳмонларга ерга – гиламга (тўғрироғи – шолчага) кўрпача солиб жой қилиб берадиган бўлдик. Турган гапки, бу бировга ёқди, бошқаси эса «кўрпачада ётдик», деб гапириб кетди, шундан лақабимиз Кўрпача бўлиб кетди. Хотиним меҳмонхонага одам олиш учун чиққанда толиққанда ўтириш учун кичкина кўрпача кўтариб чиқарди. Уни кўриши билан бошқалар: «Ана, кўрпачасини кўтариб Кўрпача келаяпти», дейишар экан. Авваллари бу лақабга жаҳлимиз чиқса ҳам кейин кўникиб кетдик. Хотиним бошқа «илғор» меҳмон олувчилардан сўраб-суриштириб меҳмонхонани анча тартибга келтириб қўйди – ўз юртига кўчиб кетаётган жухуд қўшнилариимиздан кароватлар сотиб олди, ваннахонага иситгич қурдирди, телевизор қўйди. Энди меҳмонхонамиз ҳарқалай одам ётса ётиб кетадиган бўлди.

Меҳмон олишни бошлаган хотиним бу ишга қаттиқ киришиб кетди, унинг соддалиги, ишончлилиги учун тўғри, ҳалол меҳмонлар «опаникига борамиз» деб бизникига келадиган бўлишди. Оиламиз газнасига унча-

мунча пул тушадиган бўлди. Хотиним бечора кеч тушиши билан меҳмонхонага чиқиб кетар, олган меҳмонларини жойлаб яна чиқар, баъзан тун ярмигача қолиб кетарди. Менинг бундан жаҳлим чиқса-да, начора – бозор иқтисодиёти деган нарса «ташаббускорлик»ни талаб қилади. Хотиним фақат тўғри, ҳалол одамларни олар, ҳар хил қаланғи-қасанғи, «парочка»ларни меҳмонхонамизга яқин йўлатмасди. Аммо у баъзан алданарди ҳам. Бир гал бир печа ёш йигитлар «Биз Ўш шаҳридан келган санъаткорлармиз, Тошкентга тўйга келгандик, поезддан кеч қолдик. Раққоса қизларимиз ҳам бор, уларга алоҳида жой қилиб берасиз», – деб аврашиб бизникига келишибди. Хотиним соддалик қилиб олиб келаверибди. Мен кечқурун айвонда машинкамни чиқиллатиб ишлаб ўтиргандим. Дарвозадан кимларнингдир кирганини кўрдим, бир-иккита қизлар ҳам кўзга чалинди. Баъзан меҳмонхонамизга ҳақиқий эру хотинлар, ё бўлмаса ака-сингил, ота-бола меҳмонлар ҳам келиб туришарди. Шулардан бўлса керак, деб ўйладим. Аммо зум ўтмай иккита милиция кийимидаги одам ҳам кириб келди, меҳмонхонамиз томонда ғала-ғувур чиқди. Мен хотинимни чақириб нима гаплигини сўрасам у «Ҳозир, ҳозир», дейди-ю, айтмайди. Бироздан сўнг милиционерлар ҳам, келган йигит-қизлар ҳам чиқиб кетишди. Шундан кейин хотиним бўлган воқеани айтиб берди: қизлар милициянинг «одам тутиб берувчи» қизлари экан, улар содда йигитларни авраб илинтиришар, Рая эса уларнинг қаерга, кимникига кетганлигини етказиб, меҳмон олувчиларни «соғиб» турар экан. У милиция ходимларига «Қизларингиз йигитлар билан Кўрпача никига кетди, боринглар, ҳозир ушлайсизлар», деб адресни тушунтирибди. Милиция ходимлари шунга – бир томондан йигитларни кўрkitиб, иккинчи томондан уй эгаларини фоҳишахона очишда айблаб тузуккина бир нимага эга бўлиш учун халлослаб етиб келган жойлари экан. Аммо, хайриятки, улар билан бирга келган участка вакилимиз бизнинг кимлигимизни, хотинимнинг ҳеч қачон бунақа иш билан шуғулланмаслигини яхши билганидан ҳеч нарса ундиролмасдан «Опа, хушёр бўлинг-да, билмайсизми бунақаларни бизга хабар қилиб турувчилар бор», деб қизларни олиб чиқиб кетишди. Шундан кейин биз хушёрлигимизни оширдик, келган меҳмонни роса суриштириб оладиган бўлдик. Рая эса ўзи берган хабар билан бизни асфалософилинга кетди, деб ўйлаган экан, эртасига меҳмонхона олдига борган хотинимни кўриб ханг-манг бўлиб қолибди.

Мен олдин меҳмон олишни паст иш деб ҳисоблаб, унча менсимай юрдим. Кейин гоҳ-гоҳ машинада чиқиб хотиним олган меҳмонларни уйга ташийдиган бўлдим. Бора-бора секин-аста ўзим ҳам меҳмон оладиган бўлдим. Кейин бу ишга кизиқиб кетдим. Бу орада хотиним бетоброқ бўлиб қолди-ю, одам олиш бутунлай зиммамга тушди. Аммо бу осон иш эмас эди. Бир куни тажрибасизлик қилиб иккита йигитни бошлаб келсам улар меҳмон олувчиларнинг солиқ тўлаш-тўламасликларини яширинча текширгани чиққан солиқ идораси ходимлари бўлиб чиқишди. Улар ўзларини менга танитишгач, мен ҳам усталик қилиб: «Э, мен ўзим сизларни излаб юргандим, келганларинг яхши бўлди, қанақа ҳужжатлар кераклигини билмай юрувдим», деб улардан «йўл-йўриқ» олган бўлдим.

Кейин улар айтганча меҳмонхонамизни расмийлаштириб олдигу енг шимариб ишга киришиб кетдик, меҳмон олишнинг сиру асрорини беш кўлдай билиб олдим, десам ҳам бўлаверади.

Қўшалок башорат

Хамма ишлардаги сингари бизнинг ишимиз – меҳмон олишда ҳам шундай бир воқеалар бўладики, кейин ҳайрон-ҳайрон қоласиз. Шулардан биттасини айтиб берай.

Бир куни кечқурун хотиним билан одам олгани чиқдик. Меҳмонхона олдида одам гавжум, аммо меҳмондан кўра олувчи кўпроқ. Битта меҳмон ўтса тўртта олувчи ёпишади, келиб тўхтаган машинани мўр-малахдай ўрашади. Мен хотинимга баҳоли қудрат ёрдам берай деб бир четда турган эдим, учта меҳмон ўтиб қолишди, уларга жой таклиф қилган эдим, улар тўхташиб: «Борардигу, аммо маблағ қурғур камроқ», дейишди ва мен сўраган ҳар кунги баҳонинг ярмини таклиф қилишди. Улар бироз юпун кийинишган, ҳақиқатдан ҳам почорликлари кўриниб турарди. Мен: «Майли, сизларни олсак олайлик», деб маслаҳат учун хотинимни чақирсам у: «Э, бунақа арзон нарҳда ололмайман», деб кўнмади. Ҳалиги меҳмонлар: «Майли, олмасаларинг олманглар, зоримиз бор, зўримиз йўқ», деб нарига кетишди. Мен улар олдида мулазам бўлиб хотинимга: «Қараб тур, ҳали бу бечораларнинг уволи тутади», – дедим. Бу: «Шу бечораларни олмадинг, ҳали одам тополмай қийналасан», деганим эди. Хотиним бўш келмай: «Шу арзимаган нарҳга шу исқиртларни оламанми?» – деб бобилаб берди. Мен жаҳл билан унга яна: «Қараб тур, шуларнинг уволи тутади», – деб такрорладим.

Ишонасизми, йўқми, қарангки, ўша куниёқ башоратим икки баравар бўлиб тўғри чиқса-я! Воқеа (тўғрироғи воқеалар) шундай кечди: бир зумдан кейин хотиним ўзи оладиган нарҳида икки меҳмон топиб келди ва уларни уйимизга олиб кетдик. Улар меҳмонхонамизга жойлашиб улгуришмаган эдилар ҳамки, орқама-орқа учта милиция ходими етиб келди ва бизга: «Нега таъқиқланган одамларни оласизлар?» – деб дўк-пўписа қилишди. Маълум бўлишича меҳмонлар Ўш шаҳридан экалар, олдинги йил бўлиб ўтган воқеалар важҳидан бу ердан келган одамларни ижарага олиш мумкин эмас экан. Милиционерлар ҳалиги одамларни олдиларига солиб олиб чиқиб кетишди, биз тавба-тазарру билан аранг қутилдик.

Қарангки, меҳмонхона олдида ҳалиги гапни бир эмас – икки бора айтган эканман (айтмайгина ўлай), бу увол бизни икки марта – қўшалогига тутса бўладими? Хотиним билан мен то тун ярмигача жовдираб, уёқдан буёққа югуриб (мен чарчаб – хориганимдан жаҳлим чиқиб хотинимга: «Хўш, хотин, ҳалиги мен топганларни исқирт деган эдинг, озодаси қани?» – деб дашном бераман, у бўлса миқ этмайди) «энди уйга қуруқ қайтарканмизда» деб турсак, аллақаяқдан келган иккита нотайинроқ йигитчалар дуч келишди, улар билан савдолаша-савдолаша ҳалиги, мен топган, лекин олмаган меҳмонларимиз берган баҳога зўрға кўндирдик ва уйимизга олиб келдик. Аммо ҳалиги дайдилар ширакайфроқ экан, уйимизда:

«Бизга ароқ топиб борасиз, пиво топиб берасиз, юринг, машинангизда излаймиз», деб жон-жонимизга тегди. Мен ҳар иккаласини ҳам кетига тегиб ҳайдамоқчи бўлиб тургандим, хотиним уларни: «Ҳой, болалар, ярим кечаси пивога бало борми, киринглар, жойларингга ётинглар», деб аранг тинчитди. Аммо асаблар аллақачон бузилган, қон босимлар ошиб кетган эди. Яъни, мен қилган башоратнинг иккинчи қисми амалга ошган – биз менсимасдан олмаган ҳу бечора камбағалларнинг уволи иккинчи марта тутган эди. Ўз башоратимнинг бу қадар тез ва қўшалогога тўғри чиққанидан ўзим ҳам кўрқиб: «Ёпирай, бу тасодифми ё ростданми?» деб кўкрагимга туфладим. Яхшиси, энди ҳеч қандай башорат қилмасдан юратурай, деган қарорга келдим...

Бақабурун

Бу аёлнинг исми бошқача, аммо кўпчилик уни Бақабурун ёки Боддий қилиб – Бақа деб аташади. Одамлар лақабни бекорга қўйишмайди, ҳар бир одамга муносиби тегади. Бу хотин ҳақиқатдан ҳам қурбақани эслатарди: паст бўйли, бақалоқ, япасқи бурнию ирғиб чиққан икки катта-катта думалоқ кўзлари унга шу лақабни олиб берган. Унинг кўзлари яна ўша бечора сув жониворининг кўзларидай ҳар томонга айланиб туради, шу боисдан ўлжани биринчи бўлиб кўради ва пилдириганича унинг рўпарасидан чиқади, ўлжага яқинлашгач, бу кўзларда аллақандай илжайишми, тиржайишми, шунга ўхшаган нарса пайдо бўлади, ўлжани гўё ўзига тортиб олади. Кейин унинг худди нақ бўйнидан ўсиб чиққандек икки калта-калта қўли ишга тушади, бу қўллар ҳаракатга келиб нималарнидир ишора қилади, нималарнидир тушунтиради. Артём деган бир армани меҳмон олувчи Бақабуруннинг қўл ҳаракатларига қараб туриб: «Бу хотин олаётган мижозига: «уйимда мана бундай эшик бор, уни очса бўлади, мана бунақа кароват бор, унда ётса бўлади, мана бунақа курсича бор, унда ўтирса ҳам, нарса қўйса ҳам бўлади», деб тушунтиряпти чамам-да», – деб кинояли куларди.

Бақабуруннинг ўлжани ўзига ром этишдаги асосий қуроли кўзи ҳам эмас, қўли ҳам эмас, балки... тили. У бошқа меҳмон олувчиларга ўхшаб «Квартира керакми?» деган саволни бермайди, балки гапни узоқроқдан бошлайди. У ўтган йили қазо қилган ва ўз қўли билан кўмган қайнотасини, ундан кейин ўлган қайнонасини эслайди, қиз чиқарганини, яқинда қизига бешик юборишини қистириб ўтади ва гапни «Сизларни қудаларим ўтирадиган уйга оламан», – дегансимон гаплар билан тугатади. Бундай индаллодан кейин ҳар қандай мижознинг боши айланиб, унинг ҳув тупканинг тагидаги уйига индамасдан кетмай иложи йўқ. Бу аёлнинг асли касби бозорчилик, шу боисдан молини мақташнинг ўзига хос «айланторма реклама»сини яхши билади. Шу қуролини ёинки жуда бўлмаса шаллақилигини ишга солади, нима қилиб бўлса ҳам уйига олиб кетади ва дам ўтмай ғириллаб етиб келиб навбатдаги ўлжага ташланади. Бошқалар бўлса: «Оббо, яна анув хотин илиб кетдими? Ахир, ҳозиргина тўрттасини олиб кетувди-ю», – деб қолишаверади.

Бақабурун лақабли хотин нима қилиб бўлса ҳам касалманд эрига кўмаклашади, оиласини тебратади, бир-икки бор кўрганимиз онасига негадир икки баравар келадиган новча қизи ўқишининг пулини ишлаб беради, ишқилиб пул топади. Қанақа қилиб топиш эса – ҳар кимнинг ўз «қурол»ига боғлиқ...

Алкашнинг хотини

Бу аёлни олдида Хонима, орқаворотдан эса «Алкашнинг хотини» дейишарди. Тўладан келган қорача бу жувон бу лақабни эри туфайли олган эди. Унинг эри – ғўлабирдан келган Акмал деган йигит ҳам меҳмон олгани келар, аммо унинг ичмаган куни йўқ, меҳмонхона олдида дам дўппайиб ўтирса, дам дўнкайиб ётган бўларди. Унинг хотини эса ҳам эрига қарар, ҳам меҳмон оларди. У ҳеч қачон эрини уришмас, ҳатто койиб ҳам қўймас, унинг «учиб» ётганини кўрса ўзи кўтариб суяб бир амаллаб таксига чиқариб уйига олиб кетар, яна ўзи меҳмон олиш учун келаверарди. Унинг рақобатчилари кўпинча уникига кетаётган меҳмонларни «уникига борманглар, эри ғирт алкаш» деб айнитиб қўйишар, Хонима бўлса буни эшитса «алкаш бўлса ҳам эрим бор-ку, баъзиларга ўхшаб эр излаб кўчада юрганим йўқ-ку, худо олсин» қабилида қарганиб яна бошқа меҳмон олишга уриниб кетаверарди. У одам олиш учун тун ярмигача, ҳатто ундан ҳам кечроқ қолиб кетар, баъзан шунақа пайтларда эри ҳушида бўлса келиб уни олиб кетарди. Аммо Хонима қанчалик қийналмасин эрини ҳеч кимга ёмонламас, «Эрингизга ичма десангиз бўлмайдими?» – деган гапларга: «Акмал акам оғир операция бўлган, шундан кейин ичишга ўрганиб қолди-да», – деб қўя қоларди. У бошқаларга ўхшаб одам талашмас, анча сабр-қаноатли, инсофли эди. Унинг келинойиси – Бақабурун лақабли хотин ва яна бир қариндоши – Ҳассали хотин одам талашиб бошқалар билан тез-тез уришиб шаллақилик қилишса, Хонима уларни: «Кўйинглар, талашманглар, одам ҳаммамизга етади», – деб инсофга чақириб ҳам қўярди. Аммо ўзи одам олиш учун шу ерда ётиб қолишга ҳам тайёр эди.

Мабодо сиз кечаси – тун ярмидами, ё саҳарга яқинми шу меҳмонхона олдидан ўтиб қолгундай бўлсангиз рўпарангизга югуриб келиб квартира таклиф қилган барваста аёлга дуч келсангиз – ана шу алкашнинг хотини бўлади. У ўзи учун ҳам, ичкиликбоз эри учун ҳам ишлайди, – туну кун шу ердан кетмайди. Ҳа, тирикчилик, бола-чақа боқиш осон эмас, боқувчи эркак алкаш бўлса ундан ҳам бадтарроқ...

Кейинчалик мен илмий ишларим билан овора бўлиб меҳмон олишга чиқмай қўйгандим. Бу иш билан ўзи шуғулланаётган хотиним кўчадан... Хониманинг ўлганлиги хабарини олиб келди. «Бечорага нима бўпти?» – десам, «Юраги ёрилиб кетганмиш...» – деди. Мен эртасига ҳамма ишимни ташлаб, унинг уйини сўроқлаб фотиҳага бордим. Эшик олдида Акмал алкаш мункайганича ўтирибди. Мен индамасдан фотиҳа қилиб орқамга қайтдим. Ҳа, бечора Хонима доим кўтаришга уриниб келган ўша юк охири оғирлик қилибди-да...

Ҳассали хола

Эй, хоҳи узоқ, хоҳи яқиндан келаётган хоҳ ёшу хоҳ қари, хоҳ эркагу хоҳ аёл, хоҳ бою хоҳ сал мундайроқ меҳмонлар, билиб қўйингларки, сиз тўппа-тўғри Ҳассали хотинниқига келаяпсиз. Тўғри, сизлар буни ҳали билмайсизлар, етти ухлаб тушингизга ҳам кирмаган, аммо бу аёл – ижара олувчилар қўйган ном бўйича – Ҳассали хотин ёки қисқача қилиб айтганда Ҳасса худди шундай деб ўйлайди, йўқ, ўйлайдигина эмас – шундай деб ишонтиради, ишонтирмагунча қўймайди. Сиз хоҳ пиёдами, хоҳ машинадами меҳмонхонага яқинлашишингиз билан ўша хотин қўлидаги ҳассасини ерга текиза-текизмай югуриб олдингизни тўсади:

– Квартирага борасизларми?

Сиз йўқ, у-бу деб овора бўлманг, барибир борасиз, чунки у бормагунингизча қўймайди, маҳкам ёпишиб олади, иложи бўлса ёқангиздан ушлаб тортишдан ҳам тоймайди, машинада бўлсангиз эшиги очилар-очилмас ўтириб олади, илло-билло тушмайди, сизни барибир олиб кетади. Унинг квартираси бошқалар тили билан айтганда хув тупканинг тагида – Чилонзорнинг аллақайси кварталда – узоқ, аммо борсангиз ҳам борасиз, бормасангиз ҳам борасиз. Ҳассали хотин шунақанги қистайди, шунақанги қистайдик, меҳмон бўлиб бу ёққа келганингизга минг пушаймон бўласиз. Боринг, бораверинг, қистаганича бор, зерикмайсиз, ғийбатчи хотиннинг гапларига қараганда, у уйига бориши билан ҳассасини бир четга отиб атлас қўйлак, атлас лозим кийиб оларкан, қиздай бўлиб кетаркан. Бу гапларнинг қанчалик тўғри ёки нотўғрилигини билмаймизу, аммо у ёпишган меҳмонини нима бўлса ҳам, меҳмон нимани сўраса ҳам ўшани муҳайё этишга ваъда қилиб албатта олиб кетишини яхши биламиз.

Айтишларича, Ҳассали хотин (унинг исми Хадичами, шунга ўхшаш, аммо ҳеч ким уни ўз номи билан атамайди) бир ўзи тураркан, катта ёшдаги бир ўғли бор экан, уни уйдан чиқариб юборган экан. Ёшлигида аллақайси идораларда яхшигина амалларда ишлаган экан, энди куни квартира олишга қолибди. Уни бу ишга жалб этган ва шу ерда юрвчи унинг қариндоши бўлган аёллар ҳам бу еб тўймас олғирни бу ерга олиб келишганидан пушаймон эканлар. Ҳасса ушлашининг сабаби эса бир гал уни машина уриб кетган экан, аммо меҳмонга югуришда у ҳар қандай соғни ҳам йўлда қолдириб кетарди.

Ана, Ҳассали хотин меҳмонхона олдида олазарақ бўлиб турибди. Унинг кўзлари атрофга шунақанги очкўзлик, «Қани меҳмон?» дегандай боқадики, қарагани қўрқасан киши. Ана, битта машина меҳмонхона томонга бурилди. Ҳассали ўзини машина тарафга отади, машина ҳали тўхтаганича йўқ, аммо у шофер олдидаги ойнага эгилганича тақиллатади:

– Квартирага боарсизларми?

Э, хоҳи узоқ, хоҳи яқиндан келган меҳмон, ҳа, сиз Тошкент шаҳрига, мана шу ҳассали хотинниқига бораман, деб келгансиз. Бошқача бўлиши мумкин эмас!

Ялмоғиз ҳам нон ейди...

Бу кампирнинг асли исми Галя кампир – Баба Галя бўлса ҳам Буни кўпчилик Баба Яга – Ялмоғиз кампир дейишарди. Унинг бу лақаби жисмига мос – новча, озгин, захил юзли, чағир кўзли эди. Юрган йўлида доим нималардир кавшаниб юрарди. Унинг, ўзи аллақайси бир «кавак»дан чиқиб келар, меҳмон олишга жойи йўқ, нуқул бошқаларникига таширди. Олиб борган одамнинг ярим пулини ўзи олар, бундан камига кўнмасди. У эски, пихини ёрган востачилардан бўлиб, баъзиларнинг одамларини «тумшуғининг таккинаси»дан олиб кетиб қолар, шунинг учун уни ўлгудек ёмон кўришар, ҳайдашгани ҳайдашган эди. Ялмоғиз олдин одамлар билан яхши муносабат ўрнатишга, уларнинг озгина бўлса ҳам ҳурматини қозонишга уриниб кўрди. Бир куни у мен билан жуда рисоладагидек саломлашиб, ўзининг олий маълумотли врач эканлигин айтиб, соғлиққа оид анча яхши маслаҳатлар берди. Бу маслаҳатларини бошқаларга ҳам айтиб ўтирганини кўрдим. Аммо негадир одамлар уни барибир ўз ораларига қабул қилишмасди. Бунга жавобан ялмоғиз кампир ҳам тўнини тескари кийиб олди ва одамларга бутунлай акс муомила қила бошлади. Бир куни шу ерда одам олиб юрган Лиза деган бир яҳудий аёл билан одам талашиб қолиб, уни елкасидан чунонам итариб юбордики, Лиза шу йиқилганича ўрнидан туролмай қолди. Ялмоғиз эса: «Мана, кўрасан кунингларни ҳамманглар!» – деганича қочворди. Ҳалиги аёлнинг орқа тоз суяги синган экан, бир неча ой касалхонада ётиб чиқди. У менга: «Мени Ялмоғиз итариб юборганини кўрдингиз, судга берсам гувоҳлик берасизми?» – деди. Мен: «Майли», – дедиму бу ишга шошилмадим. Чунки келиб-келиб шу бечора бир муштипарнинг қамоққа тиқилишига унчалик тарафдор эмас эдим. Бир hafta-ўн кунча бу ерга келмай «ўрмон»да яшириниб юрган Ялмоғиз кейин аста-секин пусиб олдимга кела бошлади. Унинг икки кўзи менда эди, гўё унинг фикрича мен: «Ана, Лизани йиқитган келди», деб уни милицияга тутиб беришим мумкин эди. Аммо, турган гапки, мен бундай қилмадим, Ялмоғизни кўриб-кўрмаганга олдим. Бу орада ҳалиги йиқилган хотин ҳам тузалди. Ялмоғиз яна аввалгидай одам олишга киришиб кетди. Бир гал унинг кимгадир жаҳл билан: «Ахир, Ялмоғиз ҳам нон ейиши керак-да», – деганини эшитиб қолдим. У тўғри гапираётган эди.

Супурги

Бу рус аёли меҳмон олувчилар орасида кейинроқ пайдо бўлди. У новчадан келган, сариққина, озгин, зиёлинамо аёллардан эди. Унинг хонадони меҳмонхонанинг шундоққина ёнгинасидаги кўп қаватли уйда бўлиб, хоналари яхши жиҳозланган дейишарди. Ўзининг айтишича, у илгари марказкомда ҳисобчи бўлиб ишлаган, ўша пайтда имтиёз билан яхши уйлардан олиб қолган. Кейин эри ўлгач, меҳмон олиш билан шуғуллана бошлаган. Нина (аёлнинг исми шундай эди) жуда усталик билан одам олар, уйининг яқинлигини («У меня рядишком»), ҳамма шароитлар мавжудлигини («Обстановка очень хорошая, японский

телевизор»), бошлаб «реклама» қилиб, меҳмонларни бир зумда олиб кетиб қоларди. У ўзига тўқ, савлатли меҳмонлардан тортиб, вилоят, туманлардан келган одмироқ, деҳқоннамоларни ҳам қўймасди. Бундай меҳмонларни кўрганда у ўзбекчалашга тушарди: «Акаджон, джойим джуда якши, якин...» Қарабсизки, бу меҳмонлар ҳам Нинанинг кетидан йўртишарди.

Нинанинг пули кўпайиб ёнидаги уйни ҳам сотиб олибди. Ана энди унинг кетма-кет меҳмон олишини кўринг. У гўё меҳмонларни «супургандай» олиб кетарди, шу боисдан бошқалар унга Супурги деб лақаб қўйишган эди. У кеч тушгандан то тун ярмигача меҳмон таширди. У кетма-кет меҳмон олиб кетганда бошқаларга алам қилиб: «Оббо, Супурги-ей, яна супуриб кетди-ю, а?» – деб жиғи-бийрон бўлишарди, аммо ноилож чидашарди. Нинанинг иштаҳаси эса ошгандан ошиб борарди. Бир сафар у аллақандай «парочка»ларни олиб қўлга тушди, одамлар: «Энди сал тийилар», деб ўйлашганди, аммо қаёқда. У пул билан қутилиб кетди шекилли, яна «супуриши»ни бемалол давом эттира бошлади.

Бир гал мен иккита меҳмон олдим. Улар билан келишиб, машинамга ўтиргизиб энди юрай деганимда рўпарамда бизга тикилиб турган Нинага кўзим тушди. Унинг кўзлари бизга еб қўйгундек бўлиб қадалган, бу нигоҳларда: «Оббо, нега мен эмас, бошқага бўлди бу ўлжа» деган алам, очкўзлик шу қадар кучли эдики, мен беихтиёр: «Ҳе, кўзинг қурсин», – деб нигоҳимни четга бурдим. Ҳа, у бу сафар «супуролмай» қолганидан чексиз хафа эди...

Элнора жилмайиши

Меҳмонхона олдига гоҳ-гоҳ Элнора чиқади. У рўпарадаги кўп қаватли уйда туради. Уйини кўрганмасмизу, лекин мижозларига шундай деб айтиб олиб кетади. Элнора аслида олий маълумотли мутахассис, қайсибир олийгоҳда тилдан дарс беради, аммо етишмовчилик туфайлидан одам олишга чиқади. У кўҳликкина, нозик қоматли, қўйкўз, ширинсўз аёл, шунинг учун айрим мижозлар унга бошқачароқ қарашади, гап ташлаб, ўсмоқчилаб кўришади. Шундай Элнора: «Алоҳида хонамиз бор, бизга фақат ухлаш учун борсангиз боринг, бошқа нарса йўқ», деб огоҳлантиради. Баъзан эса у билан кетган мижоз қайтворади, шунда Элнора: «Э, қуриб кетсин, бориб уёқ-буёққа қараб, эриму болаларимни кўриб, бир балони баҳона қилиб кетворди. Овора қилгани қолди, холос», – деб кулиб қўя қолади.

Мен Элноранинг бирон марта биров билан айтишгани, одам талашганини кўрганмасман. Баъзибир олғир, юзсиз одам олувчилар унинг мижозларини тортиб олиб қўйишса ҳам у хафа бўлмайди, «Ҳа, олса олақолсин, бошқаси келиб қолар», деб қўя қолади. Унинг шу феъли учун кўпчилик хурмат қилади, олғирлар ҳам бироз ҳайиқишади. Гоҳ-гоҳ одам олгани унинг эри чиқади, унинг касбини рассом дейишди. Бу индамас, камсукум йигит соатлаб туриб одам ололмайди. Аммо Элнора эрининг ношудлигидан ҳам ҳеч шикоят қилганини эшитмадик.

Мен одам олишга чиққанимда Элнора билан саломлашиб, ҳолаҳвол сўрайман. Иккаламиз ҳамкасб бўлганимиздан гаплашишга гап топилади. Аммо баъзи ғийбатчи хотинлар шуниям бошқача – қинғирга йўйишади. Нариги кўчалик Марҳамат опа деган кўшнимиз: «Ҳа, домла, ана шу аёл билан кўп гаплашасиз-а, ҳали келинни кўрай, айтиб бераман», – деб кўлини яниб қўяди. Мен унга: «Э, опа-ей, одам дил тортгани билан гаплашади-да, ануви очофат Акуланинг олдида ярим дақиқа туриб бўлса-чи», – дейман. Марҳамат опа ҳам гапимни тасдиқлагандай бош қимирлатади, Элнора эса кулиб қўяди.

Мен кўпинча меҳмонхона олдида одам олиш баҳонасида ҳу анув уйлик Элноранинг чиройли жилмайишини бир кўриш учун чиқаман...

Қора Шукурнинг дарди

Бу йигит меҳмон олувчилар орасида янги эди. У асли олий маълумотли (тўғрироғи менинг шогирдларимдан), илгари яхшигина жойда ишлар, ҳурмати ўрнида эди. Бўйи ўртадан пастрок, қоп-қора, тез-тез ҳаракат қилувчи, шошқалокроқ йигит эди. Доим бир (ўнгми, чап – эсимда йўк) елкасини учириб турар, айтишича, бу афғон урушидан қолган ёдгорлик экан. Шукурнинг афғон урушида бўлгани ё бўлмаганини аниқ билмайман, аммо унинг бу ҳақда қандайдир ҳужжати бўлиб, у меҳмон талашиб бирортаси билан уришиб қолганда (бундай ҳолат у тезоблигидан тез-тез юз бериб турарди), ё милиция аралашадиган бирор иш бўлганда ана шу қоғозини кўрсатиб қутилиб кетар эди. Шукур асли жанубий вилоятлардан бўлиб, Тошкентга ўқишга келиб қолиб кетган эди. Унинг уйи шаҳарнинг четроғидаги кўпқаватли уйларда, айтишича, меҳмонхонага яқин жойдан бир эски уйни сотиб олган, ана шу уйига меҳмон қўярди. Шукур меҳмон олишга жуда чаққон бўлиб, учраганини бир зумда авраб-кўндириб олиб кетар, аммо аксарият меҳмонлар: «Ҳай-ҳай, у уйга кириб бўлмайди, босиб қолиши мумкин», деб қайтиб келишарди. Аммо Шукур бўш келмас, униси қайтса бунисини олиб кетар, «парочка» олишдан ҳам тоймасди. Бир сафар у «парочка»лар билан қўлга тушиб, иши судгача оширилиб, бўлганича бўлди. Аммо у уёққа чошиб, буёққа чопиб ҳужжатини кўрсатиб, бир амаллаб қутилиб чиқди. Шундан кейин у тартиб посбонлари билан апоқ-чапоқ ошна бўлиб олди-ю, фаолиятини олдингидан ҳам кучайтириб юборди.

Шукур табиатан жуда тез, тили аччиқ, ўзини тутолмайдиган йигит эди. У меҳмон олувчиларнинг аксарияти билан тўқнашиб, урушиб чиққан эди, кўпларига Бақа, Ҳасса, Паровоз, Супурги деган лақабларни ҳам шу қўйган эди. Шу боис меҳмон олувчилар, айниқса хотинлар уни ёмон кўришар, Бақа деб ном олган хотин эса уни: «Ҳе, поездга осилиб келмай ўл», деб қарғгани қарған эди. Аммо Шукур бўш келмас, носини отганича (у нос чекарди) унисини у, бунисини бу деб қийратгани қийратган эди. Бир сафар у Чилонзордан келиб одам оладиган битта юрист аёлни (шунангаси ҳам бор эди) одам талашиб бир урибди. У додлаб бориб милиция бошлаб келибди, Шукурни ёмон кўрадиган хотинлар ҳаммаси гувоҳлик

беришибди. Шундан Шукур нақ қамалиб кетадиган бўлди. Аммо у бундан ҳам қутулиб чиқди ва ўша аёлни яна бемалол сўқиб юраверди.

Мен бу йигитдаги бунчалик куч-ғайрат, бунчалик ўзига ишончининг қаердан келишига хайрон эдим. У ҳаётдан сира нолимас, доимо уни худди гижинглаган отдай миниб юришга шай эди. Аммо аслида унинг ҳаётдан шикоятгина эмас, дод-фарёд солса ҳам ўрнига келмайдиган алами бор эди. У бу ҳақда гапирмас, аммо ғийбатчи хотинларнинг висир-висирларидан, яна ўзим ҳам қандайдир ички туйғу билан сезиб қолардим. Шукур кўп қаватли уйлардаги хонадони – оиласи олдига камдан-кам борар, мабодо боргундай бўлса ҳам: «Кеча уйга бордим, болачақага у-бу олиб бердим, фалон қилдим...» деб гўё ўзини юпатаётгандай гапириб қўярди. Табиийки, оддий оила, ўз уйи учун қилинадиган бу гаплар одатда гапирилмайди. Шундан маълум бўладики, Шукурнинг оилавий аҳволи бошқачароқ. Эшитишимча, унинг хотини – фан номзоди (хотинининг диссертация ёклашида қандай ёрдам берганлигини фахр билан гапирарди), замонавийроқ аёл эди. Аммо... Бир гал Шукур менга кўнгли очилиб:

Мен ҳам бир муҳаббат лойиғи эдим... –

деб бир мисра шеър ўқиди-ю кўзларига ёш келиб нарироққа кетди ва носини отиб ўзига келиб олди. Ҳа, Қора Шукурнинг дарди кўп эди, аммо у буни ҳеч кимга билдирмасди.

Чакрамарти

Вақт ярим кечадан оғиб, алламаҳал бўлганда майдонга секин-аста, Ббир оёғини авайлаброқ босиб Чакрамарти кириб келади. Бу – Икромжон деган йигитга аёллар қўйган лақаб. Икромжон ҳақиқатан ҳам ҳинд кино артистларига ўхшаб кетади: қорачадан келган, силлиқ таралган узунроқ сочлари қоп-қора, кўзлари ҳам қатта-қатта. Бир оёғини сал қийшикроқ босади. Келади-ю, бу ердаги одам олувчиларга қараб: «И-е, ҳалиям кетмадинларми, мен ҳеч ким қолмагандир, деб ўйловдим», – деб саломлашади. «Турибмиз, ҳали одам ололганимиз йўқ», – дейди унга Тўлават ака ва четга қараб: «Оббо, шу бола келса одам қочади-да, оёғи оғир», – деб қўяди. Икромжон бу гапни эшитмаганга олади ва оғзига сигарета қистиради. Унинг оғзидан сигарета ҳеч тушмайди, кетма-кет тутатгани тутатган. Икромжон жуда камтар йигит, меҳмон келса биринчи бўлиб бормайди, олдин бошқалар борсин, деб кутиб туради. Шу боисдан у кўпинча одам ололмай кетади. Мен уни ҳурмат қиламан, шунинг учун: «Қани, Икромжон, камтарликни йиғиштиринг, боринг», – деб келган меҳмонга уни йўллаб тураман. Уники қимматлик қилиб, келиша олишмаса кейин мен олиб кетаман. Икромжон шунгаям хурсанд. У шу яқин-атрофдаги кўп қаватли уйлардан бирида туради, бор-йўғи битта, ё иккита одам олади. Аммо шуям анқога шафиъ. Айтишича, у олий маълумотли ҳуқуқчи экан, қайси бир вазирликда ишлаган, кейин эса бўшаб савдога ўтибди, аммо савдоям юришмагач, одам олишга чиқибди. У баъзан ҳаммадан кейин ҳам меҳмонхона олдида қолади. Эртасига тунда ундан: «Икромжон, кеча одам

ололдингизми?» – деб сўрасак, у: «Соат тўртгача турдим, бўлмади, кейин кетвордим», – дейди. Демак, у бутун тун шу ерда – кўчада одам кутган. Чакрамарти шунақа сабр-тоқатли йигит.

Омадингизни берсин, Икромжон – Чакрамарти!

Паровоз

Бу хотиннинг лақаби – Паровоз. Сабаби тўхтатмасдан сигарет чекиб Буёқдан буёққа юргани-юрган. Ўзи озгин, новча, оқ юзли, кўк кўзли хотин. Русми, бошқа миллатми – билиш қийин, исми эса Софа, яъни София. У шу атрофдаги кўп қаватли уйлардан бирида туради, бори-йўғи битта одам олади, топилиб қолса маҳалладаги бирортасиникига ташийди. Аммо унга одам олиш жуда камдан-кам nasib қилади, шунинг учун у сигаретини бурқситиб уёқдан-буёққа юргани-юрган.

Софа гоҳ-гоҳ анчагача кўринмай кетади. Одамлар: «Анув Паровоз жиннихонага даволангани кетибди», дейишади. Кейин у яна пайдо бўлади, яна индамай юраверади. Бу гаплар ростга ўхшайди, у ўзи сал савдойроқ, кўпчилик билан гаплашмайди. Шу боисданми кўпчилик уни ёмон кўради, айниқса Тўламат ака билан Шукурнинг уни кўргани кўзи йўқ. Тўламат ака дуч келган ҳамоно сўкиб ташлайди. Шукур эса бир сафар урмоқчи ҳам бўлибди. Хотинлар ҳам уни сиғиштиришмайди. Софанинг олдинги касби нима бўлганини билмадим, аммо у анча ўқимишли, зиёли аёл. Мен ҳам зиёли эканлигимни сезади шекилли, мен билан саломлашади, хол-аҳвол сўрайди, бу ердагиларнинг «зулми»дан шикоят қилади, кўмак излайди. Мен ҳам иложи борича уни юпатаман, «Парво қилма, ишингни давом эттиравер», деб кўяман. Софа бўлса, ҳеч бўлмаса битта одам уни тушуниши, унга қулоқ солишидан хурсанд. Тўламат ака ва Шукурларга эса Софа билан саломлашишим, гапларига қулоқ солишим ёқмайди. «Зап ўртоқни топиб олгансиз-да», «Жинни билан гаплашиб мазза қилаётгандирсиз», – деб гап отишади. Мен эса: «Юрган битта бечора бўлса, ҳеч кимга зарари тегмаса, унда нима гуноҳ?» – дейман. «Нега зарари тегмас экан, кеча битта одамимни олиб кетиб қолди», – дейди Тўламат ака. «Сиз ҳам унинг битта одамими олиб кўяқолинг, ора очик бўлади», дейман мен. Софани ҳимоя қилишимдан улар хафа бўлишиб, қўл силтаб кетишади. Софа эса сигаретини тутатганича олдимга келади. У ҳам менга нимадандир кўмак бергиси, яхшилик қилгиси келади. «Менга қаранг, – дейди у, – ҳозир уйма-уй юриб ўғирлик қилувчилар кўпайиб кетган, эҳтиёт бўлинг». «Раҳмат», – дейман мен. Агар бирор одам олаётган бўлсам Софанинг узоқдан менга зўр бериб имо-ишора қилаётганига кўзим тушади. «Ҳа?» – десам, олдимга келиб шипшийди: «Олманг, шубҳалик кўриняпти бу одам». Бунақада одамсиз қолиш мумкин, «А...а», – дейману қўл силтаб олавераман. У ҳеч қандай ўғри-пўғри эмас экан. Эртасига Софа яна менга маслаҳат беришга киришади, мен ишдан қолмаслик учун ундан узоқлашаман. Эртасига эса у мени яна гапга солиб ишдан қўймасин, деб нарироқдан ўтаман. Буни сезган Софа мендан хафа бўлибди, олдимга келиб: «Нега мен билан саломлашмай

ўтдингиз?», – дейди. «Ҳа, мен бу ерга фақат сен билан саломлашишга чиқаман, бошқа қиладиган ишим йўқ!» – деб жеркиб бераман мен ва ундан узоқлашаман. Эртасига у билан саломлашиб қўяй деб у томонга қарасам у ҳам ўгирилиб кетади, мен ҳам турган гапки, иккинчи томонга ўгирилиб кетаман. Бирдан-бир суҳбатдоши-ю, ҳамфикридан, тўғрироғи таянчидан айрилган Софа Паровоз ёлғиз ўзи мағрурона тутун қайтариб уёқдан-буёққа юргани юрган.

Коинот мухлисаси

Бу русми, бошқа миллатми, ишқилиб Маргарита деган ўрта ёшли Баёл Тошкентнинг узоққина – Сергели деган жойидан келади ва бирорта меҳмон олиш учун кечқурундан то тун ярмигача, ҳатто ундан ҳам кечроқ шу ерда юради. Унинг уйини узоқ деб кўпчилик бормаиди, аммо Маргарита келган меҳмонни таклиф қилиб, бошқалар гаплашаётган бўлса ҳам ўралашиб юраверади. У келиши билан Тўламаг ака: «Оббо, Сергели келдими, буниям оёғи жуда оғир-да», – деб дўнғиллаб қўяди. Аммо Маргарита – умидвор банда – дам унга, дам бунга ялиниб, уйига таклиф қилгани-қилган. Артём деган гапи ўткир армани одам олувчи бор, у Маргаритани кўрсатиб: «Анов хотин Сергелига кетишида ҳам, келишида ҳам автобусдаги ҳамма йўловчидан, кейин кондуктордан ҳам «квартира керакми», деб сўраб чиқса керак», – деб истехзо қилиб қўяди. Ҳа, Маргарита шунақа, умидвор банда, ишқилиб бирорта меҳмон олсаму – куним ўтса дейди.

Айтишларича, у ёлғиз ўзи яшайди, яна кимдир биров қизи ҳам бор дейди. Аммо Маргарита уёғини айтмайди, унга меҳмон бўлса бас: «Қанийди, биттагина бўлса, кечаям эргалаб кетганман... Уч кундан бери ололганим йўқ... Уйда уним йўқ, буним йўқ, квартира пулини тўлашим керак, бугун олмасам бўлмайди...» Соат тунги учга яқинлашганда у чидолмасдан баланд овоз билан зорланади: «Люди, дайте же мне хоть одного!...» «Бери, бери, Маргарита!...» «Но где же их, этих проклятых взять?..» Биз Маргарита одам олса «Хайрият-е, шу олди», – деб хурсанд бўламиз. Тўламаг ака унинг кетидан: «Даф бўлди-я...» деб қолади. Аммо бу ҳолат камдан-кам юз беради, Маргарита аксарият ҳолларда одам ололмайди. Аммо у бундан қаттиқ ранжимайди: «Уйим узоқ-да, бўлмасам-у», – деб юраверади.

Маргаританинг яна бир қизиқ одати бор: у коинотдан келадиган аллақандай ғайритабий кучга ишонади. Айтишича, у қаттиқ касал бўлган экан, бир аёл уни тузатибди, шу-шу ўша аёл унга ва унга ўхшаганларга коинотдан келадиган муъжизакор кучлар ҳақида таълим берар экан. Маргарита бу гапларга чиппа-чип ишонади, у осмондаги ёруғ юлдузлардан биттасини кўрсатиб: «Ана, бизнинг базамиз ўша ерда, у ердагилар тинч ўтиришгани йўқ, ишлашяпти... Ҳозир шаҳар иллатлардан тозаланаяпти, ҳали кўрасизлар», – деб гоҳ-гоҳ гапириб қўярди. Кўплар бу гаплари учун уни вос-вос, жинни дейишади, аммо унинг гаплари маъноли, мантиқли. Унинг имон-эътиқоди шундай. Аммо биз уни калака қила бошлаймиз: «Маргарита, бу дейман базангдагилар ёмон ишлашяпти шекилли, қара,

ҳеч ким йўқ. Айт уларга, меҳмонлардан кўпроқ юбориворишсин.» «Уёқдагиларнинг бунақа ишларга вақтлари йўқ, улар бутун инсоният билан ишлашади, одамларни ҳар хил иллатлардан халос қилишади. Дунёда иллат кўп – бузуқлик, очкўзлик, ўзим бўлайчилик... Ўшаларни йўқ қилишади. Кулманглар, ҳали кўрасизлар...» – дейди Маргарита ишонч билан. Кейин шу ерда юрган одам олувчиларнинг қайси бири қандай иллатга мубтало эканлигини бирма-бир адашмай санаб беради: «Мана, Рая – очкўз, Зебо – жоҳил, Тўлават – ўзим бўлайчи... Анувлар – бузуқ... Эрик бўлса – ичкиликбоз... Буларни тузатиш керак. Инсоният ҳамма иллатлардан тозаланиб, пок яшайди ҳали...»

Унинг гапларини эшитиб туриб ўйланиб қоласан киши. Ҳа, бу аёл узок коинотдан, юлдузлардан келадиган мўъжизавий куч билан инсониятнинг иллатлардан ҳоли, пок яшашини орзу қилади, шунга чин дилдан ишонади, эътиқод қилади. Аммо ўзи эса егулик нони учун бирорта меҳмон ололмай уйига қуруқ қайтади...

«Сергелига борасизларми?»

Ҳа, айтгандай, Сергелидан бу ерга одам олгани яна битта аёл келади. **Х**исми Тая – ёшгина, қадди-қомати келишган, бодом қовоқ, оппоқ, кўхликкина жувон. Онаси рус, отаси ўзбек, ўзбекчани қийналиброқ гапиради. Тая ишчи экан, қайсибир заводда ишларкан, иш пайтида дастгоҳ қўлларини қисиб қолибди, зўрға тузалибди, энди ишга ярамай қолибди, ноилож одам олгани чиқибди. Тая бу ерда – одам олувчилар орасида энг ёш ва чиройли аёл, шунинг учун эринмаган эркак унга хушомад қилади, гап отади, меҳмонларни эса қўяверасиз. Уни дарров «анувнақа» деб хулоса чиқаришиб, илакишгани-илакишган. Аммо Тая бўш келмайди, ҳазиллашганларга ҳазиллашади, ҳаддидан ошганларга тегишли жавобини беради. Меҳмонларни бўлса: «Имейте ввиду, только кваритра», – деб огоҳлангириб олиб кетади. Баъзан у бирорта меҳмонни олиб кетса бироздан сўнг яна ўша машинада қайтиб келади. «Ҳа, нима бўлди?» – деган саволга: «Улар «касал» экан», деб жавоб қилади. (Ижарага одам олувчилар аёл излаган мижозларни «касал» дейишади). Ҳа, Тая шунақа, софдил аёл. Мен уни жуда ҳурмат қиламан, ҳол-аҳвол сўраб тураман. У ҳам менга дардини айтиб туради. Таянинг эри бор экан, қарангки, банкда ревизорми бўлиб ишларкан. «Ахир, эринг банкир эканку, нима қиласан бу ерларда қийналиб? Ўтирмайсанми уйингда мазза қилиб?» – дейман мен. «Ҳа, ўтираман-а мазза қилиб, – дейди Тая, – бори-йўғи олти минг сўм ойлик олади. Нимага етади? Мен чиқсам унча-мунча топаман, оилага ёрдам бўлади...» «Ахир, эринг розими бунга?» – деб сўрайман мен. «Ўлса ҳам рози эмас, – дейди Тая – Бу ишни у гадойлик, расволик дейди...» Нима ҳам дердик, Таянинг эри ҳақ. Бу ерда одам олиш – жуда паст иш...

Бир куни келсам меҳмонхонанинг олди тўс-гўполон, Тая милицияга юрган, яна кимдир шу ерда сўкиниб, бетоқат бўлиб уёқдан-бўёққа юриб турибди. Маълум бўлишича – Таянинг эри келибди, унга: «Уйга қайтмасанг – ўлдираман», – дебди, бир-икки шапалоқ ҳам тушурибди.

Таня милиция чақирибди, милиционерлар жанжалнинг оилавий эканлигини билиб, «Ўзинглар ўзаро келишинглар», депти, ҳалиги бетоқат бўлиб турган йигит Таянинг эри экан. Қорачадан келган, жингалак сочли, келишган йигит. Уни кўрдиму Таянинг: «Эримни яхши кўраман», деганларини эсладим ва у йигитга яқинлашиб саломлашдим. У ҳайрон бўлди. Мен: «Яхши йигит, биз бу ерда Тая билан бирга одам оламиз, мен уни яхши биламан, ўзини жуда тўғри тутуди, сиз бирон нарсадан гумонсирашингизга асос йўқ», – дедим. Йигит бу гапларни эшитиб бироз ҳовридан тушди. «Ака, ахир ёш қизимиз бор, шунга қарамасдан ёлғиз уйга ташлаб буёққа келаверади», – деди у. «Энди уёгини билмадим, келишинглар, аммо у тўғри хотин, буни ҳаммамиз тасдиқлаймиз», – дедим мен. «Раҳмат», – деди у йигит.

Мен Таяни кейин кўрганимда: «Тая, эрингни ҳурмат қил, тагин аҳмоқлик қилиб жанжаллашиб, ажрашиб юрма», – дедим. «Албатта, албатта, мен эримни яхши кўраман, уни ҳеч кимга алмашмайман» – деди у. Кейин яна одам олишга киришиб кетди: «Сергелига борасизларми? Жуда яхши жой. Фақат айтиб кўяй, квартира холос...»

Ариллайверма, Арина!

Одам олгани анча узоқроқ – Чилонзор тарафдан Арина деган бир рус аёли ҳам келади. Тўладан келган, хомсемиз, ипирискироқ, доим қовоғини солиб юрадиган бу аёл кўриниши билан Тўлакат ака: «Оббо, Чилонзор келди-ю, энди иш юришмайди... Жуда оёғи оғирда бу хотиннинг», – деб кўяди. Ҳақиқатдан ҳам бу аёл мижозни яхши ололмайди – уйи узоқ, иккинчи томондан муомаласи ҳам яхши эмас – чўрткесар. Келган машина ёки одамнинг олдига имиллаб келадида: «Сизга Чилонзор маъқулми?» – деб сўрайди, мижоз «йўқ» деса индамай орқасига бурилиб кетаверади, бошқаларга ўхшаб «унча узоқ эмас», «у-бу» деб гапни чўзиб ўтирмайди. Қиз-пиз сўрайдиган бирор ёш-ялангларга дуч келиши билан бобиллаб беради. Турган гапки бунақа билан одам ололмайди, вақтлар ўтади, Арина эса тўрвасидан бир бурда нон олиб кавшаниб уёқдан-буёққа юради, ёки меҳмонхона кираверишида бирорта ўтирғичга ўтириб олиб ухлайди. Шу зайл одам ололмасдан ярим тунгача, баъзан эрталабгача қолиб кетади. Билишимизча, у – ҳаётда бахтсиз – эри йўқ, уйда оғир, касалманд ўғли бор, ўзиям унча соғ эмас. Шунинг учун биз «Шу бечора тезроқ одам олақолсайди», деб турамыз, у гаплашмоқчи бўлган мижознинг олдига яқинлашмаймиз, мабодо бирор мўъжиза юз бериб бирорта мижозни кўндириб олиб кетгудай бўлса хайрият-е деб кўямиз. Ишқилиб, ўзаро рақобату «ўзим бўлай»чилик қайнаб турган бу майдонда ҳамма бўлмаса ҳам аксарият шу муштипар аёлга ачинади, хайрихоҳлик қилади. Аммо Арина буни тушунмайди, тушунишни ҳам хоҳламайди. Аксинча, бирорта одам ундан ҳол сўраб: «Ҳа, Арина (хола), одам ололдингми?» – деб сўраб-нетгудек бўлса: «Қаердан оламан, ҳамманг олиб кетаяпсанлар, мен уйда касал болам билан уч кундан бери бирорта ҳам ололганим

йўқ!» – деб бобиллаб беради. Шу боисдан одамлар уни кўриб кўрмаганга олишга, четлаб ўтишга ҳаракат қилишади. Мен ҳам унга неча марталаб меҳрибонлик қиламан деб оғзим куйган, уни кўрмасам дейман. Аммо Арина ўрганиб қолган, кўрганда салом беради, ноилож алик оламан, «Ҳа», – дегандай бош силкитиб тезроқ ундан узоқлашсам дейман. Аммо у мендан ниманидир сўрайди, мен жавоб қиламан, хуллас, ўртамизда қандайдир муомала ўрнатилади... Аммо шуям бўлмаса кошкийди...

Бир куни мен телевизорда кинофильм кўриб, одам олгани кечроқ чиқибман, кўпчилик одам олиб кетибди шекилли, олувчилар кам, фақат сўнпайиб Арина ўтирибди. Мен индамасам бўларди-я, аммо бироз кутгач уни одам деб: «Оббо, одам йўғу, кеч чиқиб бекор қилибман», – дебман. «Ҳа, биз бечораларнинг охириги бурдасини тортиб олмасанглар бўлмайди», – деб ариллаб кетди баттол Арина.

– Э, мунча арилладинг, Арина, олавермайсанми ўша бурдагнини оғзингга сиққанича, ким сендан тортиб олаяпти. Нима, сенга худо бермаса мен айбдорми? – дедим мен жаҳл билан ва четга тупурганча ундан узоқлашдим.

Тагирнинг тақдири

Меҳмонхона олдидаги ижарага одам олувчилар орасида Тагир деган бола ҳам юради. У бола эмас – балоғат ёшидан ўтган, аммо уни ҳамма сенсирайди, Тагир деб чақиради. Уни гоҳ ижарага олувчилар чақаришади: «Тагир!», гоҳ келган меҳмонлар сўрашади: «Тагир! Тагир қаерда?», гоҳ милиционерлар сўраб келишади: «Тагир! Тагир!». Хуллас, уни билмаган, унга иши тушмаган одам йўқ ҳисоби. Ижарага олувчилар уни «менга одам олиб бор!» – деб сўрашса, меҳмонлар истаган «шароитли» жой топиб бера олиши учун излашади, милиционерлар эса «яримта» ундириш умидида суриштиришади.

Тагир асли Кавказ тарафдан, ёшлигида буёқларга келиб қолган. Новча, кавказлиларга хос узун бурунли, сарғимтил жингалак соч бу йигит эртаю кеч тинмайди, кимгадир одам ташийди, қайсибир «парочкаларни аллақаяқларга жойлаб келади, яна тартиб посбонлари билан ҳам гаплашиб улгуради. Аммо сира бири икки бўлмайди, қиши-ёзин юпқа кийимда дилдираб юради, йўл-йўлакай нималарнидир чайналиб қорнини тўқлайди, меҳмонхона олдида ярим кечагача қолиб кетади. У гоҳ Тўлават акага ёлланиб одам ташиса, гоҳ Қора сиртлон лақабли Малоҳат опага ёрдамлашади, у ердан ҳайдалса бу ерга кўчиб юраверади. Тўлават ака қизининг гапи билан ўғирликда айбланиб, қамалиб кетишига сал қолади, кўпчилик пул тўплаб уни ажратиб олади ва ҳоказо. Кўча фарзанди Тагирнинг ҳаёти ана шундай алғов-далғовли ўтарди. Унинг қаердадир, туғилган томонида ота-оналари бор дейишади, аммо негадир у бу ҳақда истар-истамас гапиради. «Ота-онангнини излаб топиб олсанг бўлмайдимми?» – дедим мен бир куни. «Керак бўлсам ўзлари излаб топишсин», – деб жавоб қилди у. Бундан ота-онасидан хафа, алами бор эканлиги сезилиб турарди.

Оқ лайлак нега кўринмай кетди?

Бу аёл Оқ лайлак деб лақаб олишига сабаб доим оқ либос – ёзда Оқ батистдан тикилган узун кўйлак, қишлоқда эса оқ узун тўқима жемпер кийиши, бошига узун оқ шарф ташлаб олишидан. Яна бу лақабга сабаб жуда новча, озғин, бир тутам оқ юзли бўлишидир. Асли исми Наргиза бўлган бу аёл меҳмон олгани анча узоқдан – Эски шаҳарнинг нариги тарафидан келарди. Унинг бири тўққиз-ўн, иккинчиси – беш-олти ёшлардаги икки ўғли ҳам бўлиб, уларни бирга олиб келар, онаси меҳмон кутиш билан овора бўлганида болалари шу атрофда ўйнаб юришар, аммо улар ҳаддан ташқари шўх ва эркатой бўлганларидан (айниқса кичкинаси) бечора онанинг бир кўзи меҳмонда-ю, бир кўзи болаларида бўлиб: «Ҳой, Жаҳонгир, ҳой Баҳодир, қаердасизлар?», «Бир пас жим тинч турсаларинг-чи, вой худойим-ей!» – деб бақириб чақирар, гоҳ эса уларни йўқотиб кўйиб: «Ҳай, менинг болаларимни кўрмадингларми?», «Шу ерда иккита бола юрмовдимми?» – деб жиғи-бийрон бўлиб сўраб юрар, болалари топилганда «Сен эслироқсан, укангга қарасанг бўлмайдим!» – деб каттасини шаполақлаб тушириб қолар, бола бечора: «Жаҳонгирингиз гапимга кирмаса нима қилай?..» – деб кўзлари ола-кула бўлиб, ўзини калтақдан ҳимоя қилмоқчи бўлар, одамлар ҳай-ҳайлаб Наргизани тинчиташмаса бола бечора еганини ерди.

Наргизанинг уйи узоқ бўлганидан меҳмонлар дарров бора қолишмас, шу боисдан у кўпинча одам ололмай ярим кечасигача қолиб кетар, болалари: «Ойи, кетайлик», – деб инжиқлик қилишса унинг фиғони фалакка чиқиб: «Мен меҳмон олмасдан қаёққа кетаман, ахир уйда нон олиш учун ҳам пулимиз йўқ-ку!» – деб уларни уришиб берар, бечора болалар шундоққина цементнинг устида, гоҳ эса онасининг қучоғида ухлаб қолишарди. Мен бир гал шундайгина қоқ супада ухлаб қолган кичик ўғлини кўриб: «И-е, яхши бола, цементда ётиб қолибсан, касал бўлиб қоласан-ку, тур, турақол», – деб уни суяб турғизмоқчи бўлдим. Ҳалиги бола бечора ота меҳрига ташна эканми, менинг қўлимга ўзини бор бўйи билан ташлаб олди. Аммо, табиийки, менинг ҳам у билан овора бўлишга вақтим йўқ, одам олишим керак, шу боисдан уни егиб келган онасига узатдим. Она эса: «Нега ухлайсан, тур, тур деяпман сенга!» – деб уни силтаб, жеркиб нарига судраб кетди. Шу тарзда меҳмон «ов»ловчи Наргиза меҳмон олса олди, ололмаса йиғламоқдан бери бўлиб, биронтадан қарз олиб, такси тутиб уйига кетарди.

Бу нозик ниҳол аёлни турмуш қийинчиликлари жуда эзиб, асабий қилиб қўйган эди. Шу боисдан биров қаттиқроқ бирон нима деса, ёки тартиб посбонлари ундан меҳмон олиш учун рухсатнома ҳужжати борми-йўқми – суриштириб қолишгундек бўлишса Наргиза ранги оқариб жон-жаҳди билан бақириб берар, баъзан эса юраги хуруж қилиб ўзини ташлаб юборар, шунда болалари югуришиб келиб: «Нима бўлди, ойижон?», «Ойижон, кўзингизни очинг, энди ҳеч шўхлик қилмаймиз!» – дейишиб парвона бўлишар, шу ердагилар ҳам ким сувга, ким «тез ёрдам»га югуриб қоларди. Наргизанинг шу феълени билишгани учун кўпчилик унга индамас, «Шу бечора тезроқ одам олсайди», деб туришарди.

Наргиза ўз турмуши тўғрисида гапиришни хоҳламасди. Бир гал ундан эри ҳақида сўрадим, айтишича, эри махсус хизмат ходими экану, бир куни уни кимлардир отиб кетишган экан. Эри учун нафақа оларкану, лекин болалари еярман, ичарман бўлганидан меҳмон олишга мажбур экан. Аммо баъзи хотинлар бу гапларини ёлғонга чиқариб «унинг ўзи фалон бўлган, писмадон бўлган», деб гапиришарди. Нима бўлса ҳам кўпчилик қатори мен ҳам ҳаётдан қийналган бу аёлга раҳмим келар, ўғилларига у-бу деб ҳазиллашиб, конфет-монфет бериб кўнглини кўтаришга, онасига эса иложи борица меҳмон топиб беришга ҳаракат қилардим.

Аммо вақт ўтиши билан Наргиза ҳам ўзгара бошлади. У кўпинча болаларини ташлаб келадиган, ўзига оро берадиган, ижарага одам олувчилардан кўра нарироқда тўплашиб турадиган бошқача меҳмон олувчи аёлларга аралашадиган бўлиб қолди. Аёллар орасида унинг тўғрисида бошқача пичир-пичирлар кўпайди. Мен ҳам Наргизанинг бир неча марта эркалар билан машинага ўтириб кетаётганлигини кўрдим. «Бошқача» меҳмон олувчилар ижарага олувчилардан кўп пул топишади. Наргиза ҳам охири шу йўлни танлаганга ўхшайди. Нима бўпти? Бу ер кўча – ҳар кимнинг ихтиёри ўзида. Аммо ўзини шу пайтгача покиза тутиб келган бу аёлга ачиндим, болаларини ўйладим ва бир куни уни тўхтагиб, қилиб юрган ишлари яхши эмаслигини айтиб, бу йўлдан қайтармоқчи бўлдим. «Йўғе, нима деяпсиз, домла, унақа қилганим йўқ, фақат анувларга уйимни гоҳ-гоҳ бериб турибман, оддий меҳмон ололмасам нима қилай?» – деб ўзини оқлаган бўлди Наргиза. Аммо ёлғон гапираётганлиги ва аллақачон бу йўлга кириб кетганлиги юз-кўзидан ҳам шундоққина билиниб турарди. Бўлса бўлар... Кейин Наргиза биздан, ижарага одам олувчилардан узоқ юрадиган бўлди, аллақандай чет элликлар билан кетганлигини ҳамма кўрди... Кўп ўтмади, қинғир ишнинг қийиғи чиқди, Наргиза кўринмай кетди. Ғийбатчи хотинлар гап топиб келишди: «Анув Наргиза Зебонинг касалига чалинибди. Ўл-а, ажаб бўлсин!..»

Бир куни Оқ лайлак олдимиздан ўтди, ранги-рўйи бир аҳволда эди. У билан сўрашгимиз ҳам келмади. Унинг нарироқда бир аёлга: «Нима, мен касалга ўхшайманми?» – деб ташвиш билан олазарак бўлиб сўраётганлиги қулоғимга чалинди. Кейин у кетди. Шу кетганча қайтиб келмади.

Самурай хола

Меҳмон «ов»ига бир корейс хотин ҳам келади. Эллик ёшлардаги Мбужмайган юзли, ўз миллатига хос – қисик кўзли, серҳаракат бу хотинга бу ердагилар Самурай хола деб лақаб қўйишиб олган. Корейслардан ҳам кўпроқ японларга ўхшаб кетадиган бу аёлга бу лақаб жуда мос тушган. У дуч келган меҳмонга юзида японларга хос ясама кулги билан яқинлашиб: «Квартира надо? Ошен хорошая квартира», – деб мурожаат қилади. Унинг уйи ҳу тупканинг тагида – шаҳар чекаси – Трактор заводи томонда, кўпчилик у ерни эшитиши билан: «Э, узоқ-ку», деб бормайди, аммо Самурай хола хафа бўлмайди, ишқилиб одам олгунча то ярим кечагача уёқдан-буёққа зипиллагани-запиллаган.

Кимдир у ҳақда: «У уйида қизлар ҳам сақлайди, бир мижозга «ўн олти яшари бор» деб турганлигини эшитганман», деган ҳам эди. Бўлса бордир, тирикчилик одамни нималарга мажбур қилмайди дейсиз.

Самурай холани кўпчилик менсимайди. Тўлават ака уни кўрди дегунча бақириб сўкиб ташлайди, бошқалар ҳам уни чўкилашиб ҳайдашгани-ҳайдашган. Аммо Самурай хола бунга парво қилмайди, хафа бўлиб айтишиб ҳам ўтирмайди, бу ердан ҳайдашса – нарироқдан одам олаверади.

Мен дастлаб бу хотинга унча эътибор бермай юрдим. Аммо у одамлар орасида менинг «бошқача»лигимни сезди шекилли, менга салом берадиган бўлди. Мен ҳазиллашиб: «Хўш, Самурай хола, ўн олти яшарлигидан борми?» – десам, у ҳам ҳазил билан: «Ўн олтидан сал ўтгани бор, бўлаверадими?» – деб жавоб қилади. Мен: «Бўлаверади», дейман. Иккаламиз бир зум кулишиб оламиз. Кейин Самурай хола жиддийлашади:

– Бу ерда қанақанги одамлар йўқ дейсиз: очкўз, бадфеш, бўрига ўхшаганлар кўп. Улар пул деса ўзини ҳам сотишга тайёр... Ахир, гап пулда эмас, дилда. Дилинг тоза бўлса бўлди, пул – топиладиган нарса... – дейди у. Кейин яна навбатдаги меҳмонга қараб югуриб кетади: – Квартира надо? Ошен хорошая квартира...

Мен шарқ донолиги устамонлигига жонли бир мисол бўлган бу исқиртгина аёлнинг орқасидан ҳурмат билан қараб қоламан.

Зинур ва унинг командаси

Одам олиш учун Зинур деган бир татар ва унинг икки ўғли – Рифқат ва Талғатлар ҳам чиқишади. Мен уларни Аркадий Гайдар деган рус ёзувчисининг совет даврида машҳур бўлган «Темур ва унинг командаси» асарига ўхшатиб, ҳазиллашиб «Зинур ва унинг командаси» дейман. Зинур новчадан келган, бақувват, чапани киши, суҳбатлашишни, ҳазиллашишни яхши кўради, аммо доим ширакайф юради. Одам олишида биров халақит берса бўралаб сўкади, бақиради. Рифқат деган ўғли ҳам доим маст, оёқда зўрға туради, гапларини зўрға эплаб «тузади». Аммо шу ҳолати билан одам олмоқчи бўлади, ололмаса жаҳли чиқиб яна қаердандир ичиб келади, шу аҳволда ярим кечагача юраверади. Отаси жаҳл қилади, урушади, «Бу ўғлим сира одам бўлмади-да», – деб бизга шикоят қилади. Зинурнинг катта ўғли – Талғат эса анча ақлли, индамас. Одамларнинг айтишича у қандайдир бир иш билан ўтириб чиққан, шунинг учун ичимдагини топ. Аммо мижоз талашиб кимдир у билан тортишиб қолгундай бўлса – ҳай-ҳай, худо сақласин, нақ еб қўяди. Мирзо деган бир тожик бола шунақа қилиб у билан урушиб қолибди, иш муштлашишга айланибди, Талғат уни шунақанги адабини берибдики, асти қўйинг. У бориб милиция бошлаб келибди, аммо ўша ердагилар Талғатнинг ёнини олишиб, унда айб йўқлигини айтиб зўрға ажратиб олишибди. Бир гал эса ўша бола аламини олиш учун унинг укасини урибди, борсам Рифқатнинг оғзи-бурни қон, бунинг устига оёқда туролмайдиган маст – менга қараб:

«Домла, машинангда мени уйимга ташлаб кел», – деб турибди. Уни бу аҳволда машинага чиқариб бўлармиди? Мен бориб оғзи-бурнини ювиб олишини ва уйига аста пиёда кетаверишини маслаҳат бердим. У хафа бўлгандай бўлди, аммо бадмастга меҳрибончилик қилиб бўлармиди?

Хуллас, ҳар тўқисда бир нуқс деганларидек, Зинурлар сулоласида ҳам ташвишу муаммо етарли эди. Аммо улар ҳар тунда бу ерга чиқишади, одам олиб тирикчилик қилишади. Мана, ярим кечаси Зинур ва унинг командаси «ов» майдонига кириб келаяпти. Бошқа меҳмон «ов»чилари, уларни кутиб олиш учун сафланинглар!

Зинур анчадан бери кўринмайди. Бир куни кўчада Рифқатни кўриб қолдим, ундан отасини сўрадим. «Касал, ишга чиқолмай қолди», – деди. Ўзи эса ҳамон чаламаст. Ҳа, команданинг анъанаси ҳалиям давом этаётганга ўхшайди. Ахир, қон билан кирган – жон билан чиқади-да...

Ваҳоб вағ-вағнинг қисилган думи

Бу одам меҳмонхона олдидаги пуллик машина қўйиш жойининг Бқоровули, қиладиган иши келган машинани жойлаштириб пойлашу пулини олиш. Лекин унинг ваҳимаси дунёни босади: «Машинани буёққа қўйинг! Қани, олинг бу ердан! Нима, мен бўтда ўйин ўйнапманми? Ҳе ўша!» Уни танимаган, билмаган одам бу бақириқ-чақириқ, дўқ-пўписаларни эшитиб ё машинасидан тушиб енг шимариб муштлашади, билганлар эса «Оббо жинни-ей», – деб кетаверади. Хуллас, астагина айтилса бўладиган гапни роса бақириб-чақириб, дўқ-пўписа билан айтадиган бу одамнинг туриш-турмуши, қиёфаси ҳам қилиғига мос: у гирдиғумдан келган, қоп-қора, хўкизбўйин бир кимса. У баъзан, олий маълумотлиман, аллақайси чет давлатда ишлаб келганман, махсус топшириқларни бажарганман, деб мақтаниб ҳам қўяди, аммо бу гапларига ишониш қийин. У меҳмонхонанинг рўпарасидаги кўп қаватли уйда турар, менимча уйда ҳам ўзини шунақа тугталигидан хотини баъзан уни ҳайдаб юборар, бундай кечаларда Ваҳоб вағ-вағ (уни кўпчилик жинни демаганда шундай деб атарди) меҳмонхонанинг рўпарасида кўча ўртасидаги майдончада ўсган арчаю буталар остида ётарди. Буни кўриб қолган баъзи ёш-яланглар Ваҳоб вағ-вағнинг ўтказган аламлари қасдини олиш учун у ётган томонга тошу кесак ёғдиришар, у ердан чиққан бўралаб сўкинишдан роҳат қилишарди. Аҳволи шунақалигига қарамасдан Ваҳоб вағ-вағ отдан тушса ҳам эгардан тушмай ҳамманинг кўнглини оғритгани-оғритган эди. Айниқса у захри-махрига жиндай отиб олса ана ўшанда кўринг томошани! Мен гарчи ундан бевосита озор кўрмаган бўлсам ҳам бу бадфеъл одамдан ўзимни узоқроқ олиб юрардим.

Бир гал ярим кечаси аллақандай «Нексия» машинаси тўхташ жойида анча туриб чиқиб кетаётганда Ваҳоб вағ-вағ уни тўхтатиб жой ҳақи сўради. Шунда машинадан бир ўпкаси йўқ ҳовлиқма чиқиб унга ўдағайлаб: «Кўзинг кўрми, аҳмоқ, кимни тўхтатаяпсан? Бу ҳокимиятнинг машинаси-ку?! Эртагаёқ келиб бу жойингни ёптириб кетаман! Ҳе, башаранг қурсин сени!» – деб бақириб шундай ёмон ҳақорат қилдики, бу воқеага гувоҳ бўлган мен вағ-вағга ачиниб кетдим. Унинг ўрнида бошқа ҳар қандай

одам бўлса ҳам ҳалиги нусхага: «Ҳокимиятдан бўлсанг нима бўпти? Олсанг ишингни оласан-да...» – дебми-ей ўзини ҳимоя қилган бўларди. Биз оғзи полвонимиздан шунга ўхшаш жавобни кутган эдик, аммо у ўздан зўр кўппакдан кўрқиб думини қисган лайчадай индамасдан ўз қоровулхонасига кириб кетди.

Тўғри чиққан яна бир башоратим

Гоҳ-гоҳ тун ярмидан оққанда бу ердан менга таниш бир йигитча бир-икки шериги билан ўтиб қолади. У қўйлиқлик, асли бизнинг қишлоқдан бўлган бир кампир – Робинса аммамнинг набираси бўлади. Гарчи бу аёл ўз аммам бўлмаса ҳам ҳамқишлоқ, менинг ота-онамга қадрдон бўлганидан биз уни амма деб атардик. Унинг ўғлининг беш фарзанди бор эди, ҳаммаси ўғил эди. Робинса аммам уларни «Ҳой фалончи, ҳой пистончи!», деб чиқариб, урушиб, насихат қилиб катта қилган эди. Уларнинг каттасининг исми Зоҳирмиди-ей, анча бўлимли бола эди. Бир гал борсам ошпаз бўлиб ишлайдиган Каримжон деган йигит менга ўғлидан шикоят қилиб қолди: ёмон болаларга қўшилиб милицияга тушиб қолибди, иши судга оширилибди, амал-тақал қилиб аранг ажратиб олибди. Буни эшитиб мен уларга ачиндим ва ўша болага бир насихат қилиб кўймоқчи бўлдим. Робинса аммам асли қишлоғимизда ўтган Султон мингбошининг қизи бўлган, менинг онамда хат-савод чиқарган, шунинг учун элу юрт уни жуда хурмат қиларди. Мен Каримжоннинг ўғлига шуларни айтиб, бундай одамларнинг авлодлари фақат тўғри йўлдан, ҳалол йўлдан юриши кераклиги, яхши ўқиб, бирор касбни эгаллаши лозимлигини жон куйдириб уқтирган бўлдим. Аммо бир вақт қарасам, менинг сўзларимни индамай тинглаб турган ҳалиги бола бунга жавобан бир четга қараб тишининг орасидан «чирт» этиб тупуриб қўйса бўладими? Буни кўрдиму панд-насихатимни тўхтатдим ва ота-амакиларига: «Мен Зоҳирларингга айтганимни айтдим, аммо у қабул қилмади. Энди эҳтиёт бўласизлар. У ҳали шундай ишлар кўрсатадики», – деб огоҳлантирдим.

Йиллар ўтди, Зоҳир ҳам улғайди, ана энди уни ярим тунда бир-иккита шериги билан меҳмонхонанинг олдидан ўтганда кўрдим. У мен билан саломлашган бўлди, мен эса унинг бунақа бемаҳалда нима қилиб юрганини сўрайман. «Юрибмиз-да, оғайнилар билан», – деб қўяди ва мен билан апил-тапил хайрлашиб йўлига кетади. Кўп ўтмай унинг нима иш қилиб юрганлиги маълум бўлди: у ўз шериклари билан уймау-уй қуролли босқинчилик қиларкан, Зоҳир бу гуруҳнинг етакчиларидан бири экан. Демак, ўша ярим тунда кўрганимда у ўша ишлар билан юрган экан-да? Қўлга тушиб суд бўлибди, йигирма йилча қамоқ жазосига ҳукм қилинибди. Отаси буни бизга билдирмайди, қулоқма-қулоқ эшитиб қоламан. Қўйлиққа уларникига тўю маъракаларга борганда аста ўғлини сўраб қўяман, ўтирибди дейди, мен ўша башоратимни эслайману аммо отасига эслатмайман. Нима қиламан юрагини эзиб. Йиллар ўтди, Зоҳир чиққанмиш дейишди, бир маъракаларида келиб мен билан сўрашди,

мен ҳол-аҳвол сўрагандай бўлдим. «Яхши», – деб қўйди у. Мен унга насиҳат зое кетишини билиб индамадим. Кўп ўтмай унинг яна қамалиб кетганлигини эшитиб қолдим, яна анча йилга кесилибди. Афсуски, ўша башоратим тўғри чиқибди.

Менда нима айб, шунақа бўлсин деб башорат қилибманми?

Дарахт тагидаги Калвак махзум

Бир куни ишга чиқсам меҳмонхона олдидаги бир дарахт остида бир киши турибди. У – пакана бўйли, кўса соқол, бошида кичикроқ салласи бор, иккала кўзи гилай бир одам бўлиб, бир қарашимдаёқ уни Абдулла Қодирийнинг машҳур Калвак махзумига ўхшатдим. Ёзувчининг тасвирлашича, Калвак махзум «боши кесак қисқон қовундай қийшиқ, жовдирлоғон кўзлари эса қассобдан эт олуб, боққол бирлан муомала қилатурғон даражада» гилай, «такаллум қилғонида «қиҳ-қиҳ» қилуб ва яна «мош» дейиш ўрнига «бош» дейовчи, қуввайи муҳофазаси дармиёна» бир шахс эди. Ҳалиги одамнинг туриш-турмушида ҳам шундай белгиларнинг анчаси бордек эди. Унинг узоқ бир жойдан келгани кўриниб турарди. Мен ундан: Мабодо жой-пой керакмасми?» – деб сўрадим, аммо у тузук-куруқ жавоб қилмади. Мен ҳайрон бўлиб бу ердаги одам олувчилардан сўрасам биттаси: «Бу киши ўз шеригини кутиб турибди шекилли, ҳеч кимникига бормаяпти», – деди. Мен ҳам «Шунақа экан-да...», – деб қўя қолдим. Кейин ўша одамнинг битта-битта босиб меҳмонхона тарафга қараб юрганини кўрдим, кейин қарасам яна ўша дарахт тагида миқ этмай турибди. Яна бориб сўрашга истиҳола қилдим. Аммо менимча ўша одам қандайдир ёрдамга муҳтождек (балки пули йўқдир?) эди. У одам кейин нима бўлди, билмайман, афсуски, тирикчилик ташвишлари бу муаммонинг охирига етишимга монелик қилди.

Ҳали-ҳали ўша дарахт тагида ҳассасига таяниб турган мўмин-қобил иккинчи Калвак махзумни эслаб қўяман.

Олижаноб эр ва тадбиркор хотин

Мен одам олишга чиқиб юрганимда бу ердан гоҳ-гоҳ эски танишларим – университетнинг собиқ ўқитувчилари Андрей Порфирьевич Алякринский билан унинг хотини Александра Ивановна Алякринскаяни учратиб қоламан. Андрей Порфирьевич мен университетга кирган маҳалимда ўша ерда декан муовини эди. Баланд бўйли, камгап, камтарин, асл рус зодагонлари – дворянларга хос олижаноб фазилатларга эга бўлган бу инсон менга катта яхшилик қилган, мен адолатсизлик натижасида университет талабалигига қабул қилинмай қолганимда резервист, яъни заҳира талаба сифатида дарсга қатнашимизга рухсат берган эди. У бизга бироз муддат рус адабиёти тарихидан дарс ҳам берган эди. Унинг хотини эса анча ёш бўлиб, шахдамгина, аммо шошқалоқроқ аёл эди, бизнинг факультетда ишларди. Кейин эса эшитишимча у

тадбиркорликка ўтиб кетибди. Шундай бўлса ҳам у ер-бу ерда кўриб қолардим. Кўпинча у меҳмон олиш учун чиққанимда тўсатдан келиб менинг бу ерда турганимни кўриб: «Что вы здесь делаете?» – деб суриштириб қолар, мен эса унга меҳмон олаётганимни айтишга уялиб: «Собираю материал для новой книги», – деб жавоб қилардим. Александра Ивановна тадбиркорлик ишлари ҳақида мақтаниб кетарди. Мен эса бирортаси келиб нима иш билан шуғулланаётганимни билдириб қўймасин, деб бетоқат бўлиб турардим.

Гоҳ-гоҳ бу ердан унинг эри – Андрей Порфирьевич ўтиб қоларди. Унинг қиёфасидан хасталиги сезилиб турарди. У университетдан аллақачон кетиб қолган, аҳволи анча танг эди. Бир сафар уни кўриб ҳол-аҳвол сўраганимда: «Ничего, живём», деса ҳам жуда қийналгани сезилиб турарди. Хотинини сўрасам: «Она куда-то уехала по своим делам, не возвращается, и денги не оставила...» – деди. Мен бу гапларни унчалик англамабман, оч қолган собиқ ўқитувчимга бирон нарса бермабман, мағрур рус зодагони мендан бирон нарса олармиди-йўқмиди билмадим, аммо барибир ёрдам таклиф қилишим керак эди-да. Аммо ўзим билан ўзим бўлиб бу ишни қилмабман. Андрей Порфирьевич мен билан хайрлашиб оғир-оғир босиб йўлига кетди. Шундан кейин уни ҳам, хотинини ҳам кўрмадим.

Нишонаси қолмаган Нишона

Бунданбир неча йиллар муқаддам биз одам оладиган меҳмонхонанинг Болдида Нишона деган бир аёл юрадиган бўлди. Ёшгина, чиройли, бўй-басти келишган, шарқона ясан-тусан қилиб, эгнига атлас кўйлагу бошига ироқи дўппи кийган бу жувонга қарамаган ҳам қарарди. Унинг қоп-қора кўзлари ёниб турар, аммо менга бу кўзларда аллақандай алам, кимдандир ўч олиш ҳис-туйғулари ярқ-ярқ этиб тургандай эди. Гўё бу қиз кимгадир қасдма-қасд шу йўлга кириб кетгандай эди.

Нишонанинг бу ерда нима мақсадда юрганлиги кўпчиликка маълум, у ижарага одам олиш ниқоби остида ўзини бозорга солиб юрарди. Унинг «баҳо»си анча баланд шекилли, орқасидан юрганлар унга ялинишгани-ялинишган эди. «Савдоси келишмаган» Нишона анча вақтгача, баъзан ярим кечасигача шу ерда ўралишиб юрарди. Шуниси ёмонки, у баъзан бу ерга энди йўлга юрган ўғилчасини ҳам етаклаб олиб келарди. У ўғлини ҳам бошига пар қадалган дўппи, оёғига чиройли этикчалар кийдириб яантириб қўйган эди. Бола бечора онаси керакли одамани топгунча шу ерда юрар эди. Баъзан жазманлар болага хушомад қилишиб уни кўтариб юришар, ўшалардан бирининг болага қараб: «Онанга айт, сал арзонроқ қилсин» дегани қулоғимга чалинган эди.

Нишона ўзбекдан кўра кўпроқ тожикка ўхшарди, аммо ўзбек тилида бемалол гаплашарди. Мен бир куни унинг қаерданлигини сўрадим. Хўжанд томондан экан. «Нега бунақа қилиб юрибсан?» – деган саволимга: «Шунақа бўлиб қолди-да», – деб, уёғини айтмади. Манаман деган битта йигитнинг хонадонини бемалол гуллатадиган бу ёш жувоннинг ёмон

йўлга кириб кетганлиги жуда ачинарли эди. Аммо унга панд-насихат кор қилмас, у бу гаплардан анча нарига бориб қолган эди. «Ота-онанг, аканг борми?» – десам, «Ҳа, бор», дегандек қилди. «Келиб қолишса менга рўпара қил», – дедим. «Нега?» – деди у. «Ишим бор», – дедим мен. «Майли», – деди Нишона. Мен шу йўл билан уни тўғрилиққа қайтарса бўлар, деб ўйлагандим. Аммо менга ҳеч ким учрамади.

Раянинг кўзлари

Кейинчалик мен ўз ишлари билан бўлиб кетиб, одам олиш учун чикмай қўйдим. Аммо бирор иш билан меҳмонхона олдидан машинада ўтиб қолгундай бўлсам беихтиёр унинг олдидаги майдончага – бир неча йиллик умрим ўтган «ишхонам»га беихтиёр қараб қўяман. Бир куни: «Меҳмонхонани чет эллик ишбилармонлар сотиб олишибди, уни чет элликлар ётадиган катта меҳмонхонага айлангиришармиш, энди бу ердан ижарага одам олиш тўхтатилармиш», – деган гапни эшитдим. Ўтиб бораётиб қарасам ҳақиқатан ҳам меҳмонхонанинг атрофи баланд тунука девор билан ўраб олинди. Ҳа, XXI аср, ҳамма нарса ўзгараяпти, демак, бу меҳмонхона олдингидай оддий одамлар келадиган, бемалол ижарага одам олинадиган жой бўлмайди. Демак, одам олиб тирикчилик қилиш ҳам тамом бўпти...

Шу хаёлларни ўйлаб борарканман бирдан кўзим девор ёнида уёқдан-буёққа юриб турган Акула – Раяга тушди. У аллақандай бир ваҳима, бетоқатлик билан типирчилар, атрофга жон-жаҳди билан қараб... ижарачи изларди. Ногоҳ кўзим бир зумгина унинг нигоҳига тўқнаш келди. Бу кўзларни... таърифлашга умуман сўз топилмайди. Бу... гардкам деб ташлаган ошиғи пукка тушиб бор-йўғидан айрилган қиморбознинг кўзими, десам, бу ҳам кам. Бу... тилла балиқдан жами бойликларни олиб-олиб охири куни яна тешик тоғорга қолган машхур эртақ қаҳрамони кўзлари шунақа, десам, уям унчалик тўғри келмайди... Балки бутун умр йиққан ва беҳисоб жавоҳиру тиллолардан иборат хазинасини ер ютаётганини кўрган фиръавнлар вазири Ҳомоннинг кўзлари шундай даҳшат билан ёнгандир... Балки қафасга тушган бургут... чоҳга тушиб қолган шер... мушукнинг панжасига тушиб қолган сичқоннинг кўзлари шунақа бўлар... Йўқ, бу ўшатишларнинг бари бекор, бу – бутун умр шу ерда акуладай изғиб, бўридай тиш қайраб, сиртлондек чангал солиб, аждаҳодай тўймай пул топган, бойлик йиққан ва эндиликда бундай оқиб келадиган бойликдан, ҳар куни тушиб турадиган даста-даста пуллардан маҳрум бўлишини сезган ва бунга ўлса ҳам рози бўлмайдиган, кўника олмайдиган очкўз Раянинг кўзлари эди.

Пихини ёрган ўғри

Бизнинг уй – меҳмонхонамизга ҳар куни турли меҳмонлар келиб кетади. Уларнинг аксарияти – тўғри, ҳалол одамлар. Аммо шоли бекурмак бўлмас деганларидек, улар орасида гоҳ-гоҳ қўли қинғир ўғри-

муттахамлар ҳам учраб қоларди. Шулардан биттаси Фарҳод деган бола бўлиб, ўзини Намангандан келган тадбиркор деб таништириб, бизникида уч-тўрт кун ётиб юрди. Кейин ўша кунларда меҳмонхонамизда турувчи, асал сотгани келган сурхондарёлик бир одам билан бирга чиқиб кетиб, Олой бозорида унга асал сотишда ёрдамлашиш баҳонасида каттагина миқдордаги пулини уриб кетибди. Бунинг устига у ўғлимни «бир яхши ишга олиб кириб қўяман» деб дипломини олган экан, униям олиб кетибди. У нақ бўлмаса ҳовлимизда турадиган машинамизни меники деб сотиб юборишига сал қолган экан, буни кейин билдик. Яна бунинг устига меҳмонхонамиздаги сал бузилиб қолган телевизорни ҳам «таниш устам бор, бир пасда тузатиб беради», деб олиб чиқиб кетган эди, телевизоримиздан ҳам айрилибмиз. Хуллас, биз жуда уста, ашаддий ўғрига дуч келган эдик. Бу – паст бўйли, сочлари кирпининг тиконисимон, гапирганда овози зўрға чиқадиган бадбашара бола кўнглимга ўтиришмаган эди-я. Аммо бўлар иш бўлган, пихини ёрган бу ўғри бизни ва ҳалиги меҳмонни бошлаб лақиллатиб кетган эди. Аксига олиб ундан ҳеч қандай ҳужжат қолмаган, «паспортимни фирмамизга олинаётган мол учун бериб қўйган эдим», деган гапига ишонаверибмиз. Ҳа, лаънати ўғри!

Орадан уч-тўрт кун ўтганда мен Олой бозорига у-бу харид қилгани тушдим. Тушдим у кўнглимга: «Ўша ўғрини шу ерда учратиб қолсам-а», – деган фикр келди ва «Э, худо, кошкийди!» – деб ичимда илтижо қилдим. Шу пайт мўъжиза юз берди: не кўз билан кўрайки, бозорнинг ўртасида, шундоққина олдимдан ўша ўғри – Фарҳод шипиллаб ўтиб қолса бўладими? У мени пайқамади шекилли бемалол кетиб бораяпти. Шартта бориб ёқасидан маҳкам ушлаб олдим: «Ҳа, Фарҳод, Фарҳоджон, бормисиз, қаерларда юрибсиз?» У менга қаради-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди, кейин бир силтаниб қочишга уриниб кўрди, аммо мен ёқасини бўйнининг жиги билан қўшиб, бураб олган эдим. «Қўйворинг», – деди у. «Қўйвориб бўбман, аблаҳ ўғри, – дедим мен унга. – Милицияга топшираман...» «Унақа қилманг», – деди у хириллаб. Атрофдагилар бизга ҳайрон бўлиб қарашарди. «Эътибор берманглар, ўзимнинг жияним!» – деб одамларни юпатаман мен. Миям эса компьютердан ҳам тезроқ ишляпти: «Нима қилиш керак? Милицияга топширсам – баённома, «нега паспортсиз уйингизга қўйгансиз?» – деган бошқотирмалар бўлиши аниқ. Яхшиси... уйга олиб бориб ҳалиги асалфурушга топшираман, пулини олса бўлди. Аксига машина минмаган эканман, битта такси ушлаб ўтирдик. Менинг ёнимдаги йигитни маҳкам ушлаб олганимни кўриб шофер ҳайрон бўлди: «Нима гап, туришларинг ғалатироқ?» «Ишингиз бўлмасин, ўзимнинг жияним, йўқотиб қўйган эдим – топиб олдим, ҳайданг!» Кетдик. Йўлда ундан биринчи галда ўғлимнинг дипломини сўрадим. Қўйнида экан, чиқариб берди. «Энди қўйворинг», – дейди у. «Асалнинг пули қани?» – дедим мен. «Йўқ», – дейди ўғри. Яна қўлидаги олтин узугини яширмақчи бўлади. «Яширмай қўяқол, менга узугинг керак эмас», – дедим мен. Такси уйимизга етиб келди. «Қани, бойвачча, таксининг пулини тўла», десам, «Пулим йўқ», – дейди. Ўғри учун такси пулини

ўзим тўладим. Ҳовлига кирдик, дарвозаларни таққа беркитдик. Аммо асалфуруш меҳмон ўғрини топишдан умидини узиб уйига жўнаворган экан. Оббо, ўғри топилганда асосий даъвогар йўқ. Майли, ундириб олсак хабар қиламиз. Ўғрини нима қилиш керак? Мен уни қўрқитиш учун: «Ҳозир сенинг калланга кетмон билан бир уриб мана шу ерга кўмиб юбораман, сени ит ҳам изламаса керак», – дедим. Миқ этмайди. Хотиним: «Дадаси, ҳозир рўза пайти, бечорани бекорга хафа қилманг, мана бу ошхонанинг ертўласига тушириб қўя қолайлик, ифтордан кейин гаплашамиз», – дейди. Бир қизим ҳуқуқшунослик институтида ўқирди, бизнинг бу гапимизни эшитиб: «Ҳали айби исботланмаган одамга ўзларингча жазо беришларинг мумкин эмас, бу инсон ҳуқуқи бузилгани бўлади», – деб туриб олди. «Майли, ундай бўлса меҳмонхона бўш, ўша ерга олиб кириб устидан қулфлаб қўя қолайлик, бир пасдан кейин гаплашамиз», – деди хотиним. Ифтор пайтида хотиним яна: «Вой, ҳалиги боланинг ҳам қорни очдир, чақириб бирон нарса едирайлик», – деди. Мен: «Энди бир камим ўғри билан ифтор қилиш қолувди», дедиму, аммо – ўғри бўлсаям ҳарқалай одам фарзанди-ку ахир, деб бориб меҳмонхонамизни очиб қарасам – ўғри йўқ. Қарангки, деразанинг темир панжараси михларини бир амаллаб суғуриб деразадан ташлаб қочибди. Панжара михларини ялонғоч қўл билан суғуриб бўлмайди, олдиндан, шу ерда ётиб юрганда бирон асбобни тайёрлаб қўйган экан лаънати. Кўчага чиқсак ёмғир аралаш қор уриб турибди, у йўқ. Рўбарў қўшним унинг зипиллаб қочиб бораётганлигини кўрган экан. Оббо, лаънати ўғри-ей. Ғуж-ғуж одамлар тўла бўлган бозорнинг ўртасида ушланса-ю, уйдан қочиб қолса-я.

Туз кўр қилгур

Биз меҳмонхона очганимизнинг дастлабки пайтлари, хотиним бир болани бошлаб келди. Ўн беш-ўн олти ёшларда, ўрта бўй, лўппигина, икки юзи қип-қизил ўсмир бола. Ўзи индамастига, бирор гап сўрасанг ўйлаб туриб жавоб қилади. «Меҳмонхона олдидаги участкавой (яъни милициянинг участка вакили) жияни экан, сизникида икки-уч кун туриб турсин деб илтимос қилди», деди. Хужжати йўқ эмиш. Аллақерда тайёрлов курсида ўқирмиш. Наманганлик экан, отаси прокурор экан. Турса турар дедик. Бу бола биз билан секин-аста яқинлашиб, жуда ош-қаттиқ бўлиб кетди. Ош-нонимизни еди, чойимизни ичди. Ҳа, ўғилларимиз қатори экан, деб қўя қолдик. Ҳатто машинамизда бирга бориб дала ҳовлимизда ҳам ёрдамлашиб ишлаб келди. Унинг бирорта шубҳали ҳаракатини сезмадик, ўрганиб қолиб, ҳатто ҳақ ҳам олмай қўйдик.

Аммо мол оласи ташида, одам оласи ичида экан. У бизни бошлаб алдаб кетди. Ўрганча ўғлим янги чарм куртка сотиб олганди, шуни кийиб қочиб кетди. Шундоққина, «менга ярашди, курткани менга сотақолинглар, ҳозир тоғамнинг дўконига бориб пулини олиб бераман», деб курткани ҳовлимизда кийиб юрган эди, куппа-кундуз кунни кўзимизни шамғалат қилиб йўқ бўлиб қолди. Хотиним бориб ўша участкавойдан сўраган экан,

«Э, хола, айтган болангизни танимайман, менинг унақа жияним йўқ», – депти. Тушунарили. Аммо бошлаб алдаб кетди зумраша.

Мен: «Наҳотки шу ёш бола бизни лақиллатиб кетса, наҳотки тополмасак», деб жаҳд билан ишга киришдим. Бу ишда мен матбуотга суянмоқчи бўлдим ва Тошкент радиосининг «Оқшом тўлқинлари» эшиттириши орқали «Ўзини Баҳодир деб таништирган ўғри болага мурожаат» билан чиқдим. (Бу эшиттиришни олиб борувчи журналист Анваржон Абдувалиевга раҳмат, у масалага тушуниб, эфирга чиқишимга имкон берди). Мен ўз гапимда бўлган воқеани баён қилдим ва ўғрига хитобан: «Яша, киши руҳининг билағони саналувчи мендай ёзувчини ҳам алдаб кетдинг, истеъдодингга балли!» – дедим. Кейин яна унга: «Сен жуда ёшсан, ҳали қўлга тушиб биқинингдан тепки еганинг йўқ, сўроқ беравериб силланг қуригани йўқ, қамоқхонанинг зах, цемент полида ётганинг йўқ, маҳбусликнинг қора чоригини судраганингча ҳам йўқ. Аммо билиб қўй, яқинда буларга дуч келасан ва кейин қилган пушаймонларинг асқатмайди. Яхшиси, вақт борида бу йўлингдан қайт», – дедим. Яна эшиттириш охирида: «Биламан, сен радио эшитувчилар тоифасига кирмайсан, аммо магар бу сўзларимни отанг ёки онанг, қариндош-уруғинг эшитиб қолса-ю, сен эканлигингни билиб бу йўлдан қайтарса», – деб писанда ҳам қилиб қўйдим. Орадан бир хафтача ўтгач ўша боланинг отаси эшигимиздан кириб келди ва бизга ўша курткани ташлаб кетди. Ана матбуотнинг кучи!

Ҳикоянинг шу ерига келганда ўқувчи ишонқирамай: «Наҳотки?...» деб бош қашиб қоладиганга ўхшайди. Тўғриси айтсам ўқувчи – ҳақ. Матбуот ўз йўлига, мен яна бошқа йўлларни изладим. Ўша ўғри бола бир куни бизнинг телефонимиздан бошқа шаҳарга қўнғироқ қилиб: «Қалай, жиянларим юрибдими?», деб гаплашгани қулоғимга чалинган эди. Мен марказий телефон станциясига елиб-югуриб, бошлиғи-ю, ходимларига бўлган воқеани тушунтириб ўша ўғри қўнғироқ қилган телефонни (у Наманган шаҳрида экан) топдим ва улар билан боғланиб, гоҳ илтимосу гоҳ қаттиқ гапириб бу телефон эгаларининг ўша болага яқин одамлар эканлигини аниқладим ва «тездан курткани олиб келиб берсин», деб талаб қилдим. Шундан кейингина боланинг отаси (у милиция ходими экан) курткамизни олиб келиб берди. Тузуккина одам экан: «Сизнинг радиода гапирганингизни эшитиб, айнан ўғлимни айтаётганлигингизни ўша заҳоти сезган эдим. Кейин ўғлимни сиқувга олсам: «Ҳа, битта ёзувчиникдан куртка ўғирлаганман, яхши одамлар эди, дада, илтимос, олиб бориб беринг», деди. Мана, олиб келдим, узр, иш билан бўлиб ағча хаялладим», – деди.

Биз ўғри боланинг отаси билан ҳарқалай илиқ хайрлашдик. Кейин ўғлини кўрмадим. Кўраман деб кўзим учиб тургани ҳам йўқ...

Бир қоп пул кўтарган довдир

Кунлардан бир куни, меҳмонхона олдида турсам, бир йигит К пайдо бўлди. Катта гавдали, паҳлавон қоматли бу йигит бироз

ширакайфрок эди, ёнида эса ўн уч-ўн тўрт ёшлардаги бир бола. Бола орқасига катта қоп орқалаб олган. Полвон нималардир деб ғўлдираб юрибди-ю, бола бўлса: «Олинг-е, пулингизни, чарчаб кетдим, мен кетаман. Олинг деяпман, бўлмаса яна милиция олиб қўяди», – деб жавраб юрибди. Ҳалиги йигит бўлса: «Нега қўрқасан милициядан? Қўрқма!» – деб қўяди. Мен ҳалиги полвонга квартира таклиф қилдим, у рози бўлди-ю, болага: «Бер бўёққа қопни! Бор кетавер!» – деб қопни ўзи елкалаб кўтариб олди. Йўл-йўлакай мен ундан: «Ростдан ҳам шу қопингизда пулингиз борми?» – деб сўрасам, у: «Ҳа-да! Отчопар бозоридан келаяпман. Яхши газлама олиб келгандим – сотдим. Йўлда занғар бир милиция тўхтатиб анчасини олиб қўйди. Бир хотинниқига борувдим, уям қопимни титкилаб анчасини олиб қўйди-ёв», – деди. Бу гаплардан ҳайрон бўлиб меҳмонхонамизга етиб келдик. Полвон ўз шеvasига кўра Қашқадарё тараф одамига ўхшайди. Дахлизда икки-учта меҳмон ўтиришган экан, ҳалиги полвон улар билан сўрашиб, бироздан сўнг қопидан катта бир боғлам юзталиқ олиб жой ҳақини ажратиб, қолганини киссасига солиб қўйди. Буни кўриб турган меҳмонлардан бири: «Ака, шу қопингиз тўла пулми дейман-а?» – деб сўраса: «Ҳа, пул», – деб жавоб қилди. Кейин ҳалиги меҳмонлар ичишиб ўтирган экан, «Мана, биз ҳам қўшилдик ўтиришларингизга», – деб уларнинг олдига бир даста пул ташлади ва яна ичкиликбозлик бошланиб кетди. Мен эсам қопдаги пулни ўйлардим, полвон тушмагур бу ҳақда ҳаммага овоза қилиб бўлди, энди муҳофазасини ўйлаш керак. Мен уни бир четга чақириб: «Меҳмон, шу пулингизни бизга топшириб қўйсангиз, эрталабгача сақлаб берамиз. Тартибимиз шунақа», – десам у ҳаммага эшиттириб: «Э, уни олдин санаш керак, қанчалигини ҳам билмайман, кўп пул, қўяверинг, мана шу ерда тураверади», – деб ётадиган кароватининг тагига ташлаб қўйди. Буни бошқалар ҳам кўришди.

У пайтда меҳмонхонамиз икки хоналик бўлиб, бир хонадан иккинчисига кирилар, шу боисдан олти-егти киши бир жойда ётишарди. Хаёл ўлгурга нималар келмайди: эрталабгача бу меҳмонлардан бирортаси пулини ўмариб қўйса, кейин ташвиши бизга тушади, шунинг чорасини кўриш керак. Хотиним билан ўйлаб-ўйлаб, ҳалиги меҳмонга алоҳида – менинг иш кабинетимга жой қилиб берадиган бўлдик. Майли, қопдаги пулини боши остига қўйиб ётсин, ишқилиб, тинч кетса бўлди. Жойларни қилиб кириб айтиб чиқай десак, ҳозиргина меҳмонлар билан улфатчилик қилиб ўтирган йигит каравотига чўзилиб тарракдай қотиб ётибди. «Ҳой меҳмон, туринг, сизга алоҳида жой қилдик, туринг! Қани энди уйғона қолса. Бу ерда ҳам обизамзамдан хийла тортганга ўхшайди, ўзига келолмайдиган даражада маст, яна хурракни баралла қўйиб ухлаб ётибди. Бақирсанг ҳам, чақирсанг ҳам, турткиласанг ҳам – бефойда. Ана холос! Буёғи қандоқ бўлди энди? Кўтариб олиб чиқиб ётқизайлик десак, уни беш – олти киши ҳам кўтара олиши амри маҳол. «Қўяверинг, ётаверсин, – дейишади меҳмонлар, – биз бор-ку!» Аммо уларнинг қанақа одам эканлигини билмасак. Каравотнинг тагида бир қоп пул шундайгина очиқ ётган бўлса. Энди нима қилиш керак? Ўл дегани аҳмоқ йўқ, нега шуни олдим, а? Миям компьютердан ҳам тез ишляпти. «Майли, ётса ётар», десам эрталабгача пул йўқолиб, ё

камайиб бирор кор-ҳол юз бериши аниқ. Бунинг бирдан-бир иложи... полвонни пойлаб ётиш... Ноилож полвоннинг ёнгинасига раскладушкага жой қилдириб эргалабгача пойлаб чиқадиган бўлдим. Вой, маст билан ёнма-ён ётиш азоб-а, азоб. Бунинг устига энди кўзим илашса гўё бирор қопдаги пулни тортиб олиб кетаётгандай... Ҳаҳ, шоир Саъдий: «Ё филбон билан ошно тутинма ёки уйингни фил сиғадиган қилиб қур», деб бекорга айтмаган эканлар. Чидаймиз энди, чидамай иложимиз йўқ. Хуллас, эрталабгача мижжа қоқмай чиқдим. Эрталаб полвонга: «Ука, мана, сизнинг шахсий кўриқчингиз бўлиб чиқдим. Қаранг, пулингиз қўйган жойингизда турибди», – десам, у: «Э, мени онам алқаган, ҳеч ким менга ёмонлик қилолмайди», – дейди. Кейин хайр-маъзур қилиб, пулини орқалаб чиқиб кетди. «Хайриятки, меникига келдинг, бирорта ёмон жойга тушиб қолганингда пулинг тугул ўзингни ҳам йўқ қилиб юборишарди, довдир», – дедим мен ичимда.

Бизникида сотилган трактор

Хурматли ўқувчи, бу бир-биридан ўтадиган ҳангомаларни ўқиб, «Домлаинг меҳмонхонасига нукул шунақа, чатоқ одамлар келишар экан-да», деб ўйламанг. Аксинча, меҳмонхонамизга жуда кўп оддий, ҳалол, яхши одамлар келишади. Аммо улар келишади, ётишади, раҳмат айтиб кетишади, бу оддий ҳол. Баъзан мени танийдиган одамлар ҳам келиб қолишади. Бир киши келиб нукул менга тикилади: «Сиз... мабодо, фалончи ёзувчи эмасмимиз?» «Ўша кишига ўхшайманми, – дейман мен кулиб. – Кўп одам шунақа дейди». (Ёлғонни худо кечирсин, ахир мен келган меҳмонга: «Ҳа, мен ўша ёзувчиман, тирикчилик важҳидан шу ишни қилаяпман», деёлмайман-ку?..) Яна, туғилган юртим – Фарғона тарафдан одамлар келишса ҳам танишмикин, йўқмикин, деб хижолат бўлиброқ турамиз. Бир сафар бир гуруҳ меҳмонлар келишди, Фарғона тарафдан эканликлари шеваларидан билиниб турибди, орасида галстук таққан бошлиқлари ҳам бор. Мен шофер йигитдан аста кимлигини сўрасам «Фалон районнинг судьяси», деди. Ол-а, ўзимизнинг районнинг судьяси экан, танимабман. Энди, яхшиси, гапни кўпайтириб танишиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, яхши ётиб кетишса бўлди: «Ҳа, чойни яхшироқ дамлаб беринглар ўзимизнинг меҳмонларга...» Бир сафар қўшни туманнинг ҳокими келибди, мени таниркан. Келибди-ю, қараса мен айвонда машинкада «чиқ-чиқ» қилиб ишлаб ўтирган эканман. Хижолат бўлиб орқасига қайтворибди. Бориб уёқдаги жиянларимга айтибди. «Э, бекор қилибсиз, ассалому алайкум, деб кириб боравермайсизми, акам сизларнинг келганларингиздан хурсанд бўлиб меҳмон қиларди», – дейишибди укаларим.

Аммо келган ҳарқандай таниш ҳам азиз меҳмон бўлавермайди. Бир гал қўшни Сўх районидан бир меҳмон келди. Қоп-қора, кўзи ўйнаб турадиган бу меҳмоннинг исми Жавҳарали экан, мени таниркан, икки-уч кун ётиб юрди. «Савдо-сотик ишлари билан келганман», деди. Шу ердаги уёқ-буёқдан келган меҳмонлар билан ҳам танишиб апоқ-чапоқ бўлиб кетди. Кейин нималарнидир маслаҳат қилишди. Бир кун эрталаб Жавҳарали

чикиб кетди, Жиззах тарафдан келган бир йигит уйғонгач уни сўради. «Чикиб кетди», дедим. «И-е, у мен билан бир жойга бормоқчийди, менга трактор олиб бермоқчийди-ку!» – деб шошилиб қолди у. Жавҳарали унга: «Биз трактор сотамиз, биттасини сизга арзонга олиб бераман», деб анчагина пулини олган экан. Мен албатта бундан беҳабар эдим, келиб қолар, дедим, кечгача кутди – келмади, эртасига ҳам йўқ. Уни қаердан топиш мумкин? Билмаймиз. Адреси борми? Бор, мана: Фарғона вилояти, Сўх тумани, фалон қишлоқ. Бечора жиззахлик йигит ишим тезроқ битсин деб енгил машина кира қилиб Фарғонага – Сўхга жўнади. Эртасига қайтиб келди. Ўша қишлоқни топиб бориб, кўчада ўйнаб юрган болалардан: «Фалончининг уйи қаерда?» – деб сўраса болалар бараварига чувиллашиб: «Аферистнинг уйими, мана, мана бу», деб бошлаб боришибди. Тақиллатса бир кекса одам чикибди, у Жавҳаралининг отаси экан. «Нима дейсан?» – дебди. «Ўғлингиз менга трактор сотаман деб...» – дея гап бошлабди меҳмон. «Э, сен трактор оламан деганларнинг юзинчиси ё ундан ҳам кейингиси бўлсанг керак, бор, йўлингдан қолма», – дебди чол ва эшикни беркитиб олибди. Меҳмон кўни-қўшнилardan суриштирса ҳар куни неча-неча одам Жавҳаралини қидириб келаркан, у эса бу қишлоқда қорасини ҳам кўрсатмас экан...

Жиззахлик меҳмон сўкинганича ноилож юртига кетди. Мен эса келган меҳмонларга: «Бизникида бир-биринглар билан трактор савдосини қилманглар», деб огоҳлантириб қўядиган бўлдим.

Яна бир ўғри ва унинг отаси

Эгасининг минг пойлагани-ю, ўғрининг бир пойлагани, деган мақол ҳаққост рост экан. Бу ҳикматли сўзлар бизникига келиб қолган бир ўғри (яна бир ўғри-я, войдод!) мисолида ўз тасдиқини топди.

Меҳмонхонамизда бир йигит ётиб юрди. Паспорти аллақаяқда экан, ҳужжат ўрнига талабалик гувоҳномасини кўрсатди. Маҳалламизнинг софдилгина участка милиционери Қодиржон: «Агар бирорта одам паспортдан бошқа ҳужжат кўрсатса – ўша одамга қаранглар, ёмон одамлиги кўришиб турмаса, майли, олинглар, кўчада қолмасин, ётиб кетсин», деган эди. Шу боисдан баъзан талабалик гувоҳномаси, ҳарбий билет ёки бошқа ҳужжатлар билан ҳам одам олган пайтимиз бўларди. Бу новчадан келган, истараси иссиққина (худоё истараси иссиққина бўлмай куйиб кетсин!) йигит ҳам – исми адашмасам – Сирожиддин эди – шундай бўлди. У: «Қашқадарёдан шерикларим келиши керак», деб бизникида икки-уч кун туриб қолди. Айрим кунлари кундузлари ҳам шу ерда бўлиб, гапларимизга араллашиб, «ўзимизники» бўлиб юраверди. Бу лаънати тузукроқ ўлжа топишу илиб қочиш учун пайт пойлаётганлигини қаердан билибмиз? Ўша кунлари Андижон тарафдан иккита йигит келди. Дехқон йигитлар экан, қўлларида тугунчалари ҳам бор эди. Биз уларга: «Пул-мул, қимматбаҳо нарсаларингиз бўлса бизга бериб қўйинглар, сақлаб берамиз. Меҳмонхонамизда тартиб шунақа, топширилмаган нарсалар учун жавоб бермаймиз», – деб икки-уч бор айтдик. Улар: «Йўқ, сақлаб беришга арзийдиган ҳеч нарсамиз йўқ», деб

қўя қолишди. Мен уларнинг кечга яқин анув бола билан чой ичишиб ўтиришганини кўрдим. Шу пайт нима бўлди-ю, чироқ ўчиб қолди (Анув бола қилдими, ё ўзи ўчдими – билолмадик). Шунда бирдан: «Қани, қани, йўқ», деган гап-сўзлар эшитилди, тўполон кўтарилди. Нима гап десак, ҳалиги лаънати қашқадарёлик андиджонликларнинг пулларини ўмариб кўздан ғойиб бўлибди. Унча-мунча ҳам эмас – саксон беш минг сўм экан. Тушмагур содда деҳқонлар бизга ишонишмасдан бир тугун пулларини ёстиқларининг тагига қўйиб ётишган экан. Шу пул йўқ. Ҳалиги бола ҳам йўқ. Бўлди тўполон, бўлди дод-фарёд. Мол аччиғи – жон аччиғи деганларидек, пулнинг эгаси ўзини ерга кўтариб урди. Яна биттаси бўлса қўлига пичоқ олиб: «Пул топилмаса ҳозир ўзимга пичоқ уриб қўяман!» – деб додлайди. Узоққа кетмагандир, деб машинада уёқ-буёққа чопдик, қаёқда. Милицияга ҳам хабар қилдик. Бу тўполонни қўни-қўшнилари ҳам кўришди, шармандалик...

Қўлимда ҳалиги боланинг талабалик гувоҳномаси қолган, холос. Институтига бориб суриштирсам у илгари шу ерда ўқиган, кейин ҳайдалиб кетган экан. Бир амаллаб уй манзилени аниқладик, Қашқадарёнинг аллақайси жойидан экан. Иккала йигитни ўша ёққа юбордик (албатта йўл ҳақини бердик). Эртасига улар қайтиб келишди. Боришибди, ўша боланинг уйини топишибди. У бола уйига келмас экан, уни қидириб жуда кўп одам келаркан. Қари буваси ўлай деб ётганмиш. Буларни кўриб қайтиб келаверишибди. Мен пул йўқотганларга: «Дўстлар, мен сизларга ўғрининг уйини топиб бердим, кекса бувасига ачинган бўлсаларингиз, демак, ўз пулларингиздан воз кечибсизлар-да», – дедим. Улар индаёлмай қолишди. Гапнинг тўғрисиам шу эди-да. Энди у бола қўлга тушса ўша пулни суд ундириб бериши мумкин эди, холос. Бечоралар милицияга ариза беришиб, уйларига қайтиб кетишди. Мен ҳам милицияга бориб ўғрининг ҳужжатларини кўрсатдим, расмини бердим. Қидирув эълон қилинди. Ҳа, ҳамманинг бошини қотирган лаънати ўғри! Кошкийди, ҳув Фарҳодга ўхшаб ушлаб олсам нима қилишимни ўзим билардим!

Кейин уйимизга ўғрининг отаси келди. Ўғлидан шикоят қилиб дийдиё ўкиди, «қаерда бўлса экан, топишворинг, бирга излайлик», – деб жонимга тегди. Жуда беюз одам экан. Боласи топилгунча бизникида ётиб турармиш, аммо тўлашга пули йўқ эмиш. Энди бир камим ўғрининг отасини боқиш қолувди... Уни қўлидан ушлаб кўчага олиб чиқиб қўйиб, зўрға қутилдим.

Кейин бир куни телевизорда бир қашқадарёлик бола ўзини милиция ходими деб кўрсатиб, деҳқонлардан пул ундириб юрганда қўлга олинди, деган бир материални кўрдим. Милиция ходимлари (ҳақиқийлари) новчагина бир йигитнинг қўлини орқасига қайириб олиб кетишарди. Экранга яқин келганда унинг башарасини аниқ кўрдим – бу ўша ўғри эди. Қўлга тушибсан-ку, ҳе падарингга, фақат безбет отангагина эмас, бутун уруғингга лаънат сенинг!

Лўлилар

– Нима бало, уйингларни лўли босганми?
Менинг бу, ҳазил билан атайлаб берган саволимга келиним
ростакам қовоқ солиб жавоб қилади:

– Босганда қандай... Бир зум тинчлик йўқ...

– Ҳа, жуда жонга тегиб кетди булар... Ҳаммаёқни тўс-тўполонини
чиқариб юборишяпти, – деб гапга қўшилди хотиним.

– Жонга теккан бўлса нега ушлаб турибсизлар? Ҳайдаб юборинглар, –
дейди ўғлим жаҳл аралаш. – Шуям иш бўлди-ю, ховли тўла лўли...

– Нега ҳайдаб юборар эканман? Улар... бизни боқишяпти. Мана бу
ичиб турган чойинг ҳам шу лўлиларнинг пулига келган, мана бу шакар
ҳам...

– Э, унақа бўлса ичмаганим бўлсин шу чойни, – деб ўрнидан туриб
кетади ўғлим.

– Лўлининг эшагини суғор – пулини ол, деган гап бор. Туришса
туришар, ахир улар бизнинг меҳмонимиз, – деб бу гапларга хулоса ясаган
бўламан мен.

Юқоридаги борди-келди гаплар – меҳмонхонамизда қўноқ бўлиб
турувчи бир тўда лўлилар ҳақида. Улар гоҳ бир, гоҳида бирнеча оила
бўлиб аллақаяқдан келишиб, меҳмонхонамизда бир неча кунлаб, баъзан
хафгалаб ижарага туришади. Улар кўпчилик, бунинг устига тўполончи
тўда бўлгани учун бошқа ижарага олувчилар уйларига қўйишмайди, ёки
катта пул сўрашади. Аммо хотиним «ўзи кириб келган меҳмон – атоғи
худо» дегандек, уларни қабул қилиб, иккита хонани беради. Лўли – лўли-
да, жой танламайди, икки кишилик хонага уч-тўртгаси сиғиб кетаверади,
бир каравотда бола-чақа – уч-тўрт кишилаб ётаверишади. Аммо шовқин-
сурон куну тун авжида – кими бақирган, кими сўкинган, болалари
йиғлаган, оналари қарғаган – бир сўз билан айтганда ховлимиз лўлилар
қароргоҳига айланади-қўяди. Бир оиланинг ёш келини бизникида кўз
ёриди, энди уёғини қўяверинг...

Бу лўлилар – маҳаллий лўлилар эмас, циганлар, шунинг учун
аллақандай ўз тилларида (руминчами-ей) гаплашишади, иш тутумлари
ҳам, кийинишлари ҳам оврупачароқ. Лўлиларнинг эркаги исми –
Александр, лақаби (менимча лўлиларча унвоми) эса Барон бўлган новча,
елкали, пешонаси кенг, сочлари патила-патила, юзларини соқол босган
қирқлардан ошган киши. Хотини эса Рита деган, уям новчадан келган,
истараси иссиқ аёл. Болалари кўп, саккизтами, ўнта – саногига етиб
бўлмайди. Уларнинг бир-иккитаси отларини билиб олдим: ўн икки-ўн
уч ёшлардаги ақлли, ўз ёшига нисбатан ўйчан ўғлининг исми Атаман,
битта қизи Милена, яна биттаси Диана, энг кичик, йўлга энди юрган
ўғилчасининг исми Марадонна. Мен бу кўйлаги орқасига турмакланган,
ярим яланғоч болакайни кўрсам суйиб: «Марадонна, сен ҳам футболчи
бўласанми?» – деб ҳазиллашиб қўяман. Аммо Марадонна на ўзбекча ва
на русчани тушунади, мени кўрса ура қочади.

Лўлиларнинг ҳаёти қизиқ – эркалари кун бўйи уйда, хотинлари
чиқиб кетиб фол очибми-ей, бозорларда бирон нарса олиб сотибми-

ей пул топиб келишади. Оила боқишади. Мен ҳар куни ишга отлапсам Барон: «Ҳа, братан, ишгами?» – деб қўяди. «Ҳа, афсуски мен лўлимасман, сенлардақа хотинларимиз боқмайди», – деб ҳазиллашаман.

Аммо лўлилик ҳам осон эмас экан, бир гал Барон бизникига ҳамма болаларини эргаштирганча, аммо Ритасиз кириб келди. Ўзи бир аҳволда. Болалари қаровсиз, айниқса кенжатоии Марадонна сўлибди-қолибди. «Ҳа, нима гап, Рита қаерда?» – десак бир нима деб гудурланди-ю, очиқ жавоб бермади. Аммо унинг ташвиши ортиқ, хотинига бир бало бўлгандай эди. «Эру хотин урушиб қолишдимикин, ё эри ҳадеб ичаверганидан хотини бор-е деб ташлаб кетвордимикин?» – деб ўйладик биз. Аммо Рита эри билан яхши эди, болаларини жонидан ортиқ кўрарди. Демак, унга бошқа нарса бўлган. Хотиним катта қизидан аста сўраб билса – Рита қамалиб қолган экан. Сабабини дарров айтишмади. Ҳа, лўлиларнинг орияти кучли бўларкан, ўз ғам-ташвишини дарров бегонага айтишмас экан. Барон охири менга ёрилди: «Братан, менга зўр адвокат топиб бер, Ритани қамоқдан чиқариб олишим керак», – деди у синиқ бир оҳангда. «Унга нима бўлди?» «Бўлди-да...» – деди Барон ҳамон бор гапни айтгиси келмай. Кейинроқ маълум бўлдики, Рита бозорда фол кўради-ю, бир аёлнинг қимматбаҳо узугини фол ҳақи деб олиб қўяди, ҳалиги аёл эса – турган гапки – уни милицияга тутиб беради. Мана, у бир неча ойдан бери қамоқда экан. Албатта, бу иш – бориб турган товламачилик ҳисобланади, аммо лўли зоти борки «касби» шунақа... «Энг аввало даъвогарга узугини қайтариб бериб, «даъвойим йўқ», деб ёздириб олиш керак», – деб билганимча маслаҳат бераман мен. «Буни аллақачон қилганмиз, – дейди Барон, – аммо барибир иши судга ошириляпти». «Судья билан гаплашиш керак, кўп болали она эканлигини айтиш керак», – дейман мен. «Э, роса айтдик, бўлмаляпти», – дейди Барон. «Барибир судья билан гаплашиш керак», – дейман мен. «Э, ака, гаплашганмиз, катта сўраляпти», – дейди барон уҳ тортиб. «Нима, лўлилар бир-бирларини қўллагувчи эдилар-ку?» – дейман мен. «Ҳозир ҳамма ўз-ўзига, илгари бўларди бу гаплар», – дейди Барон бошини сарак-сарак қилиб. Мен нима дейишимни билмай жим қоламан, Барон ҳам бошини қуйи эгганича ер чизади. Қийин, унга қийин, хотини анчага қамалиб-нетиб кетгудек бўлса ёш болалари билан қайга боради, нима қилади? Нариди Марадонна мўлтираб турибди, гапнинг нимадалигини билиб турган Атаман ҳам хомуш. Ҳа, лўлилик осон эмас экан...

Кейин Барон ичкиликка берилиб кетди, болалари оч-наҳор қола бошлашди, ахир, уларни боқадиган оналари йўқ...

– Бека, болаларим сеникида уч-тўрт кун туриб турсин, мен узоқ юртлардаги қариндошларимнинг олдига бориб келаман, – деди бир куни Барон хотинимга.

– Ишқилиб, болаларини ташлаб кетиб қолмасин-да, – дейди хотиним ташвиш билан.

– Ташлаб кетмас, – дедим мен. – Лўлиларда бундай одат йўқ.

Айтганимдай Барон уч-тўрт кундан кейин келиб болаларини олиб кетди.

– Энди келишингда Рита билан кириб келгин, – деб қолда унга хотиним.

– Дай бог, – деди Барон қайрилиб қараб.

Худога шукур, кўп ўтмай у яна оила – тўдасини бошлаб келди. Тўда бошида озиб-тўзиб кетган бўлса ҳам (ёш болалари буёқда қолиб қамоқда қандай ётди экан, бечора) чехраси очиқ Рита турарди. Биз у билан худди қариндошларимиздай қучоқлашиб кўришдик.

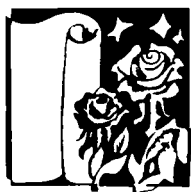
Йиллар ўтди, лўлилар гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай кетишарди. Охири уларга кўчада кўзим тушди: Бароннинг аҳволи жуда хароб кўринди. Кейин суриштирсам хотини: «Эримнинг аҳволи ёмон, ўлиб-нетиб қолсам, яхши одамлар эди, овора бўлишмасин», деб бизникига келмаётган экан. Кейин нима бўлди – билолмадим.

Бу дунёнинг ўзи меҳмонхона...

Ха, ҳурматли ўқувчи, гапираман десам гап кўп. Мен меҳмонхона олдига чиқиб меҳмон ола бошлаган шу икки-уч йил давомида бутунлай бошқа бир оламга тушиб қолгандай эдим. Эрта-кеч бошқа нарсани ўйлаш йўқ, фақат меҳмон олиш, меҳмон жойлаш, меҳмон кузатиш. Тўғри, бу касб ҳам иш, ҳар қандай касбнинг ўзига яраша ҳақи бўлади (буни ҳамма соҳада иш ҳақи дейилади), қўлингиз унча-мунча пул кўради, гўшт бозорига дадилроқ кириб боришингиз ё бўлмаса машинангизга кўрқмасдан йигирма литр бензин кўйдиришингиз мумкин. Аммо, барибир, бу – тирикчилик, пул топиш, қорин ғами. Пул эса, ҳар қанча топманг, бир кунда йўқ бўлиши мумкин. Бироқ шу моддий бойлик топиш умиди, пул топиш дарди одамларни қай кўйларга солишини эса юқоридаги ҳикоялардан кўрдингиз. Шу боис мен ҳам бу ишни ташладим, кам топсам ҳам ўз касбимга қайтдим. Ҳар ким ўз севган касбидан тирикчилик қила олса, оиласини боқиб, орзу-ҳавасига ета олса – бундан ортиқ бахт йўқ.

Гоҳ-гоҳ ўша меҳмонхона олдидан ўтиб қоламан, келиб тўхтаган машинага югуриб борувчи, ўтган-кетганга сарғайиб: «Сизга жой-пой керак эмасми?» – деб илтижо қилувчиларни кўриб: «Наҳотки мен ҳам шу ерда, шулар қатори юрган бўлсам-а?», – деб аллақандай ҳолга тушаман. Орқамдан кимнингдир: «Квартира керак эмасми?» – деган овозини эшитаману қадамимни тезлаштираман.

Аммо, рост айтишим керак, ана шу меҳмон «ов»лаш давримда мен жуда кўп одамларни кўрдим, кузатдим, синадим, феълу атворларидан огоҳ бўлдим ва ўша кунлардан ҳеч бўлмаса ёдгор бўлиб қолсин, деб кўрган-кечирганларимни қоғозга тушурдим. Ахир, бу дунёнинг ўзи ҳам бир меҳмонхона, бизлар эса унда вақтинча меҳмонмиз, холос...

Гулбахор

Осмонга буй чўзган тилаклар

Йўлларингга чиккали пешвоз
Кечикаман, баҳорни олиб.
Эй ёшлигим, овоз бер, овоз,
Кечикаман, баҳор-да ғолиб,

Ўзни ошкор этади ҳар он.
Гулларимни бешафқат шамол
Тўзғитади, бошлайди исён,
Туйғуларни қийнайди хаёл.

Кечикаман, лаҳзалар чўзиқ,
Сен кутажак манзилда баҳор.
Кечикаман, юрагим узик,
Биз учрашмас манзилда баҳор.

Япроқларни ўйнар елвизак,
Ҳали нелар қисматида бор?
Мен яшаган манзилда кузак,
Юрагимда кечиккан баҳор.

Ёз бўйи сарғайди тераклар,
Ёз бўйи сарғайди гул юзим.
Сехрини йўкотар эртақлар,
Шом қадар етмайди кундузим.

Ёз бўйи сарғайди тераклар,
Омонат баргларда илинжим.
Бормикан умиди тириклар,
Осойиш кунлардан ўтинчим?

Ёз бўйи сарғайди тераклар,
Ёз бўйи мен сени соғиндим.
Осмонга бўй чўзган тилаклар
Ерларга хазондай ёғилди.

Йўл солсам қалбинга, йўлимни
Бойлайди севгисиз нодонлар.
Мен сенга чўзаман қўлимни,
Ҳижрондек узундир ялдолар.

Мен сени тинмайин изладим,
Бешафқат соғинчлар номидан.
Мен сенга атаган ҳисларим
Бегона кўнгиллар домида.

Дилимда бир қушча бўзлайди,
Мен сендан кетаман андалиб.
Нигоҳим ёлғонлар сўзлайди,
Юрмагил сўзимга алданиб.

Муҳаббат гуноҳ деб атайман,
Қалбда йўқ на оҳу на зорим.
Мен сени қуйлашга чидайман,
Қўшиққа айланган озорим.

Кўнглим уйи кошонадур,
Сенсиз магар вайронадур.
Бор бойлиги ишқим эрур,
Олам анга ҳайронадур.

Ишқ учқуни тушган қачон,
Маҳшар қадар ул ёнадур?!
Савдои ишқ тушди анга,
Кулманг, қўйинг, девонадур.

Ишқсиз агар кўнглим маним
Ўздин ўзи бегонадур.

Хайр, дейсан, кетасан узоқ,
Қадамларим етмас жойларга.
Мен осилиб қоламан – титроқ,
Ортингдаги хафта, ойларга.

Кенгликларда кезасан менсиз.
Осмонда булутлар гезарар.
Дарди пинҳон, армони сонсиз
Булутлардан тўкилмайди зар.

Ёмғир мени эслатар осон,
Сен беркиниб оласан ўйга.
Ўткир ханжар, йўқ, игнасимон
Ботиб борар хаёлим уйга.

Бу ёмғирлар дилимда узоқ –
Узоқ куйлар маҳзун куйларни.
Қидирасан, топмайсан бироқ
Хаёлларим етмас кунларни.

Чорвоқларга эрта келди куз,
Баргихазон қийнайди мени.
Хотирам-ла келиб юзма-юз
Ҳар бир оғоч тирнар ярамни.

Ёз – севгилим, севарман ҳануз,
Мен йиғлайман ерга босиб юз.
Остонамдан киролмай маҳзун
Чорвоқларда дилдирайди куз.

Қумсоатнинг қўлида умрим,
Ўтар боши-оёқдан, эссиз.
Бор умрини елга совуриб
Чорвоқларда куз йиғлайди, куз.

Мен баҳорга эмас муносиб,
Мен ёзлардан кечикдим, қолдим.
Висолингдан бўлдим бенасиб,
Оғоч янглиғ букилди қаддим.

Қўқон

Бахшулла Ражаб

Толейи қуёшдек мунаввар элим!

Элим

Шарқнинг томирида оқар дарёсан,
Аму, Сир қўрғонин қучган дунёсан,
Даҳолар яратган улкан даҳосан,
Қадрга топинган мўътабар элим!

Қалб қасрин нурлатдинг муҳаббат билан,
Эрк туғин безатдинг қаноат билан,
Юрт қадрин тикладинг саодат билан,
Рухинг самолари покланар элим!

Бахт боғинг гуллатар эркнинг қуёши,
Ғарбу Шарқ, Осиё мангу йўлдошинг,
Оламни лол этган пирлар қўлдошинг,
Толейи қуёшдек мунаввар элим!

Ор-номус, ғуруринг бўлсин пойиндор,
Қадр-қиммат, обрўйинг, шонинг устувор,
Бахтингдан тахт ярат боқий, улуғвор,
Таърифи дунёга зар-зевар элим!

Шарқнинг томирида оқар дарёсан,
Аму, Сир қўрғонин қучган дунёсан,
Даҳолар яратган улкан даҳосан,
Қадрга топинган мўътабар элим!

Тафаккур

Тафаккур қошида табиат ожиз,
Кенгликлар бағрида қолганда ёлғиз.
Хаёллар сочига ўралиб аста,
Ой, қуёш, юлдуздан ясаб гулдаста,
Тафаккур дунёни яратар қайта:
Юлдуз – кўк пештоқига нақшланган тилак.
Тоғ – пўлат елкасин осмонга тираб,
Қабарик қўллари-ла ризқ йиққан дехқон.
Дарё-бахтин тўлқин бешигига белаб,
Манзилга ошиққан барҳаёт бўстон.
Сахро – ушалмаган орзу ва армон.
Одам – сеҳрли оламга ёйиб қулочин,
Келажак уруғин дон каби сочиб,
Асрлар эшигин мардона очиб,
Дунё юкин кўтарган беқиёс қудрат.
Далалар – яшил тўшин бошга кўтариб,
Ризқ улаш ишқида ғолиб кўкариб,
Сахийлик даҳрида кулган саховат.
Дарахт – замин битган кўкат – дostonнинг
Сатрида қўйилган ундов ва даъват,
Бас, хаёл отини жилов-ла, шоир,
Тафаккур ёғдуси – илохий журъат.
Ғайбдан одамзотга берилган бу нур
Оламни янгидан ясовчи қудрат.

Бухоро

Бухоро...
Тун ярим,
Шаҳар уйқуда,
Рангин шуълаларга чайилган борлиқ.
Пештоқлар чамани порлар ёғдуда,
Замонлар хотири тошларда ёниқ.

Минора. Гумбазлар. Масжиди Калон.
Тилларанг тошлардан оқар беун сас.
Сукунат қўйнидан тинглайман армон,
Сукунат бағридан туйгум мен ҳавас.

Манзара

Само-ла ўпишган денгиз энтикар,
Булутлар кокили чайқалар сувда.
Оққушлар шамолдай дайдиб, тентирар,
Харсанглар мудрайди асрий уйқуда.

Қирғоқлар пинжигига тикилар тўлқин,
Кўпиклар мисоли оппоқ фаришта.
Довул шиддатидан зўраяр шовқин,
Кекса тоғ жунбушга келади аста.

Қирғоқлар ўзлигин унутар, ажаб,
Баҳорнинг сеҳрига дов-дарахт хайрон.
Зангор кўк пардаси-булут шивирлаб,
Тўлқинлар кўксига тақади маржон.

Орзуларнинг сурати

Ғунчаларнинг суратини чизаётир қизалоқ,
Ғунчалаган орзуларин суратидир балки у.
Қуёшни ҳам чизаётир ғунчаларга яқинроқ,
Алвон-алвон лабларида порлаб турсин деб ёғду.

Мовий осмон этагида қуёш кулиб беғубор,
Ғунчаларнинг дудоғидан симирмоқда шабнамни.
Пок туйғулар мавжларидан фариштадек беозор –
Жилоланиб туғилмоқда қизалоқнинг олами.

Орзуларин суратлари олам каби ранг-баранг,
Оламининг осмонида беғуборлик сузмоқда.
Орзуларин суратига бермоқ учун гўзал ранг,
Ғунчаларнинг суратини ёниб-ёниб чизмоқда.

Сиз – дунёнинг ташвишларин кўрган, билган одамлар,
Унинг жажжи қўлларига тутинг нурдек мўйқалам.
Токи, гулдай юрагини кемирмасин аламлар,
Орзуларнинг суратига тўлиб кетсин бу олам.

Бухоро

Саломат Вафо

ПОЕЗД

Ҳикоя

Вокзалга етиб келганимда баланд-баланд биноларни туман чулғаб олган, «Тошкент» деган ёзув чироқлари ҳира порларди. Поезд жўнаши энди эълон қилинаётган экан. Катта майдонда одамлар югуришар, ёш эр-хотин жамадонларини кўтаролмай судрашар, саёҳатга чиққан бир тўп талабами, мактаб боласи шаҳдам қадам ташлаб вагон эшикларига сингиб кетишарди. Спорт кийим кийган ўрта яшар қоп-қора эркак, кабобпазнинг қўлидан кабобларни юлқиб олиб поезд томон чопади. Бурнимга оловда пишган гўштнинг ёқимли ҳиди урилади. Оғзимда сўлак пайдо бўлиб, жағларим оғриб кетади. Афтимни буриштирганча поезднинг бошига қараб юриб кетаман. «Поезд биринчи йўлдан жўнайди». Ёқасига темир йўл белгиси қадалган хизмат кийимидаги назоратчилар ола-була таёқларини силкиганича кечикаётган оломонга норози тикилишарди. Эшигига «5» рақами ёзилган вагон олдида тўхтадим. Кичик майдончада патта текшираётган назоратчига икки қўлимни кўксимга қўйиб хиёл жилмайдим: «Худо, жайрингизни берсин, олиб кетинг». У замонавий қимматбаҳо қийимларим ва келишган қадди-қоматимга бир қур кўз ташлаб, каттакон ойнаванд эшикка ҳавотир билан қараб олди-да, «тез чиқинг» деди. Вагоннинг қизил гилам ташланган йўлаклари, ойнасидаги оҳорли пардалари одамга аллақандай осудалик ва ишонч

бағишларди. 2-рақамли купеда бўйлари баланд, тўладан келган эр-хотин ўтирарди. Хотин юзларида аввал қандайдир саросима, сўнг совуқ туйғунинг сояси кўринди. У эътибор бермаётганлигини кўрсатиш мақсадида, боласини ечинтира бошлади.

– Кел-чи... мў-мў, – аёл беш олти яшар болакайнинг қип-қизил яноқларидан ўпиб кўярди.

– Йўқ, йўқ, буни киймайман, бу қизларники... – дерди оёғини тапиллатиб бола.

– Қайсини киясан унда, болам... мана бу чавандозлиними?

– Пауклисини... пауклисини..., – дерди болакай сакраб. – Человек паук.

– Истаганини кигизсанг-чи, болани қийнамасдан, – деб боласини хархашасидан хижолат бўлиб гапга қўшилади семиз эркак.

– Ҳа... пауклиси ўлсин, ювиб қўйсам, хўл ҳолида кийиб кетади. Жўралари зўр, деворда ўрмалайдиган одамнинг расми шу деганмиш.

– Қаёққа юрдингиз, синглим? – дейди эркак, хотини оғзи шалоқлигидан оғрингандай юмшоқ оғангда.

– Нукусга, – дейман гапирган сари оғриётган жағимни ушлаб.

– Тишингиз оғрияптими? – дейди бақалоқ меҳрибонлик билан.

Ойналардан ғилдараклар тарақ-туруғи ва дикторнинг «Тошкент-Нукус» поезди биринчи йўлдан жўнаб кетяпти, деган овози киради. Худога шукур, одамлар ўрнашиб олганидан сўнг юқорига чиқаман.

– Болани ушлаб ўтиринг, нарсаларни жойлаштирай, – дейди семиз хотин ва ўриндиқда ўйнаб ўтирган болани «пўп» этиб, эрининг тиззасига қўяди. Бу бегона хотинга меҳрибончилик оқибати эди.

– Шамоллатган бўлсангиз карак, ё тишингизни олдирдингизми, – дейди ҳира бақалоқ.

Вагон деразасидан сирпаниб ўтаётган кўпқаватли уйлар ва сон-саноқсиз симёғочларга тикилиб бошимни лиқиллатаман. Йўлақда поезд радиосининг қитирлаган саси эшитилади. «Сомсалар бор».

– Иссиқ сақлаш керак, – бақалоқ яна аллақандай ички бир оғриқ билан узун қора сочларимга қараб қўяди.

– Мана буларни ушлаб ўтиринг, – хотин яна иккита катта тугунни эрининг тиззасига қўяди.

– Эй, қўясанми, йўқми... ол болангням.

Бўлкадай қизил болакай кўрқиб йиғлаб юборади.

– Нима қилдим мен сизга?

Купе эшигини аста суриб, йўлакка чиқаман. «Бало қилдинг». Иккита ёш қиз танбурга яқин турган эркакларга муқом қиларди. Ўзимнинг аксим тушаётган ойнага тикилиб турдим. Поезд тарақа-туруқ этиб, оппоқ борлиқни иккига айириб олға интиларди. Қор қоплаган уйлар, томлар, кўчалар орқада қоларди. Одамлар машинада ва пиёда кечки тирикчилик ташвишида ғимирлаб юришарди. Шовқин-сурон билан

ўтиб кетаётган поездга қарашмайди ҳам, ўрганишиб кетишган. Биз эса кетиб борардик.

– Ҳа, қиз, нега бу ерда турибсиз? – деди вагон эшигидан кириб келаётган ёши олтмишларга бориб қолган назоратчи Олим ака.

– Бошқа жой йўқмикан, хотин эрини рашк қилаяпти...

– Онасини уйда рашк қилсин эрини, бу поезд, жамоатчилик жойи...

– Тўғри, лекин жуда чарча... – сўзларни иложи борича ютиб қолардим. – Озроқ дам...

Бутун вужудим оғриқдан тиришиб қолганга ўхшарди. Олим ака қора спорт дўпписини кўтариб сочини киртиллатиб турди.

– Тушундим, ҳимм. Кўрай-чи.

Кўп ўтмай назоратчининг салқиган юзи кўринди. Яна радио қитирлади.

– Ҳали ёшсиз-ку... қайтанга зерикмайсиз. – дерди у минғирлаб ўзига таскин бераётгандай.

3-рақамли купенинг эшиги очилиши билан бурнимга гуп этиб атир ва яна аллақандай ғалати ҳидлар урилди. Ўнг томонда бошини рўмол билан танғиб олган иккита қиз қотиб ётишарди. Эшикни очганимизни ҳам билишмади. Юқорида сочини сариққа бўяб олган йигитча қулоғига эшитгичларни тиқиб, оёқларини ликиллайтиб ётарди.

– Ҳа, ёшлар, ёшлар.., – деди Олим ака бош чайқаб.

– Озгина, шу ерда ётсам бўлармикан, – дейман, тиш орасида гапириб.

– Нафақат ётасиз, уҳлаб ҳам олсангиз бўлади кечки овқатгача... Булар, – деди у тепага ишора қилиб, – пастни хуш кўришмайди.

Кўзимни юмишим билан қотиб қолибман. Вагон тақа-туқи аллаларди. Миямнинг мудраётган қаватларида оғриқли ҳаёллар сузиб юрарди. «Энди қаёққа бораман. Ота-онам аллақачон дунёдан ўтиб кетган. Кенжа укам хотини билан ўша мулкни илондай қоровуллайди. Битта синглим Гулнора – телба. Келган-кетгани билмайди ҳам. Укам товуғини, қўйларини боқади. Энди у ерга ота-онам ёди учун бораман. Уникида уч кун турарман, кейин-чи? Ўзи қаёққа боряпман?. Кимдан қочиб? Яна азобли ўйларни ўйлагим келмасди. Мудраётган олам қаърида тебранаётган нарса ва ёлғиз ўзим қолгандай бўлдим. Ёлғизлик нақадар ёмон. Нима кераги бор ҳаммасини, болаларини ҳам. Ўзи ҳеч ким қеч кимга керак эмас экан. Бира тўла ҳаммасидан қутулсам-чи? Олисларда нимадир тақилларди. Ҳамиша қулоғимга тақиллаётган эшик овози келарди. Овоз тобора кучаярди. Қаронғи оламларда сирғана-сирғана аранг кўзимни очдим. Купе эшиги тақиллаётган экан. Ойнадан «...гийўл» деган бекатнинг ёзуви «лип» этиб ўтиб кетди. Эшик очилиши билан турли-туман башаралар шовқин-сурон солиб кириб келишди.

Тўда аллақандай егулик ковшанар, кимлардир пиво ичар, яна бошқасининг кўзлари, бу ерга адашиб кирган ўғриникидай аланг-жаланг эди.

– Киса, сюда, зўр нарса бор, – деди юқоридаги малла соч, сил касалига учраган одамдай рангпар йигитга.

– Ну, хватит, туринглар, ковшанамиз.

Елим халтанинг шилдираши ва шишаларнинг бир-бирига урилиши эшитилди. Жуда кучли хорижий мусиқа янгради. Сариксоч мушукдай пастга сакради-да, ирғишлай кетди.

– Ма, ич, яна қорани сифатсизидан олгансан, – кўзойнак таққан йигит юқорига чой ёки минерал сув узатди.

– Намунча ҳасиссан, шу шиприсдан иккинчи кун урвотсан. Гигиена деган нарсани биласанми?

– Ўзбекча психология.

– Радик, нима дедим ман санга, йиғиштир укол-пуколларингни. Паханингга айтиб бераман.

– Отстан, ҳаммасини чизиб кўйганман.

Пастга қонга беланган исқирт шприс тушди. Миям айлана бошлади, купе ҳавоси оғирлашди. «Тўхтат, тўхтат, ифлос».

– Оғзигизга қараб гапиринг, мамаша.

– Ман сани онанг тенги бўламан. Онангни ҳурмат қиласанми ўзи? Бу ерда одам ётибди деб ўйламайсизларми?

– Жа, жонга тегди шунақа «нататциялар». Қачон қутуларканмиз шулардан.

– Уйда шу гап, кўчада шу гап. «Катталарга гап қайтарма...» улар ноҳақ бўлса ҳам-а.

– Ҳатто поездда. Ми не думаем, только катаемся.

– Қоч, қоч, чиқиб кетаман.

– Ҳали ҳам ушлаб қолаётганимиз йўқ, хола.

– Нам старухи ненужно.

– Бизга пули бор ёш қизлар керак.

– Сенларни ҳам болаларинг шундай қақшатсин.

– У нас дети не будет. Только секс. Только удовлетворение.

Ичкаридан отилиб чиқиб, биров қувгандай йўлакнинг охирига чопдим. Ҳансираб нафас олардим. Купедан қаттиқ кулги эшитилди. У ерда кўрганларимни ҳазм қилолмасдим. Балки тушга ўхшарди. Поезд туя ўркачидай оқариб ётган қирлар, адирлар, олис-олисларда қаққайиб турган темир миноралар, шамолда учиб юрган туссиз янтоқ, елим халталарнинг ёнидан ваҳшат солиб ўтиб борарди. «Ер юзи қанчалар кенг». Қўшни хонадан яхши яшаши афти-ангоридан билиниб турган ўттизларидан ошган бир йигит чиқди-да, танишини кўргандай жилмайди.

– Сиз Сабоҳат Камолми?

Кўзларимни бир оз қисганимча нотаниш қўшнимга тикилдим. Шу лаҳзада на бирон одам билан танишиш, на гапириш истаги бор эди. Дунё, ҳаёт жонимга теккан эди. Манови купедаги ёшлар кайфиятимга жуда қаттиқ таъсир қилди, улар нотаниш, биров боласи бўлса-да, кўфримни кўзитарди. Ҳар хил жойларда семинар-учрашув ўтказиб юраверибман. Дунё ўзгариб кетибди.

– Аёл ва эркак психологияси ҳақидаги китобингизни ўқиганман. Сизга раҳмат айтадиган ва баҳслашадиган жойлари бор экан.

Жағимни ушлаб бошимни чайқадим. «Худо хайрингни берсин, фақат баҳслашма».

Поезд секинлаб келиб тўхтади. Вагонлар эшиги очилиб йўлбоннинг юпунгина кийинган ёрдамчилари пақир олиб пастга тушишди. Қор босиб ётган дўнгликни кураб-кураб кўмир олишди. Кўмир қор ёнида янада қорароқ кўринарди. Тўсатдан поезд юриб кетиб, ёрдамчилар қолиб кетса-я... Бечоралар ҳоли не кечаркан?

Кўп ўтмай Дарғонота бекати аста-секин орқада қола бошлади. Бекат қорли саҳронинг ўртасида жойлашгани учун унда инсон зоти кўринмасдан, ўзи уни бу ерга нечун қуришган экан деган ўйга бордим. Вагон узра қачонлардир дунёдан ўтиб кетган Отажон Худойшукуров қўшиғи янгради.

*Тушса ҳамки боғларга кузак,
Ораласа сочларимга оқ,
Эшигингдан ўтарман бир кун,
Эшигингдан ўтарман бир кун.*

Наҳотки, шундай мумтоз мусиқалар янграйди бу ерда дея ўйладим, аста учинчи рақамга кўз ташлаб.

– Хўш, яна нима бўлди? – деди Олим ака салқи юзларини яқинроқ олиб келиб.

– У ерда на фақат уҳлаш, ҳатто нафас олиб бўлмайди.

– Яна бир жой бор, ўзингиз тенги аёллар... Лекин сизга тўғри келмайди. Ҳозир бекат нозирларига хизмат қилишяпти.

– Қанақа хизмат?

Олим аканинг кўп нарсани кўрган кўзлари жимгина тикилиб турди. Аста юриб кетаркан, ўз-ўзига гапиргандай сени замонавий хотин деб ўйлабман, деб минғирлади. Замонавийлик деганда нимани тушунади, замонавийлик ҳамма фаҳш ва бузғунчиликларга бош қўшишми? Вагонларни тортиб юрадиган электровоз асбоб-ускуналарида магнит кўп дейишади. Бу чол поездда юравергани боис бошқа аъзоларига қўшилиб мияси ҳам магнитланиб қолганга ўхшайди.

Ҳали ҳам эркак ва аёл муносабати тўғрисида жавобимни кутиб турган пўрим қўшнимга қўлимни кўксимга қўйиб имо қилдим. «Раҳмат». Сумкамдан тезгина блокнот олдим ва ўйланиб қолдим.

«Олим ака, жаҳлингиз чиқмасин. Кўп гапиролмайман. Яқинда бахтсизлик юз бериб жағимдан операция бўлган эдим. Наркоз олганман. Шовқин-сурон ёқмайди. Ўзимнинг ҳам шулар тенги иккита ўғлим бор. Улар ҳам туну кун кўчадан бери келишмайди. Наҳот улар ҳам бошқа бир жойда менга ўхшаган бир аёлни беҳурмат қилишади деб қўрқиб кетдим. Ҳали чиққанимда йўл пулини киссангизга солиб қўйгандим. Айтишга уялдим. Мени кечирасиз. Мен катта даргоҳда ишлайдиган жуда обрўли одамман». Сўнгги гапларим ўзимга ёқмай ўчириб ташладим. Обрўлиманми, обрўсизманми, каттами, кичикми, поездда оддий йўловчиман-да.

Кўпеда машмаша қилавериб Олим ака жонига тегдим чоғи, у бир тоғора тўғралган савзини ёрдамчисига бериб нима ҳақидадир узоқ гаплашди. Имлаб чақирдим-да, хатчани бердим. Унинг чарчаган юзида ажабланиш пайдо бўлиб, ажинлари янада қуюқлашди. Яна деразадан қорли дунёни кузата бошладим. Яна яккам-дуккам бинолар, ташландиқ қўралар чўзила-чўзила ўтиб кетади. Қуёшнинг сўнгги нурларида қаққайган ёлғиз уйлар, темир йўл светафорлари кўринади. Уйлар олдида аллақандай рўдапо кийим кийган эркак ва аёлнинг қораси кўриниши билан кўздан йўқоларди. Олис-олисларда қор қуюнлари ортида «Конимех» деган сўзлар аранг кўзга ташланади. Мовий ялтироқлик кўринади. Сув бўлса керак. Қайси кўл бўлди экан? Ҳеч қайсиси Оролга етмайди. Эй, Худойим, шундай шароитларда ҳам одамлар яшайди. Яна қўшиқ қулоғимга кирди. «Ул севар ёрдан айрилдим, Кўзлари дилдордан айрилдим».

– Ўзингиз ҳам жуда инжиқ экансиз. Ҳозир ухлаш мумкин бўлган жойга олиб бораман. Ё сизни анови 9-чига олиб борсаммикан?

– Ким бор ўзи у ерда?

– Йўқ, у ер сизга тўғри келмайди. Бошда ҳам айтувдим буни сизга.

5-рақамли эшиқдан кирганимизда купени аллақандай овқатлар хиди тутган эди. Тўрда купени тўлдирганича дўппили, семиз одам кичик таом столнинг қаршисида ўтирар, хўриллатиб чой ичар, қаҳратон қиш бўлса-да, пешонасидан тер оқарди. Шунда хонанинг ичидан тер ва яна дори-дармоннинг ҳам иси келаётганини англадим.

– Мана сизбоп жой. Бу киши қори домламиз. Хотинларининг мазаси йўқ. Тошкентдан олиб келяптилар.

Шундагина қорининг ортида юзлари мумдай оқарган қари аёлнинг бир бурда бўлиб ётганини кўрдим. Аёлнинг устига юпқагина чойшаб ёпилган эди.

– Янгамнинг мазаси йўқ экан. Нега кўрпа олмадингиз? Ё яна бир адел берайликми? – деди йўлларда кўп юравериб тажрибаси ошиб кетган Олим ака ийиб ва кўнглимни сезгандай.

– Келинлар. Кучик-пучугингиз йўқми? – деди дабдурустан қори хузур қилиб чой симириб.

– Қанақа кучук, поездда кучук нима қилади?

У оғир кўзғолиб олдидаги сал кам бир тоғора суякка ишора этди. Мен кўрқа-писа касални кузатардим. Эри босиб-янчиб қўймаса эди.

– Бехуда исроф бўляпти? – деди узун кекириб.

– Суяклар исроф бўлмасин десак, поездни ит босиб кетарди. Бу синглим сизлар билан Нукусгача кетади.

Қори чойни стол остига селиб юборди-да, семиз қўлини тантанавор ҳолда дуога очди. Гўё биз йўқмиз. «Овмин, оллоху акба...аар...» Охирги акбар сўзи Худо ҳақи яна кекиришга ўхшаб кетди.

– Ўтиринг. Энди... аёллар учун фотиҳамни ёки намозимни бузолмайман. Мана шу элти... Шу қишлоғимизда мулланинг хотинини шундай дейди. Хуллас, у бешинчи ўғлим Хусайнни машинада туғди. Бамдодни ўқиётсам яна дарди бошланди, ҳуфтонни ўқиётсам яна дард тутди. Дод-вой кўтарди. Сўнг эшикни ёпиб қўйдим. Шукр, амаллаб йўлда туғиб олди. Оллоҳнинг фарзини хотинимни дард тутса ҳам бузолмайман-да.

Касал худди шу гапларни эшитаётгандай, безовта бўлиб тамоғининг қаеридандир «қиқир-қиқир» деган сас чиқарарди.

– Бўпти, жойлашаверинг.

Олим ака алланарсани ёқтирмай чиқиб кетди.

– Энди номозни бузаман десанг, ҳамиша баҳона топилади. Менинг шундай одатим бор, номозми... намоз... Элти устимни ёпманлар, ичим ёняпти дейди.

Кампир қимир этмайди, ўлиб-нетиб қолмадимикан деб кўз ташлайман. Агар ажали етмаса ҳам бу ернинг бузуқ ҳавосидан бўғилиб ўлиши мумкин. Қори имиллаб-симиллаб, «астофурулло»ни айта-айта таҳоратини янгилашга чиқиб кетди. Гаранг бўлиб ўтирардим. Эшикни ланг очиб қўяман, йўлақдан тоза ҳаво ва мусиқа саси киради. Елкасига, бошига рангдор ўйинчоқлар осиб олган одам ҳар бир купега мўралайди. «Ўйинчоқ, ўйинчоқлар». Наридан кет, нодон, ҳаётимиз ўйинчоқ». Қорининг улкан гавдаси мусиқани ҳам тўсиб турган экан. Фаровон қўшним эшикдан мўралаб ўтади. Кампир тош қотгандай чайқалади. Апил-тапил устки кийимимни алмаштириб, юқорига тирмашдим. Бақалоққа Раҳмим келганидан эмас, у кечаси кампирни янчиб қўймасин деб кўрдим. Домла ўлса ҳам иккинчи ўриндиққа тирмашмасди. Кўзларимни юмдим, вужудим ва қаттиқ оғриётган бошим сал роҳат туйди. Овул... кўлга қачон етаман? Йўлақдан «иссиқ овқатлар бор» деган сас эшитилди. Бир маҳал рўпарамда Одил қорининг боши пайдо бўлди.

– Ётдингизми?

Бирдан нигоҳларимиз тўқнашди. Сарғиш қорачуқларда одамни чўчитадиған аллақандай бўшлиқ бор эди. Ичимда нимадир «шувв» этиб кетди. Шопа-пиша:

– Энамга нима... – ишора билан қотиб ётган хотинини кўрсатдим.

– Ҳа элтими... Билмайман, тупа-тузук юрган эди. Ўз оёғи билан Тошкентга борди. Ориф ўғлимизникига, ўзи ҳам, келини ҳам доктор. Элти Тошкентга келмасидан олдин қишлоқда икки-уч ой ётиб қолган эди, – у пишиллаб яна ўриндиққа чўқди. Бечора касал аёлнинг юзи яна кўринмай қолди.

– Ўшанда Орифни соғиниб роса ичиқди. Телефон қилиб чақиринг. Орифни кўрмай ўлсам армонда кетаман деди. Энди ишлик одамни бир тумов бўлганга ҳам чақирадим... Қўнғироқ қилмадим, қилсам ҳам келолмас экан. Чет элга кетган экан. Шунга ўзи келиб эди. Саёҳатдан олдин совуқда нон ёпишди. Товуқ сўйиб тозалашди. Ўшатда шамоллаган шекилли, ётиб қолди.

– Ўғлингиз?.. – деб яна иягимни чўздим.

– Ҳа, у биз борган куннинг эртаси ўғли билан Чимёнга бир ҳафтага кетди. Қоғоз олиб қўйган экан. Элти шу куни ётиб қолди. Кечаси билан йиғлаб чиқди. Қўй кампир, булар кўз ёшинга арзимади дедим. Йиғлайверди. Хотин-да... Нервичит қилганидан оёғида оғриқлар кўзғолиб, девордаги иситгичга уқалайверди. Ярим кечада келин келиб, иситгични тепмай ётинлар деб кетди. Сўнг у кўрпанинг остидан бир оғиз гап айтди, «Тошкентдаги Ориф бошқа экан» деди.

«Имм...». Бундай кекиради бу одам, деб ўйладим. Ичида ҳаво ҳам қолмагандир ҳар ёғидан ел чиқавериб. «Тошкентдаги Ориф бошқа экан» деб такрорладим. Миямда турли ўйлар аралаш-қуралаш эди. Деразадан қарасам, аллақачон қаронғи тушган, поезд гоҳ чироклар, гоҳ қаронғи жойлардан елиб борарди. Нега дунё шундай адолатсиз тузилган. Кампирнинг Орифдай нодон ўғли бўлгунча мендай қизи бўлса яхшимасмиди? Нега шундай экан? Ёки менинг ота-онам вафот этмаган... Гулнора касал бўлмаганида, қандай соз бўларди? Носоз дунё... Миямнинг аллақайси қаватлари уйқуга кетарди. Эримнинг ўйнаши... жингалак сочлари... жанжал... жағимга мушт тушгани... эримнинг жаҳлдан олайган кўзлари... Сўнг операция ва йигирма бир кун жағларимни тикиб қўйишгани... ўғилларим... Мен қочиб кетган касалхона дарвозаси кўз олдимда айланар, бир хил ўй ва фикрлар ухлаётган миям қаватларини очиб такрор-такрор кириб келаверишарди. Нима кераги бор. Чекил, эй қора фикрлар. Мен ҳали узоқ яшайман. Чала ярим ухлайман. Поезд тўхтайди. Купелар эшиги очилиб-ёпилиб одамлар тушиб чиқади. Йўлакда йўғон овозли бир гадо: садақа қилинг яхшилар, деб ўтади. Бу ерда яхшининг ўзи йўқ, ҳаммаси эшигини беркитиб ётган ёмонлар. Нафас ололмайман,

буғиламан. Нахот эрим етиб келиб, «қаёққа қочасан ж..» деб бўға бошласа. Қулоғимга «қиқир-қиқир», тикув машинасининг «шиғ-шиғ» саслари киради. Кофе қайнатгич. Кофе ичаман. «Тир... тир-тирр». Бирдан кўзларим очилиб кетади. Кўп ўтмай поездда эканимни англайман. Хира ёруғлиқда кампирнинг юзи энди сарғиш кулранг бўлиб куринади. У гўё жон бераётгандай дағ-дағ титрар, жуда катта, ялтироқ кўзлари ҳар замон очилиб, аллақандай шивир эшитиларди. Ўриндиғимнинг қоқ остида ётган қорининг яна касал ел чиқаргичи ишга тушган эди. Назаримда кампир ҳаво етишмасдан буғилиб ўлаёзган эди. Купе исиган ва сасиб-бижғиб кетган эди. Бир тоғора гўшт заҳарли газга айланиб, заҳарли оғуда кампир иккаламиз жон бераётган эдик.

Сакраб пастга тушиб, бор кучим билан эшини тортдим. Йўлақда пўсиб ўтирган тоза ҳаво бостириб кирди. Заҳарли ҳавога ўрганган кампирнинг ўпкаси тобора кучли ғичирларди. Аста бошини кўтариб бир пиёла сув тутдим. Ичимдан кўтарилиб чиқаётган ўкирикларни зўрға босиб турардим. Кимдир бошимни ушлади. Ўгирилдим ва Олим аканинг уйқусираган юзини кўрдим.

– Нима бўлди сенга, қизим?

Қўлим билан ишора қилдим.

– Кўрдим, эшикни ҳам очиб кетибсан. Кампир бечора касал, шамоллаб қолмаса.

Олим мени йўлақдаги стулга ўтирғизиб қўйди.

– Нима қилсам экан сани. Бу ерларда сенга сира жой йўқ. Ҳеч қаер тўғри келмайди.

Олим ака уйқули кўзларини уқалаб, хира ёриётган йўлақка, шамолда учаётган пардаларга қараб чайқалиб турди.

– Ухлаб турсанг бўлди-да ҳозир, – Олим ака ўзи ётадиган купе томонга илдам юриб кетди. Деразалар совуқ ялтирар эди. Ташқари зим-зиё қоронғи, онда-сонда олисларда чироқлар йилт этиб ўтиб кетарди. Дунё чайқаларди.

– Ке, манави ерда ёт. Бир оқшом минг оқшом эмас. Эрталаб ўзим уйғотаман. Булар ухлаб қолишган, ҳозир деразани елим пардасини тортаман. Ҳар сафар Дарғонота бекатида синдиришади. Яна айнан шу ойнани... Товба қилдим. Бу ер энг сўнгги кўпе бўлгани учун совуқ. Ўраниб ёт, анна шундай. Чироқни ёқиб юрма.

Олим ака меҳрибон отадай совуқдан дилдираётган танамни ва оёқларимни ўраб қўйди. Поезд тўхтаб вағир-вуғур эшитилди. Бошимни кўтариб қарадим, ойнада ҳеч нарса кўринмасди. Назаримда номаълум бекатда тўхтаган эдик. Тўғриси, ҳозир буларнинг сира аҳамияти йўқ эди. Қавоқларим тош осилгандай юмилиб кетаётган эди. Оғзи-бурнимдан буғ кўтариларди, бошимни кўрпага ўраб олдим. «Бу ердагилар жинни бўлган бўлса керак. Шу қаҳратонда ҳам синган ойна билан юрадими?» Кун бўйи қаттиқ чарчаганинг учун

даров тошдек котиб қолдим. Бир маҳал тушимми, ўнгим, кўпеда бировлар юрар, гапирарди, бошим... қўлим қани... ақула... ақула... деган гаплар қулоғимга киргандай бўлди. Кўзимни очишим билан айланиб юрган шарпалар қаронғилик қағрига сингиб кетди. Поезд қаттиқ чайқалиб тормоз берди. Юқори ўриндикдан пластик стаканча «пўк» этиб, таом столига тушди. Ярим кеча ёки эрта саҳар бўлгани учун купенинг ичи унча кўринмасди. Чироқлар билан ёритилган Равот деган ёзувли бекат ўтиб кетди. Орадан кўп ўтмай юқоридан биров қўлини чўзди. То стаканчани олиб бермагунча тураверди.

Юқоридагилар ё маст, ё ўлгудай қаттиқ ухлашарди. Поезд тормоз билан чийиллаб ўнг томонга қайрилди. Бир маҳал иккинчи ўриндикдаги одам ағдарилди бошлади. Уни жон-жаҳдим билан ушлаб итардим. У темир совут кийиб олгандай қаттиқ эди. «Ҳей, ҳей, йиқилиб тушасиз». Жавоб қайда, котиб ётишарди. Темир йўловчини амаллаб жойига ётқиздим-да, чироқни ёқдим. Юқоридаги икки ўриндикда оғзи-бурни боғланган иккита эркак ётарди. Бечоралар операциядан чиққанмикан. Бармоқларимга ёпишган елимли қоғоз шитирлаб ғашимга тегди. Ёруққа тутдим. «Солиев Отаназар. 1964 йил. Орол» деб ёзилган ва тушуниб бўлмас муҳр босилган эди. Иккинчи ўриндикдаги ҳамроҳимга яқинроқ бориб тикилдим. Отаназарнинг бир кўзи скочланган, иккинчи кўзи чала ёпиштирилганми очилиб кетган эди. Бирдан даҳшатга тушиб иккинчи ўриндиққа қарадим. У ерда озғин юзига, атайлабдан соқол ёпиштириб қўйилгандай йигирма-йигирма беш ёшлардаги соқолли йигит ётарди. Унинг иккала кўзи ҳам очиқ ҳолда шифтга қараб турарди. Дафъатан ҳеч нарсани англамадим. Аллақаерларда паравоз «вупиллаб» ҳаёт борлигидан дарак берди Яна вагонлар тарақ-туруқ этди... Сал товуш чиқарсам ётганлар ушлаб оладигандай даҳшат билан қочиб чиқар эканман неча қадам юрганганимни билмайман, гурсиллаб йиқилдим. Бошим қайгадир тегди, назаримда хушимни йўқотдим.

Яна қаердадир ётибман, бутун олам тебранади, ҳансирайди. Ён-веримдан кулгулар, мусиқанинг саси эшитилар ва ёқимли атир ислари бурнимга урарди. Атрофимда фаришталар ипак қўйлақларини шитирлатиб, у ёқ-бу ёққа ўтишарди. Энди ҳеч қандай жасорат керак бўлмай қолди. Ўлиминг муборак сенга, Ойсултон? Туғилган юртинга етдим деганда йиқилибсан-да, Ойсултон? Овулингга барибир етолмабсан-да? Озодлигинг муборак бўлсин?

Қулоғимга фаришталарнинг ёқимли саслари урилди.

– Олимчиквагонда бир жинни хотин бор. Ҳеч жойга ўрнашолмайди, фақат тинч жой излайди, деганди. Бу ўша хотинмикан? – деди сал дағалроқ аёл овози.

– Нега ундай дейсан, афти-ангорини қара, сира жинни хотинга ўқшамайди. Кийимларини қара, қимматбаҳо, сийнабандининг ўзи ўн беш доллар туради.

– Биз ҳам шу рейсдан сўнг кийинайлик Хоси... нима дединг. Ўлиб кетсин, тананга кўшиб ҳамма нарсангни сотасан-да, кўлингга майда-чуйда тегади. Олимнинг одамларига ҳам ҳизмат қиласан, ҳам пулимизни олади. Сволочлар.

– Нарсалари бормикан? Киссаларини қара-чи, пули бормикан? Киссасидан ўн минг доллар чиқса-я. Нима қилардинг, Рави?

Хонага бир оз жимлик чўкиб, афтидан Рови деганини дарди кўп шекилли, узун ҳамуза тортади. Поезд қари туядай чайқала-чайқала олға юради.

– Энг аввало уй олардим. Алкаш эр билан яшаш жонимга тегди. На ҳаётингда тинчлик, на еган-ичганинда маза бор. Болаларим билан тинч яшасам дейман.

Яна жимлик чўкади. Йўлак жонлана бошлади. Афтидан тонг ота бошлаган эди. Шу маҳал вагонга бомба тушгандай «гурс...гурсс» этиб кетади.

– Ия, нима бу, Хоси? Олимчининг ёрдамчиси уйқутираб кўмир соламан деб сомаварни ағдариб юборди шекилли...

Мен «гурсиллаш» нима эканлигини билиб ётардим. Ўликлар купесидаги Отаназар ва унинг шериги ниҳоят ағанаб тушган эди. Чунки кечаси билан дераза ёпиқ тургани учун юмшаб ағанаб туришган эди. Мен гапиролмасдим, чунки ҳали ёқилганимда бошимга бир нарса бўлганми, на оғзимни ва на кўзимни оча олардим.

Аллақандай қоғозлар шилдираб, «қарс» этиб синади ва купега кофенинг ёқимли ҳиди тарқалади.

– Нилуни нима қилишган дейсан... Ол, мазали фундуклиси экан, – дейди Рови ёки Хоси.

– Қиш кунда ваннага кир порошоги солиб ўтқизиб қўйишган. Икки-уч кун ўтмай ётиб қолди. Тошкентга ҳам кўтариб олиб келишган.

– Вой бечора.., – дейди Хоси чой шимириб.

– Нимаси бечора? Ўлди-кетди, биз рўзғоримизни боқолмай, манави... – Мен ҳеч нарсани эшитмасдим. Лекин икки кафт бири-бирига «пақ-пақ» этиб урилганини эшитдим. – Ана шуни орқасидан юрибмиз ж...қилиб.

Эшик шифиллаб очилиб Олим аканинг овози эшитилди.

– Вой, манави сайёҳ бу ёққа қачон келди? Ким қўйди уни?

У купега кириб жанжал қилади.

Аллақайдан жуда таниш ихраган-сиҳраган сас эшитилади.

– Жон правадник ука. Умр бўйи дуонгизни қилай, Элтини тушириб қолдирманг. Уйгача етиб борсин, ахир икки соатгина йўл қолди. Бу саҳронинг ўртасида қайга бораман?

– Бунни, қори ака, поездга ўтирмасдан олдин ўйлашингиз керак эди. Бойвучча ўғлингиз Чимёнда чанғи учгунча онасига самолётга билет олиб берса бўлмайдими?

– Баҳузур... баҳузур, ука... Энди ман Азроил эмасман...

– Азроилнинг ҳам падарига минг ланъат. Ука-пукангизни қўйинг. Бу Оролга борадиган пассажир поезд, морг вагон эмас. Мана биттаси морг купеда ётиб не аҳволга тушди?

– Ука... – Афтидан қори Олим ака чўнтагига пул тикади, лекин бизнинг виждонли йўлбошимиз қорининг пулини қайтариб беради.

– Боринг, қори ака, боринг. Буни ўзим ҳал қилолмайман. Уфф... Инфарк қилади мани булар.

– Нима бўлди, жоним? – дейди эркаланиб Рови. – Ваш бос удовлетворена.

– Ҳа-ҳа, ҳозир жа шунга бошим қотадиган. Нима қилишимни билмайман. Ўзи шу чол-кампир вагонга чиққанда кўнглим сезувди-я. Айтганимдай бўлди, соппа-соғ кампир ўлиб, тоғора-тоғора овқат ейдиган қанд касал қори ўтирибди тирриллатиб.

– Ну.

– Нимаси ну... 5-даги кампир ўлиб қолибди. Нукул Орип, Орип деди бечора... жони сира чиқмайди бечорани. Ориф дегани чанғичи ҳезалак ўғли бўлса керак.

– Бу ким? Йўлақдан беҳуш топдик.

– Э, ким бўларди, бир жинни хотин? Тинч купе излаб бутун вагонни айланиб чиқди. Сўнг анави секрет купега ётқиздим. Эрталаб ҳеч нарсани кўрмасдан ўзим уйғотарман десам, яна ишқал қилиб ўтирибди.

– Олимчик, аёл кишини разве так можно. Ўлиб қолади-ю,

– Нима қилай ўзи ҳеч жойда ўрнашмаса. Ишқилиб бу ҳам ўлиб-нетиб қолмаса бўлди, агар шундай бўлса, нафақагача етолмайман. Қамашади мени...

– Бу хотин қайсисини кўрган?

– Барибирмасми, иккаласини ҳам кўрган.

– Анови Россияга ишга бориб ўлган Отаназари ҳам ёшмиди?

– Ёш, ёш... Ҳалиги каттаконнинг ўғли Сардор дегани, Индонезиями, Таиланддами тўфонда сувга чўкиб ўлди деганимчи. Ўшанинг мурдаси эски эди. Иссиқда эриб пастга тушиб кетибди. Боланг ўлган экан, гап-сўздан кўрқиб нима қиласан. Уйдаги келин барибир бир кунмас бир кун эшитади... Курортга ўйнаши билан бормай, хотини билан борадими? Мана биттаси ётибди мани куйдириб.

– Да ну... хотинлар ўлмайди, мани полвоним. Хотинларнинг жони қаттиқ бўлади.

– Анна, биттаси ўлди-ку.

– А, у кампир. Олимчик илтимос. Тўхта, тўхта, Хоси, шу вагондаги энг яхши одам ким...

– Ака Олим.

– Поезда энг яхши одам ким?

– Ака.

– Мақсад, мақсад? – дейди Олим ака кайфияти ўзгармай.

– Мақсад, жоним, илтимос, кампирни туширмагин. Ҳаммамиз бир кун ўламиз. Шу кампир ўлди деганиндан бери... онам кўз олдимга келади. Хоси қачон ипподромдан бозор қилиб келади деб кутиб ўтиргандир. Олимчик, пажалуста.

– Э, санларга нима, бировнинг онаси, бировнинг хотини. Мана яна биттаси тайёр бўлиб ётибди. Ё худо... Поездми бу...

– Тишш... – Афтидан Хоси аввал Олимнинг лабига бармоғини босди, сўнг қаттиқ бўса олиб гапиртирмай қўйди.

– Бўпти, бўпти. Кечаси банд бўмаларинг. Лекин кечроқ келаман. Эшик шақирлаб ёпилади.

– Ановини ол, Хоси, юрагим сиқилиб кетяпти.

Қадаҳлар жаранглайди. Колбасами, қазининг ҳиди купега тарқайди.

– Хоси, тоғанг қарзингни бармаётувдими? Ўзим ундириб бераман. Каратедан қора белбоғим бор.

– Ў, зўрсан-ку. Шуни олиб чиқиб зўр қилибсан. Анови семизни сира ҳазм қилолмадим. Бадани умрида сув кўрмаганга ўхшайди. Ароқ яхши бўлади, дизенфекция қилади.

Яна қадаҳлар жаранглайди. Йўлақда мусиқа эшитилади. «Ул гўзал дилдордин айрилдим». Бу менинг қўшиғим, ҳамма нарсадан айрилган одамники. Жағи синган хотин эрига қайтадими? Муҳими бу эмас, юрагим дераза ортидаги борлиқдай бўш... бўм-бўш... На севги... Кўнглим айний бошлади, яна ўзимдан кетдим.

Кўзимни очганимда бир аср ухлаган одамдий ланж эдим. Купе бўм-бўш, йўлақдан аллақандай хорижий мусиқанинг саси келарди. Вагон худди тарих музейига қўйилган экспонатга ўхшарди.

– Ойпопук, тушарсиз энди. Куйдирдингиз лекин. Ўзингиз юроласизми, тез ҳаракат қилмасак поездни бошқа йўлга олади, – деди Олим ака ҳорғин кўзларини ишқалаб.

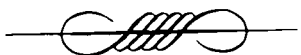
Қаддимни ростлаб бир оз ўтирдим. Ўрин-кўрпалар дўмалоқ этиб ўралган эди.

– Бошқалар қани?

Ажабланиб тикилиб турди. Ҳорғин юзи янаям кичрайиб кетганга ўхшарди.

– Ҳеч ким йўқ. Ҳамма кетди.

Купедан чиқиб деразага кўз ташладим. Кун ҳам кеч бўлибди, овулга борадиган машина бормикан? Сўнг ҳеч нарсани англамадим. Поезд Тошкент вокзалида турарди. Саросима ва қўрқинч билан изимга қарадим. «Худога шукур, эсон-омон Тошкентга ҳам етиб келдик», деган сас ва супурги шиғ-шиғи эшитилди.

Қандай қарайин кўзимга?

Азамат Суёнов

Қизғанчиқ ака

– Ойи, каранг, укамни
Кийволди ботинкамни.
– Ахир, уканг бўлади,
Кийса нима килади?

Ойисига термулиб,
Хол ковоғин уяди:
– Кияверса туфлимни
Кичкина киб қўяди.

«Билимдон»

– Қани, укам, Соливой
Билимдонсан, ҳойнаҳой.
Топ ишлатиб мияни
Картадан Англияни.

.....

Азамат Суёновнинг битикларида кичкинтойларнинг руҳий оламига, ширин гап-сўзларига, беғубор фикрлаш тарзларига хос қувноқлик, самимийлик, болаларга «билдирмасдан» тарбия бериш оҳанглари сезилиб туради. Шунингдек, ижодкор борлик, табиат, ҳайвонлар, қушлар ҳаётидан олинган турли манзаралар акс этган шеърларида ҳам болаларнинг мусаффо туйғуларини ифодалайди. Қисқа қилиб айтганда, Азамат Суёновнинг шеърлари болаларни Ватанни севишга, табиатни асрашга ўргатади.

Маҳкам Маҳмуд,
филология фанлари номзоди

– Хўп бўлади ака, – деб,
Картага қарар ҳадеб,
Терга ботган Соливой
Тополмасдан ҳоли вой.
Роса қидириб қайтди,
Сўнгра фикрини айтди:
– Картани чизган одам
Уни чиқарган ёддан.

Боланинг ҳасрати

Қоқиниб юрсам-чи, доим,
Кўзингга кара, – дер, – ойим.
Иккала кўзим юзимда,
Қандай қарайин кўзимга?

Ҳисоблайман ёшини

Бир куни қир-адирдан
Тошбақа топди Омон.
Роса суюнганидан
Югурди уйи томон.

– Дада, томоша қилинг,
Мен топган тошбақани.
Эслатади бобомдан
Қолган сопол қосани.

Омон сўзлар хайрат-ла,
Қимирлатиб бошини.
– Уч аср яшармикан
Ҳисоблайман ёшини?!

Какликкинам

Олтумшуқ какликкинам,
Чиройли патликкинам.
Ҳадик билмай учавер,
Кенг самони кучавер.

Кувнаб юр таҳликасиз,
Тоғларнинг маликаси.
Кирма «Қизил китоб»га,
Рой берма бирор тобга.

Ҳеч ким сени отмайди,
Гуноҳга ҳам ботмайди.
Кўпайсин полапонинг,
Мўл бўлсин ризқу донинг.

Олтумшук какликкинам,
Чиройли патликкинам.
Ҳадик билмай учавер,
Кенг самони кучавер.

Нодоннинг баҳонаси

– Ўғлим нега кеч қолдинг,
Дарсингдан неччи олдинг?
– Дарслар бўлди интиҳо,
Мен топширдим имтиҳон.
Бири бўлди «Ёзма»дан,
Яна бири «Чизма» дан.
Шунинг учун кеч қолдим,
Икки фандан «тўрт» олдим.

Ўч

Кўп хато ёзаркан, деб,
Нор тишлар қаламини.
Шу баҳона оларкан
Қаламдан аламини.

Ваҳмақуш

Эҳ, ваҳмақуш, ваҳмақуш,
Миттигина ажиб қуш.
Кўрганмисиз ҳеч уни.
Кўлқопга ўхшар ини?
Овқати қурт-кумурска,
Негадир умри қисқа.
Ҳашаротлар тугайди,
Умри узоқ бўлсайди.

Тўлкининг ҳийласи

Ўлжани кўргач, този
Чопди ўша томонга.
Айёр тулки қочарди
Жон қолсин, деб, омонга.
Дарахтга етмай тулки
Бирдан ёнга бурилди,
Ўзин эпллолмай този
Қўш дарахтга урилди.

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ТАҚДИРЛАР

Сирожиддин Аҳмад

ВАТАН УЧУН ТУҒИЛГАН

Абдурауф Абдурахим ўгли Фитрат файласуф, шоир, драматург, таржимон, олим ва юрти учун қурбон бўлган фидйидир.

Тарих сиёсий тузумларнинг хилма-хиллигидан қатъи назар одамлар табиатнинг бир зарраси эканини, зулм ва ҳаромхўрлик, мустабидлик авжга чиқса табиатнинг адолат тарозусининг посангиси бўзилиб, инсонлар бошига катта кулфат тушишини намойиш этди.

Бу мушоҳадалар Фитратнинг ижодида турли шакл ва мазмунда кўринади, мулоҳаза ва хулосалар учун манба вазифасини ўтайди.

ШАХСИ

Асли марғилонлик тужжор ва сарроф, илмга иштиёқманд Абдурахимбой ва унинг заифаси Мустафбиби оиласида 1886 йил (ўзининг ёзиши бўйича 1884 йил) туғилган янги меҳмонга Абдурауф деб исм қўядилар. Бироқ Абдурахимбой Қашқарга, сўнг Марғилонга келиб янги оила қуради. Иккинчи оиласидан Маҳбуба (машҳур шоира Маҳбуба Раҳим қизи) туғилади, сўнг яна Қашқарга кетади. Абдурахимбой Қашқарга савдогарчилик билан бориб, ўша ерда ўн беш йил муқим туриб қолади.

Абдурауф дастлабки таълим – тарбияни эски усулдаги мактабда, сўнг Мирараб мадрасасида олади. Устози Абдуқодир маҳзум даврининг таниқли олим ва фозил кишиларидан бири эди. Айрим муаллифлар Фитрат Аҳмад маҳдум ибн Носир (Аҳмад Дониш)дан таҳсил олганини айтадилар. Аммо бу ҳақиқатга унча тўғри келмайди. Агар бу факт тўғри бўлса, Фитрат таржимаи ҳолида айтган бўлур эди.

Туркий халқларнинг азиз фарзанди Исмоилбек Гаспринскийнинг Туркистон ва Бухоро амирлигида бўлиши, унинг «Таржимон» газетасида босилган мақолалари, амир Абдулаҳад билан учрашуви самаралари, Ҳиндистон, Эрон ва Туркиядан келаётган савдо ва илм кишилари, матбуотнинг кириб келиши натижасида амирлик тасарруфидаги мактаб-мадрасаларнинг ўқитувчи ва ўқувчилари орасида ҳаётга янгича назар ташлаш – бир тор қолипга солиб қўйилган хурофий нуқтаи назардан эмас, балки ижтимоий-сиёсий, маданий-

маърифий нуқтаи назардан қараш бошланганди. Тошкент ва Бухорода «Жамияти имдодия», «Турон», «Тарбияи атфол» каби жамиятлар вужудга келди. Кейинчалик шу жамият ҳаракати билан 1909 йилда Туркияда «Вазирхон уйи»да жойлашган уюшма марказида «Бухоро таълими маориф жамияти» барпо этилади. Ўзининг махсус низомига эга бўлган бу жамият Бухоро ва Туркистон ёшларини Истанбулга жўнатиб турли соҳаларда ўқитишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Абдурауф Фитрат ҳам мазкур ташкилот ёрдамида Истанбулга ўқишга юборилади.

Абдурауф Абдурахим ўғли 1909 йилда Эрон орқали Туркияга бориб, 1914 йилгача Истанбулда таҳсил олади. Бу фактни Ота Хўжаевнинг 1937 йил 17 мартда ўтказилган сўроқда: «Мен Константинополда 1909–1913 йилларда яшадим. Мен ўз акам Пўлатхўжа ва Фитрат билан бирга бордим, улар ҳам ўқишга боришган эди», деган кўрсатмаси ҳам тасдиқлайди. Афсуски, унинг қайси ўқув юртида ўқигани номаълум. Охранка материалларида ҳам бу маълумот учрамайди. Бухородаги Русия сиёсий агентлигининг Туркистон муҳофаза бўлимига 1914 йил №191 рақамлик берган маълумотида «Бухоролик Абдурауф, «Мунозара»нинг муаллифи бўлиб, у Константинополда яшайди ва оврупоча таълим-тарбиянинг қатъий тарафдорларидан бири ҳисобланади...», дейилади (Ўзб.ДМА. И 461, р.1, иш 1471, 566 в.). Кўриниб турибдики Фитрат 1914 йилгача Истанбулда яшаган. Сўнг у ердан Ҳиндистонга келиб, Ватанга қайтиш учун иқтисодий жиҳатини яхшилаш мақсадида, турли ишларни бажарган, хусусан, сартарошлик билан ҳам шуғулланган. Кейин Афғонистон орқали Бухорога қайтиб келган. У Истанбулда яшаган даврида ўзига «Фитрат» – «туғилиш» деб тахаллус олган.

Ўзбек театр тарихини ўрганган рус хитойшунос олими Б. А. Пестовский «Инқилоб» журналида шоир Чўлпон таржимасида босилган «Ўзбек театр тарихи» мақоласида «18 ёшлариға қадар Бухорода таҳсил кўруб, Шарқда Туркия, Арабистон, Ҳиндистон каби ерларда, Марказий Русиянинг Масков, Петербург каби шаҳарларида саёҳат этгандир», деб унинг зикр қилинган мамлакатларда бўлганини тасдиқлайди. Бинобарин, саналган юртларда бўлиб, ижтимоий-маиший ҳаётни муқояса қилиш натижасида, дунёқарашида катта ўзгариш сезгани ва руҳий қайта туғилгани боис, ўзига «Фитрат» тахаллусини олиши табиий ҳол.

АМАЛЛАРИ ВА ШАҲОДАТИ

Абдурауф Фитрат Ҳиндистондан таъминимизча 1914 йилнинг биринчи ярмида қайтиб келади ва Бухоронинг турли бекликларида муаллимлик билан шуғулланади. Вадуд Маҳмуднинг сўзларига қараганда, 1915 йилда Шаҳрисабзда мактаб очиб, ўқитувчилик қилган ва Самарқандга Абудуқодир Шақурийнинг уйига (Ражабамин қишлоғи) тажриба алмашиш учун келган.

Фитрат театр ишига ҳам жуда эрта аралашган кўринади. Чўлпонинг 1937 йил 10 августдаги терговда кўрсатишича, Фитрат 1914 йилда Бухорода ҳаваскор театр тўғарагида иштирок этиб, рўл ўйнаган, томошадан тушган пулни рус-турк урушида жабр кўрган мусулмонлар фойдасига ўтказгани учун қушбегида мартаба (ҳаяд) олган. Шу сабабли халқ орасида обрў қозонган.

Фитрат 1915 йилдан бошлаб авваллари ўзига унчалик маъқул келмаган, бироқ Истанбулга бориб келгач, кўзига мутлақо янги томонлари кўринган жадидлик мафкурасини қабул қилади ва бу ҳаракатнинг сўл қанотини бошқаради. Бу ҳаракатда Абдувоҳид Бурҳонов, Мазҳар Бурҳонов, Муҳиддин

Мансуров, Файзулла Хўжаев ва бошқалар бор эди. Бу хусусда унинг ўзи шундай ёзади: «Мактабдан чиққач, диний бир мадрасага кириб дарс олдим, намоз ўқидим, мутаассиб бир мусулмон эдим. Сўнгра жадидлар ҳаракатига аралашдим. У замондаги зеҳниятнинг таъсири, эски жадидларнинг ташвиқ ва ёрдами билан Туркияга таҳсил учун бордим».

Туркияда ўқиб, дунёқараши маълум маънода ўзгариб қайтган Фитрат Бухоро вилоят ва қишлоқларида муаллимлик қилар экан, амирлик давлат идора усули ниҳоятда эскириб қолганига ишонч ҳосил қилади. Шу боис, уни ўқишга юборганлар билан алоқани мустаҳкамлайди. Шу чоқда бухоролик зиёлиларнинг жадид-тараққийпарвар ва қадим – эскичи каби икки гуруҳга бўлиниши, амир истибодининг кучайиши Файзулла Хўжаев сўзи билан айтганда: «Бухоро ижтимоий турмушининг кўтариб бўлмайдурган даражадаги муҳити амирнинг икки ёқлама зулм ва тааддиси жадидликни маданият йўлидан сиёсат йўлига тушурди, буни Бухоро жадидларининг адабий фаолиятларидан кўриш мумкиндирки, бу Туркистон инқилоби ташвиқотидан кўра, яна инқилобийроқ эди». Ана шу инқилобий ҳолатни вужудга келтиришда «Турон» ва «Бухоройи шариф» газеталари билан бир қаторда Файзулла Хўжаевнинг фикрича: «Фитратнинг «Сайёҳи ҳиндий», «Сайҳа», «Оила» деган асарлари ва бир мунча пьесалари масалан, «Бекжон» китоби...» муҳим рўл ўйнаган. Бундан ташқари Файзулла Хўжаевнинг сўзларига қараганда, 1913–1914 йилларда Фитрат ва Ота Хўжаев Бухорони ташлаб кетиб бошқа жойларда жадид мактабларини очишга муваффақ бўлганлар. (Вадуд Маҳмуд ҳам 1937 йилда ўтказилган тергов савол – жавобларида бу фактни тасдиқлайди). Истанбул ва Оренбургда ўқиб келган ёшлар «илгариги жадидларнинг Бухоро ичидан ташқари чиқмаган тор доирадаги маданийлаштириш ишлари билан қаноатланмадилар, сиёсий фурсатларни кўзгагиштириш, сиёсий вазифаларни аниқ белилашни талаб қилдилар» (Файзулла Хўжаев сўзи – С. А.). Ўртадаги ёрилиш натижасида жадидларнинг сўл қаноти пайдо бўлиб, унга Фитрат, эски жадидларга Абдувоҳид Бурҳонов раҳбарлик қилган. Фитрат раҳбарлик қилган қанот кишилари сиёсий ҳаракатни махфий олиб бориш йўли билан амирни ислохотга кўндириш ва аста-секин янги талабларни қўйишни умид қилган. Феврал инқилоби – вақтли ҳукумат даврида ҳар икки қанот бирлашади ва Абдувоҳид Бурҳонов – раис, Фитрат – саркоотиб этиб сайланадилар. Марказий Қўмита вақтли ҳукуматга мурожаат қилиб амирни ислохот ўтказишга мажбур этишни сўраб Петроградга телеграмма юборади. Иккинчи телеграммага Файзулла Хўжаев, Фитрат ва Мухтор Саиджонов имзо чекадилар. Бу билан кифояланмай Фитрат ва Усмонхўжаев Петроградга вакил сифатида жўнатилади. Бироқ улар империянинг найранги билан Оренбургдан қайтишга мажбур бўладилар. 1917 йил воқеалари натижасида Бухоро жадидларининг раҳбар ташкилоти, хусусан, Марказий Қўмитаси бир неча бор раҳбарларини ўзгартиради. Фитрат қўмиталарнинг барчасида аъзо сифатида иштирок этади. Охир-оқибатда «Ёш бухороилар» номи остида янги сиёсий ташкилот вужудга келади. Унинг программасини ишлаб чиқиш Фитратга топширилади. Файзулла Хўжаев «1918 йилнинг январ охирида Фитрат мазкур лойиҳани Марказий Қўмитага топширди... «Ёш бухороилар»нинг очиқ программани мана шу Фитрат лойиҳаси билан тамом бўлди, фақат 1920 йил бошидагина, яъни, жадидларнинг Бухородан кўчиб кетганидан кейинги даврдагина мазкур программани ёш бухороиларнинг Туркистон бюроси номидан эълон қилишга муваффақ бўлдик», дейди.

Фитрат лойиҳасида деҳқончилик, вақф, солиқ, хусусий мулк, аскарый хизмат, нозирлар шўроси каби масалалар қўйилган бўлиб, программа ўз

мазмун-моҳиятига кўра, конституцион монархия давлат бошқарув усулига яқин эди.

1915–1917 йил октябр ўзгаришигача ислохотчилик фикрида юрган Фитрат онгида сўнги тўнтаришдан сўнг ислохотларни тезлаштириш фикри пайдо бўлади. Бу шошилиш Фитрат, Файзулла Хўжаев ва бошқаларнинг ислохотчилик хулосаларидан, дунёдаги сиёсий ўзгаришлардан эмас, балки Бухорода ниҳоят кенг ҳуқуқлар билан иш олиб бораётган Русия сиёсий агентлигининг сиёсий тажрибасиз ёшлар ва кўрқоқ амир ва умаролар устидан ўтказаетган сиёсий эксперименти бўлиб, у ниҳоятда катта муваффақият билан амалга оширилдики, Бухородаги барча қонли воқеалар Миллер раҳбарлигидаги сиёсий агентликнинг Шульга, Введенский каби ходимларининг ҳамда улар ўрнига келган шўро вакили Преображенскийнинг қонли сиёсий найрангидан ўзга нарса эмас. Ушбу қонли воқеалар ҳосиласи ўлароқ Фитрат ва умуман «Ёш бухороилар» ҳаракатининг бир гуруҳ асосий раҳбарлари таъқиб ва қувғинга учраб, Самарқанд ва Тошкентдан бошпана топадилар. У Самарқандга келгач, ажойиб маърифатпарвар, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг сафдоши Мардонкул Шохмуҳаммад ўғли сарф-ҳаражати ва муҳаррирлигида нашр этилаётган «Хуррият» газетасида 1917 йил 15 апрелдан 1918 йил март ойигача масъул муҳаррир лавозимида ишлайди. Фақат 1917 йил куз фаслида бухоролик ва самарқандлик ёшлардан бир неча кишини, хусусан, Вауд Маҳмудни Уфадаги «Олия» мадрасасига жойлаштиради. Вауд Маҳмуднинг сўзларига қараганда, Фитрат Уфада 20–30 кун туриб қолади. Чамаси у Зиёиддин Камолий ва бошқа олимлар билан учрашиб, фикр алмашган кўринади. 1917 йил 13 декабрда эълон қилинган Туркистон мухториятига (Кўқон шаҳрида) вакил этиб сайланади. Аммо амирни сиёсий ислохотлар ўтказишга мажбур қилиш учун олиб борилаётган тadbирларга бош-қош бўлгани ва «Бухоро коммунистлари орасида қолиб ишлагани» учун Кўқонга бора олмайди. «Шу вақтларда Тошкентдан Самарқандга Чўқаев бошлиқ уч кишилиқ бир ҳайъат келди. Ҳайъатнинг мақсади ерли ташкилотлар билан онглашмоқ, уларни болшевик ҳаракати таъсирига қарши ташвиқот қилмоқ эди», дейди. Чўқаев фикрига қўшилмаган адиб мазкур масала ҳақидаги саволга шундай жавоб қилади: «Мен Самарқанд томонидан вакил бўлиб сайланганим ҳолда, Кўқонга бормадим, мухториятнинг ҳеч бир ишига иштирок қилмадим. Бутун Туркистон миллатчиларининг ғазабини келтириб, машхур Колесов воқеасига аралашдим. Бухоро амирига берилган ультиматум менинг қаламим билан ёзилди. Колесов мағлубиятидан сўнг Самарқандда туролмай Тошкентга бордим. Онда болшевиклар томонидан чиқарилган «Иштирокиюн» газетасига хизмат қилдим. Тошкентда эканимда «Шарқ сиёсати» деган бир китоб ёзиб, бутун Шарқ миллатчиларини шўро ҳукумати билан иттифоқ қилишга чақирдим». Юқоридаги докладда Тошкентга ёш бухороилардан 80 нафар киши келганлиги айтилади.

Маълумки Ф. И. Колесов ва унинг босқинчи шериклари Бухорони эгаллаш ниятида эдилар. Аввал чор ҳукуматининг, кейин вақтли ҳукуматнинг маккор ходими Миллер бир томондан амир, иккинчи томондан жадидларни ўз қарсагига ўйнатган. 1918 йил март ойидаги болшевикларнинг Фитрат даъвати баҳонасидаги салб юриши кучли зарба билан қайтарилади. Босқинчилар ҳалокатдан аранг қочиб қутуладилар. Адиб март воқеасидан сўнг Самарқандда туролмай 1918 йил март охири, апрел бошида «Хуррият» газетаси расмий ёпилгандан сўнг Тошкентга кетади. Фитрат тошкентлик зиёилар томонидан яхши кутиб олинади. Хадрада очилган ўқитувчилар курсига «Муаллимликка мен, Шокиржон Раҳимий, Қажум Рамазон тайин этилдик», дейди адиб.

Ўзбек матбуотининг заҳматкаш қаламкашларидан бири – Аъзам Аюб 1937 йилда ўтказилган сўроқлардан бирида бу фактни тасдиқлаб, айнан шу курсда 1918 йилда Фитратдан таҳсил олганини айтади. Адибнинг ўзи ушбу курсда узоқ муддат ишлаш олмайди. Сабаби, кейинчалик Маориф кўмиссарлигида ишлаган ва 1930 йилда «Наркомпрос иши» бўйича қамоққа олинган С. Шокирбековнинг сўзларига қараганда, Фитрат талабалар орасида динга қарши кескин фикрларни билдирган. Унинг эътиқодсизлигидан хафа бўлган талабалар дарсларга қатнашмай кўйишган экан. У «Иштирокиюн» газетасида масъул муҳаррир бўлиб ишлаётган маслакдоши Пўлатхўжа Усмонхўжаев томонидан газетага ишга олинади. Фитрат ЧКА ходими бўлиб ишлаган Ж. Бойбулатовга ёзган жавобида «Колесов мағлубиятидан сўнг Самарқандда туролмай Тошкентга бордим. Онда болшевиклар томонидан чиқарилган «Иштирокиюн» газетасига хизмат қилдим», дейди. Ана шу даврда унинг кўпгина адабий-танқидий, ижтимоий-сиёсий мақолалари босилади. «Туркистон Маориф қурултойини чақирув кўмиссияси» таркибига киритилади. У иккинчи шўбада Мунаввар қори Абдурашидхонов, Назир Тўракулов, Иброҳим Тоҳирий, Миён Бузрукхон, Иброҳим Фаҳмий, Бурҳон Ҳабиб, Исмоилхон Тиллаҳон (манбада янглиш Исмоил ишлатилган. Ҳақиқатда Салимхон Тиллахонов – С. А.), Муҳаммад Аминзода, Исмоил Ҳаққибек билан бирга иш олиб боради. Бу билан кифояланмай «Турон» труппаси билан ҳамкорлик бошлайди ва унинг саҳнасида «Ўғизхон», «Темур сағанаси», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» ва бошқа драмаларининг саҳналаштирилиши, «Иштирокиюн» газетасининг 1919–1920 йилларидаги сонларида Фитрат асарларининг босилгани ва юқоридаги жумлалар фикримизни тасдиқлайди.

Фитрат 1919–1920 йилларда Афғонистон сафоратхонасида хизмат қилиш билан бир қаторда, Абдуваҳоб Муродийнинг айтишича, эски шаҳардаги Машраб номидаги мактабда мудир бўлиб ишлаган.

1919 йил 28 майда «Ёш бухороилар» уюшмасининг съезди бўлиб ўтади. Унда «Ҳозирги аҳвол ҳақида маълумот, келган вакилларнинг шўбалар фаолияти ҳақидаги ахбороти, Масков шўбасининг вакили ахбороти, Марказий Кўмитанинг иш ва ақчаси ҳисоботи, Марказий Кўмитанинг идора ҳайъатини сайлаш, фирқа программасини тасдиқлаш, навбатдан таш(қари) масалалар» кўрилади. Шу йили Тошкентда Бухоро кўмпартияси ташкил топиб, ўзининг биринчи қурултойини ўтказади. Фитрат шу қурултойда фирқа Марказий Кўмитасига сайланади. «Ёш бухороилар»нинг «Қутулуш» газетасини ҳам бошқаради. Лекин шуни очиқ айтиш керакки, бухоролик кўммунистлар ва жадидлар орасини бузиш, хулласикалом «Ёш бухороилар»нинг орасига низо солиш амирлик ағдарилмасдан бир йил аввал бошланади. Файзулла Хўжаев, Раҳмат Рафиқий, Ота Хўжаев ва Абдурауф Фитрат ўрталаридаги аҳилликка раҳна солинади. Файзулла Хўжаев 1918 йил 5 октябрда Кобозев номига ёзган «Доклад»ида «Ёш бухороилар» кўмитаси Бухоро хонлигидаги мавжуд тузумни ўзгартириш зарур деб ҳисоблайди ва барча аксилинқилобий ташкилотларни тубдан йўқотиш учун «Ёш бухороилар» фирқасининг диктатурасини эълон қилади... «Ёш бухороилар» кўмитаси руҳонийларнинг оммага таъсирини эътиборга олиб ва ўзининг бурчи ҳисоблаган ҳолда маълум қиладики, келажакда «Ёш бухороилар»дан иборат бўладиган Бухоро ҳукумати Совет ҳукумати платформасида бўлиб, Бухоро пролетариатини омманинг ўзи социалистик ислохотлар ўтказишни талаб қиладиган ёрқин келажак учун тайёрлайди», дейди. (Ўзб.МДА з.2252., р1, йиғмажилд 24). «Улуғ Туркистон» газетаси саҳифаларида қарама-қарши мақолалар босилади. Фитратни

кўммунистларга ён босиши Файзулла Хўжаевни ҳайратга солади ва у «Улуғ Туркистон» газетасининг 30 апрел – 21 май сонларида «Бухоро воқеалари ҳақида», «Туркистон ва Бухоро ҳодисалари» сарлавҳали мақолаларини эълон қилади. Фитрат шу газетанинг 1918 йил 30 май сонисида «Бухоро ёшлари тўғрисида» сарлавҳалик бир мақола ёзиб, Файзулла Хўжаевни шу газетанинг № 94 сонисида босилган «Маълумот» номасини танқид қилади. У Файзулла Хўжаев Колесовдан ўн минг сўм олган ҳолда ўз сафдошларига эллик сўмдан пул бериб, қолганларни ночор аҳволда қолдирганини ёзади: «Файзулло Хўжанинг бу ҳаракатларидан мамнун қолмоғон аъзолар орасида баъзи сўзлар, шикоятлар чиқа бошламиш. Шу аснода баъзилари кўмиссар Кўлесов тарафиндан Файзулло Хўжага берилган ақчанинг ўн минг тугул ўттиз минг эдигини сезмишлар. Очлар орасида эътирозлар кўпайиб кетмиш. Буни онглагондан сўнг Файзулло Хўжа бечораларнинг кундалик нонларини ҳам бермиш бошламиш...

Шундан сўнг бунларнинг арзларини Файзулло Хўжа жаноблариға еткурмак учун муаллим Ота афанди келди ва буюк илтифотсизлик кўрди. Тошканддаги ёшларнинг кўркунч ҳолларини онглағоч бутун умидини Файзулло Хўжадан кесиб кўмиссар Обидуфға мурожаат қилди. Аҳволни англаиб, Тошканддаги бечораларға ер топиб берди, емакларини таъмин этди. Бу ҳоллардан мамнун қолмағон Файзулло Хўжа афанди «Ёш бухороилар» жамиятидан «хасталиқ» сабабли истеъфо этди. Истеъфонмаси ҳоло мавжуддир.

Бу истеъфодан сўнг жамият ижтимоъ қилуб ёнги бир идора ҳайъати сойлади ва замонаға мувофиқ бир проғром ёсамоқчи бўлуб жамият унвонини дахи ўзгартди... Мана шу изоҳотдан онглашиладурки, Файзулло Хўжа жаноблари эски ҳайат идорадан истеъфо берган ва шунинг учун онинг «Эски ҳайъат идора ўз еринда туруб миллий ва маданий ҳаракатларида давом қилмоқ фикриндадир», демаклари асоссиздир.

«Улуғ Туркистон»да «Туркистон ва Бухор ҳодисалари» унвони билан ёзилиб келган мақолалар Файзулло Хўжа тарафиндан эмас, балки аҳволдан бутун хабарсиз бўлгон бир афанди тарафиндан ёзилмишдир. Шунинг учун бу мақола узра фикр юрутмоқни ортуқ бир иш деб билсам ҳам ўз имзосини Файзулло Хўжаға «ҳадия» этган афандиға мақолаи олияларидаги бир-бирига зид бўлгон икки муддаони арз этарға мажбурман... Мана шул ифода орасидаги очик зиддиятни «мақолафуруш» афанди ҳазратларининг назари олий фозилоналариға тақдим этуб, вазифа ва вукуфлариндан бутун хориж бўлгон бир ишға «сукмоқошук» бўлиб чораси мумкин бўлгон бир ихтилофға йўл бермасунлар, деб илтимос қиламан», дейди Фитрат жавобан.

Фитратнинг бу айблов – жавоб мақоласига Файзулла Хўжаев «Улуғ Туркистон» газетасининг 1918 йил 11 июн сонисида «Бухоро ёшлари тўғрисида» унвонли мақола билан чиқиш қилади: «...мўътабар «Улуғ Туркистон»нинг 98нчи нўмринда дарж этилган Фитрат имзоли изоҳотда маним шахсима қотий тўқунилгонлиқдан ул ҳақда расмий васиқалар борлигин эътиборға олуб, тубандаги сўзларни айтуб ўтувни ўзим учун бурч деб билам... Маним билан Тошкандга келган дўрт ибдошимдан иккиси маним баъзи ҳаракатларимдан ризосизлик кўрсатиб ишдан чекилмишлар эмиш. Бу ҳақда Фитрат афанди не учундир бу тўғрида тафсилот берми... мени кўмиссар Колесовдан ўттиз минг сўм оқча олубда орқадосларима ўн минг сўмгина кўрсатганман ва ул ўн минг сўмни элли сўмдан тақсим этганман эмиш. Ҳолбуки, меним Самарқандга борувим билан тақсим этган оқчам ўн олти минг тўққиз юз сўм эди... шубҳа қолмасун учун жамият дафтарларида сақлангон Самарқандга сарф тақсим бўлингон оқчаларни айнан кўчириб ўтаман: «Карки ёшлари учун – 950 с;

Хиёбонлилар учун – 2700 с; Бухоролилар учун – 2200 с; Туркман кўнгиллилари учун – 4100; Доғистон кўнгиллиларина – 5100 с.

Жамият ақча қарз бергон афандиларга 20 просент, жамият қарори бўйинча берилди: 1854 сўм. Бутиниси 16.904 сўм.

Самарқанд ва Бухоро инқилобинда иштирок этдиги учун изоҳотчи афандининг олғон бир минг сўми бу ҳисобдан таш. Бу ҳисобдан Фитрат афандининг биринчи ёлғони маълум бўлса керак. Келайлик иккинчи масалага... Қирқ киши тўртга бўлиниб ўрнашдирилгон ҳам Самарқанддан келгон орқадощларим учун Раҳмат Рафиқ афанди воситасида 7нчи полкдан жой олиб маишатларини таъмин қилгонман, изоҳотчи афанди бик яхши билса керак.

Изоҳотчи ва ёлғон сўзлар билан ғазта стунларини тўлдирувчи сиз, Фитрат афанди бу муқаддас жамиятимиз учун бир вабо микроби каби ўлдигингиз маълумдир. Инқилобдан илк турли масқолар киюб Когонда ўйнагон рўлларингиз натижаси Бухоро ёшларининг ҳозирги ҳолга тушуларина ёрдам этди. Ҳамон бу кун изоҳот ва мудофаа этмак истаган у бадбахт орқадощларим орасинда Когонда айлаган сохта жилваларни Самарқандда исбот этдигингиз хотирдан чиқдими, зан эдиориз?

... «Туркистон ва Бухоро ҳодисалари» унвони билан ёзулуб келган мақолаларни Файзулло Хўжа тарафиндан эмас, деган сўзингиз мени ҳайратда бироқмади. Чунки қувваи қаламлари ила касб этмак ва матбуот хизматини ёлғиз ўзингизгагина ҳаср қилмоқ ибтилоси сизнинг хилқатингизга қоршимишдир.

«Ёш бухоролилар» кўмитетининг раиси Файзулла Хўжа».

Ушбу баҳс мунозарага «Ёш бухорорлилар»дан Раҳмат Рафиқ «Улуғ Туркистон» газетасининг 1918 йил 1 июн сониди «Дафъи шубҳа» мақоласи билан чиқиб, Фитратнинг изоҳоти ноўринлигини кўрсатиб ўтади. Бирок, вақт энг яхши ҳакам деганларидек, юрт озодлиги каби муқаддас бир вазифа Фитрат ва Файзулла Хўжаев ва бошқалар орасидаги гина-кудуратни олиб ташлади. 1936 йил қишда Файзулла Хўжаев махфий йиғилиш ўтказди. Йиғилишда Муинжон Аминов, Саттор Хўжаев, Ота Хўжаев, Мазҳар Бурҳонов, Раҳим Музаффаров, Ҳамро Хўжаев, Фитрат иштирок этади. Шу йиғилишда «Файзулла Хўжаев ўрнидан туриб, Фитрат ёнига келди, – дейди Н. Раҳимий 1937 йил 30 июлда ўтказилган сўроқда, – уни кучоқлаб, лабидан ўпиб, йиғлаб юборди ва «У бизнинг ёмбимиз, уни севиш керак, Фитрат кабиларни ҳурмат қилиш керак, уларга ўхшаш бошқа ҳечкимимиз йўқ, у фақат битта, бундай мутахассисларни асраш ва ҳар қанақасига қўллаб-қувватлаш лозим». Фитрат бу тўғрида Файзулла Хўжаевнинг уйдан қайтгач, онаси, хотини ва менга айтиб берган».

Лекин ўша мақолабозлик даврида сиёсатдан кўнгли бир оз совиган адиб ўзини илмий-ижодий ишларга уради. Афғонистоннинг Тошкентдаги сафоратхонасида (ваколатхона) таржимон бўлиб ишга киради. Шўро ҳукуматининг расмий руҳсати билан «Чиғатой гурунги» уюшмасини ташкил этади, «Тонг» журнаliga муҳаррирлик қилади. «Мия ўзгармагунча, бошқа ўзгаришлар негиз тутмас!», «Яшасин Шарқ кутулуши!» гурунг ва мажалланинг мақсади ва шиори эди. Бу мажалланинг уч сони (1920 йил 9 апрелдан – 1920 йил 15 апрелигача) чиқгач тўхтатилди. Ушбу мажаллада Мирмулла Шермуҳаммад, Ғози Юнус, Чўлпон, Элбек, Боту, Қажом Рамазон, Назир Тўрақулов, Лутфи Оқбердин каби қаламкашлар тўпланадилар. Уюшма Боту ва Маннон Рамзининг таъбирига кўра, бир оёғи билан туркчилик, иккинчи оёғи билан ўзбекчиликда турган. «Чиғатой гурунги» дейди Боту, – ўзининг асосий раҳбарлари Фитрат ва

Рамзий ва бошқалар тилидан «бирлашиш учун шаклланиш лозим: ўзбек халқи мустақил миллат сифатида шаклланиши керак, шундан кейингина «буюк турк миллати» ҳақида гапириш мумкин; шаклланмаган куч – шаклланган куч билан бирлаша олмайди, шу боис кейингиси ютуб юборади, биз ўзбеклар бу ассимляция (сингиш)ни истаймаймиз». Ана шу сабабли «Ўз маданияти, ўз тили, ўз адабиётига эга бўлмаган миллат мустақил миллат бўла олмайди» шиори остида иш олиб борди. Бу шиордан кўрққан шўро ҳукумати уюшма ва унинг журнали «Чиғатой гурунги»ни сабабсиз ёпиб қўйди...

... Гурунгдан айрилган Фитрат уюшманинг нима сабабдан тўхтатиб қўйилганини чуқур таҳлил қилмаган кўринади. Аммо у сафоратхонада таржимон бўлиб ишлаш билан бир вақтда, Бухоро ва Афғонистонда содир бўлаётган воқеаларни, Туркистон сиёсий ҳаётини мушоҳада қилиб, жиддий кузатиб борди. Ана шу мушоҳада ва кузатиш самараси ўлароқ «Иштирокиюн» газетасида «Афғонистон ишлари» (30 апрел 1919 й.), «Афғонистон урушлари» (11 июн 1919 й.), «Бухорода зулм оқишлари» (22 июн 1919 й.), «Афғон ва инглиз сулҳи» (24 сентябр 1919 й.), «Эрон газеталаринда» (10.9.19), «Бизда Шарқ сиёсати» (29.1.20 й.) ва бошқа ижтимоий-сиёсий-адабий мавзудаги мақолалар ва шеърларини эълон қилиб, Ғарбий Оврупо ва янги Рус империализмига норозилик билдирди.

1920 йил 1 сентябрда амирлик шўро ҳукумати қўли билан ағдарилгач, Файзулла Хўжаев раҳбарлигида Бухоро Халқ Республикаси ташкил топади. Аммо орадан кўп ўтмай Масков тазйиқи билан Бухоро Совет Республикаси деб атала бошланади. Фитрат ҳукумат ишларига дарҳол жалб этилмайди. 1920 йил октябр бошида у ҳукумат таркибига тортилади.

Фитрат Бухорога келгач, ваҳшиёна бир манзарани – бўмбалар остида вайрон этилган иншоотлар, ёниб кул бўлган уйлар, ётоқхонаю отхонага айлантирилган масжидларни, ҳар ерда ҳукмронлик қилаётган ваҳший аскарлар, одамларнинг оқ-фарёдини кўради. Файзулла Хўжаевнинг уида Муинжон Аминов, Ота Хўжаев, Мухтор Саиджонов, Носир Ҳақимов, Раҳмат Рафиқ, Муҳиддин Рафқат ва бошқалар йиғилишиб ўтирганда, Фитрат «бу ишимиз учун мусулмон тарихи келажакда бизга лаънат ўқийди», дейди. Файзулла Хўжаев кўзига ёш олиб: «Агар бу рус аскарлари Бухорони бундай ёндириб вайрон қилишларини, бойликларини талашларини, аёлларимиз номусини таҳқир қилишларини билганимда, мен бундай инқилобга ҳеч қачон рози бўлмаган бўлар эдим. Афсус, афсус, афсус, деди. Қолганлар ҳам унга қўшилишиб йиғлашди», деб эслайди И. Бахшиллахонов 1937 йил 25 июлда ўтказилган терговда.

Бундай оғир шароитдан чиқиш йўлини ахтарган Фитрат ватан учун қаттиқ ишлашга бел боғлайди ва 1921–1922 йиллар мобайнида жумҳурият Ташқи ишлар нозири, Маориф нозири, Меҳнат ва мудофаа шўроси раисининг муовини (1923), Ички ишлар нозири лавозимларида ишлайди.

Фитрат айтилган лавозимларда ишлар экан, Файзулла Хўжаев ва бошқалар билан бир қаторда Бухоро давлатини чет эл мамлакатларига танитиш масаласини ўртага қўяди. Афғонистонга Ҳошим Шоиқ, Озарбойжонга Саид Аҳрорийни (кейинроқ Т. Норбўтабеков) ваколатли вакил – элчи қилиб юборишга эришади. Ана шу алоқалар ҳосиласи ўлароқ, 1922 йил 22 сентябрда Бухорога Наримон Наримонов раҳбарлигидаги Озарбойжон республикаси элчилари келадилар. Фитрат Ташқи ишлар нозири сифатида Н. Наримонов билан учрашиб музокара олиб боради. Шунингдек, Туркияга Мустафо Камол пошшо ҳузурига совға-саломлар билан вакиллар жўнатилади. Файзулла Хўжаев Туркияга 100 миллион сўм миқдорда ёрдам пули ўтказди, аммо Масков ҳукумати унинг ярмидан ортиғини Русия фойдасига қароқчиларча

уриб қолади. Элчилар Камол Отатуркка совғаларни топшириб, мақсадга эриша олмай қайтадилар.

Фитрат халқаро ишларни йўлга қўйиш билан чекланмай маориф ишларини ҳам изга солиш учун астойдил ҳаракат қилади. Бухоро ва туркистонлик ёшларни чет элга, хусусан, Германияга ўқишга юбориш каби жиддий масалани ҳал қилиш билан кифояланмай, маориф ва маданият, вақф тизимини том маънода барпо этиш ва мустаҳкамлаш ишлари билан шуғулланади. Бевосита унинг ташаббуси билан Мунаввар қори Абдурашидхонов, Гулом Зафарий, Маннон Уйғур, Абдурахмон Исмоилзода, Абдулхамид Сулаймон-Чўлпон, Саид Аҳрорий каби маориф, адабиёт ва санъат намоёндалари Бухорога таклиф этилади. Кино корхонаси, музика мактаби, театр труппаси вужудга келади. «Бухоро ахбори» («Озод Бухоро») газетаси, давлат нашриёти ишга тушади. Муҳими, миллий кадрларни тайёрлаш йўлга қўйилади.

Адиб Тошкент – Самарқанд – Бухорода ўтказилган имло масаласидаги съезд ва анжуманларда фаол иштирок этиб, араб имлосини ислоҳ этиш масаласини ўртага қўяди (1921 йил, 1 январ, Тошкентда ўтган тил – имло курултойида), У сўз олиб шундай дейди: «Узун сўзнинг қисқаси: ёзувимиз қоидасиз, имлосиз бузукдур. Эски ёзувимиз бу қадар қийинлик программасидан бошқа миллатлар қаторида фойдалана олмаймиз; олти чўзуқли имло қабул этилсун, тилимиздаги араб сўзлари ҳам олти чўзғи билан ёзилсун; уст чўзгичларни ўринли ёзмоқ учун сўзларнинг қолғони ингичкалиги эътибор этилсун... тилимиз орасиға кириб қолгон ёт сўзлар ўз ҳарфимиз билан ёзилсун». Бироқ Туркистон, Бухоро, Хоразм тилшунослари тил-имло масаласида ягона хулосага келиш учун ҳали тайёр эмасдилар, шунга қарамасдан шўро ҳукумати вакиллари ўртага логинлаштириш масаласини киритади, бироқ Фитрат ва сафдошлари бу таклифни бир овоздан рад этадилар. Фитрат Бухорога оғир кайфият билан қайтиб кетади...

Фитрат ҳам, сафдошлари: Файзулла Хўжаев, Абдувоҳид Бурҳонов, Мазҳар Бурҳонов, Ота Хўжаев, Порсо Хўжаев, Усмонхўжа Пўлатхўжаев ва бошқалар ҳам кўммунистик фирқага дахлдор бўлсалар-да, Масковнинг йўриғи билан иш кўрмадилар, улар ҳамжиҳатликда мустақил Бухоро жумҳуриятининг давлат сифатидаги бош йўлини белгилаб олдилар ва вазифаларни амалга ошириш учун тинмай ишладилар. Бироқ шўролар ҳукумати Бухоро давлатини йўқотиб, янги сиёсий тизимдаги империянинг бир бўлагига айлантириш учун ҳеч нарсадан қайтмади. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун мустақил жумҳурият бўлган Бухоро нозирликларини текшириш учун махсус кўммисия ташкил этилади. Унга Петерс ва Эйхманс раҳбар этиб тайинлангани Файзулла Хўжаевга маълум бўлиб қолади. Улар текширувчиларни муносиб кутиб олиш учун тайёргарлик кўрадилар. Лекин уларнинг ўрнига Куйбишев ва бошқалар келади. Улар ўтказган тафтишга, аниқроғи Кремл берган топшириққа биноан Фитрат, Ота Хўжаев, Муинжон Аминов а Саттор Хўжаев бошқарув ишидан четлаштириладилар. Бошқалар қатори Фитратга ҳам анчагина айблар қўйилади. Шу жиҳатдан фитратшунос Ҳамидулла Болтабоев топган бир ҳужжат эътиборга молик. 1923 йил 12 июнда «Бухоро масаласига доир» қабул қилинган тарихий қарорни амалга ошириш учун ўлкага РКП(б) МК котиби Я. Е. Рудзутак етиб келади ва у Пленумдаги нутқида шундай дейди: «Бу ерда меҳнаткашлар оммасининг манфаатларига ҳар доим ҳам риоя қилинмаётганлиги тўғрисида бизда муайян шикоятлар бор... савдогарлар ушбу давлат маблагидан 75 фоиз қарз олганлар, ваҳоланки, кооперация ва деҳқонларга шу маблагнинг 25 фоизи берилган. Бу ҳол партиямиз МКни Бухоро ҳукумати таркибига яқиндан эътибор билан кўз ташлашга мажбур

этди, чунки энг кўзга кўринган кишилар устига, масалан, Маориф вазири Фитрат устига қўйилаётган айблар ошкор бўлиб қолди, у маориф ишлари билан шуғулланиш ўрнига тош йўл қуриш билан шуғулланган... Партиямиз МК шуларга асосан ушбу хулосага келдики, Бухоро ҳукуматининг таркибини соғломлаштирмоқ учун Фитрат, Аминов, Ота Хўжаев, Саттор Хўжаев, (Юсуф) Ёқубзодаларни ҳукумат таркибидан чиқариб, Бухородан бадарға қилиш зарур». «Фитрат Русияга чақириб олингани муносабати билан ўрнига Қайғисиз Отабоев тайинлансин!»

Ушбу ноқонуний Пленум ишида ГПУ вакили Г. Агабеков, ВКП(б) вакили Г. К. Орджоникидзе, Эйхманс иштирок этган. Орджоникидзе «Умунан нима учун буларнинг барчасини кўммунист деб ҳисоблашган», деб ажабланган. Шуниси қизиққи, орадан уч йил ўтгандан кейин «Озод Бухоро» газетасининг 1926 йил 16 октябр сонидида «Собиқ нозирлар нима билан машғул бўлганлар?» сарлавҳаси остида Аҳмад Рафиқнинг мақоласи эълон қилинади. Доклад мазмунига қараганда қувилганларнинг фаолиятини текшириш учун Позднишев, Раҳимбоев, Уста Нур деган уч кишидан иборат комиссия тузилади. Комиссия тафтишига кўра, Фитратга қуйидагича айб қўйилади: «2. Фитратнинг жиноятлари: Шарқий музыка мактабининг мудирини бўлган кезларда... давлат зарарига ҳар хил шартномалар тузган, берилган маблағларни суистеъмол қилган (шахсий уйини таъмирлаган)». Ҳамма гап «шартномалар тузиш»га тақалади. Гап шундаки, Фитрат маориф, маданият масалаларида жиддий ишларни амалга ошириш устида иш олиб борган, хусусан, чет элга талабалар юбориш, миллий мумтоз мусиқани нота ва граммафонга кўчириш, истеъдодли кадрларни маориф, маданият соҳаларига жалб этиш каби ишларни амалга ошириш учун турли шартномалар тузган. Хусусан, бухоролик талабаларни ички Русияда ўқитишга қарши бўлган, сабаби у ерда таҳсил олган талабалар Бухоро манфаатига эмас, Русия манфаатига ишлашини юракдан ҳис қилган. Айнан шу нарса Масков-Кремл киборларига маъқул келмаган. Бу борада Фитратнинг қизи Севара Кароматиллахўжаеванинг ушбу фикрлари ўринлидир: «Отамнинг Абдурахмон деган укаси бўлар эди, ўн йилча бурун оламдан ўтиб кетган... Гап шундаки Абдурахмон жиндай ақли ноқис, бадфеъл одам эди. Унинг жаҳли тез, сал нарсага ловиллаб ўт олиб кетар, оғзига келганини қайтармай гапириб юбораверарди... Бунинг устига Абдурахмон ака акасига кўпинча панд берарди. Масалан, отам Бухоро Халқ Жумҳурияти ҳукуматида нозир бўлиб ишлаган кезларда жиндай молиявий камчиликлар содир бўлади. Аслини олганда, уларни қилган одам Абдурахмон ака бўлгану айб отамнинг бўйнига тушган».

Фитрат 1925 йилда Самарқандга қайтиб келади ва Педакадемияни бошқаради. Ўзбеклаштириш давлат кўмитаси ҳайъатида иш олиб боради. Тил-имло конференцияларига фаол қатнашади.

Адиб Самарқанддаги Педакадемияда дарс берар экан, унинг устидан яна ёз-ёз, миллий кадрларни текшир-текшир бошланади. Таъқиблар кучаяди. 1925–1930 йилларга келиб, Масковнинг миллий сиёсат масаласидаги найранглари яққолроқ кўрина бошлайди. Фақат ёзувчилар эмас, балки ҳукумат ходимлари орасида ҳам норозилик аломатлари кўзга ташланади. Бу воқеаларни тирноқ юзасида кўриб турган Файзулла Хўжаев Фитратга қарши бир ёвузлик содир бўлишидан, унинг уйдирмалар асосида қамалиб қолишидан хавфсираб, уни Масковга ижодий сафарга жўнатиб юборади. 1930–1933 йилларда Қажом Рамазон билан биргаликда Масковда илмий сафарда бўлади. Сафардан қайтиб Академмарказда иш бошлаган адибга нисбатан яна таъқиблар

кучаяди. Фитратнинг уйидан бошпана топган Н. Раҳимий терговда шундай дейди: «Фитрат 1933 йилда илмий сафардан қайтиб келгач, 2–3 ой Файзулла Хўжаевнинг уйида яшади, кейин унга Гоголь кўчасида ҳашаматли уй олиб берди. У мен ва бошқаларга доим менга Файзулло ёрдам беряпти, дер эди».

Олим ва адиб 1921 йилда Тошкент эски шаҳар Ижроия Қўмитаси фармони билан «Меҳнат қаҳрамони» деб эълон қилинганини ҳисобга олмаганда, шўролар ҳукумати даврида мутлақо ёруғлик кўрмади. Қизи Севара Кароматиллаҳўжаева хотирасидан: «Отам 1934 йилда Эрон шоҳи юборган совға – ноёб китобни олгани учун икки кеча-кундуз НКВДида тергов беришган», деб ёзади. Аслида, НКВД органлари 1935 йил 5 майда Фитратни қамоққа олиш ниятида унинг уйида тинтув ўтказиб, Афғонистон Маориф вазирлиги нашри «Йиллик солнома» (тақвим)ни олиб кетадилар. Солнома Фитратнинг қўлига қандай тушганини аниқлаш учун уни икки кун ҳибсда сақлайдилар. Адиб нашрни афғон сафоратхонасидан олганини, унинг номига хат бўлганини тушунтириб беради. (Бу тўғрида ишга Давлат Хавфсизлик ходимлари Агабеков ва Матвеев томонидан 354 сонли ордер билан тинтув ўтказганликлари ҳақидаги ҳужжат тиркалган.)

Пойтахт Самарқанддан Тошкентга кўчирилгач, Фитрат ҳам кўчиб келиб, аввал Олой бозорига яқин Гоголь кўчасида яшайди, сўнг Бешёғоч ва Чақар маҳалласи оралиғидаги Гулистон кўчасидаги №116 рақамлик ички ва ташқилик ҳовлини сотиб олади. «Гулистондаги ҳовлимиз жуда файзли эди. У ерда гул бениҳоя кўп бўларди. Бир тараф – телпакул, бир тараф – атиргуллар, яна бошқа анвойи гуллар... Уларга отамнинг ўзи қарарди: қўлидан гулкайчи тушмас, бутоқларни тинимсиз қирқиб турар, суғорар, тағларини юмшатиб, ўғит солар. Сира эринмас эди. У киши ҳар куни гулдасталар саралаб, хонтахта устига қуярди. Отам гулларнинг рангию атринигина яхши кўриб қолмай, улардан дори-дармон ҳам тайёрларди. Айниқса, атиргул баргларида мураббо пиширишнинг сирини яхши биларди ва уни доим кишига қувват берувчи дармондори сифатида истеъмол қиларди», деб ёзади С. Кароматиллаҳўжаева. Ҳовлига Чўлпон, Лохутий, Ғафур Ғулом, Қаям Рамазон бориб туришган. Домла Ҳалим Ибодов маҳалладош бўлгани учун Фитратни тез-тез зиёрат қилиб турган. Эсдалик муаллифининг хотирлашича Мулла Тўйчи ҳофиз Тошмуҳамедов, Карим Зокиров ҳам бориб турган. Адибнинг Шарқ ва Ғарб тилларида битилган китоблардан иборат каттагина кутубхонаси ҳам бўлган.

Фитрат Ўзбекистон Фан қўмитаси қошидаги Тил ва адабиёт институти ва Низомий номидаги Педагогика институтида дарс берган. Бироқ унинг илмий фаолияти шўролар ҳукумати ва унинг идораларига жойлашиб олган шовинистларга, истеъдодсиз, танбал мансабпарастларга маъқул келмаган. Шу боис институтда бўлиб ўтган мажлисда қаттиқ танқид қилинган. Институтнинг бўлажак директори Ислон Аҳмедов мажлисда Фитрат қамалмасдан бурун уни «халқ душмани» деб атайди ва ўз нутқида шундай дейди: «Дастлаб Фитратнинг сўзлаган сўзлари, албатта, бу онгли бир кишини ўз сўзи эмас эди. (Фитрат мажлисда сўзга чиқиб қисқача гапириб, бир вақтлар пантуркчи, панисломчи бўлганини, кейин ундан қайтганини гапирган, Отажон Ҳошимовнинг докладыни маъқулагани назарда тутилмоқда – С.А.) Фитрат ҳақиқатан ҳам ҳақиқий совет олими, шу даражага интилаётган бўлса эди, уни чиқиши бошқачароқ бўлар эди. Ўртоқларни кўрсатишича Фитрат буни қилишни истамади. Фитрат ҳали ҳам эски фикрида қатъий туради. Фақат кўз олдимизда кўз бойламачилиқ билан боради. Ўзини эски фикрларини у ёки бу формада давом эттиради. Ҳамавақт унда қизиқчилик бор. Шу билан ишини битириб кетади. Ҳеч, шубҳасиз, ўзини асосий фикрларини давом этдиради. Лекин бу

масалага алоҳида аҳамият беришимиз керак. Чунки ёшларимиз кўпи унинг «ўғлим, биз миллатчимиз, бу ҳаммага маълум, биз шундай кишимиз» дейиши билан бизни кўпинча алдаб кетиши мумкин. Юқоридаги сўзларни ҳам Фитрат мажбур қилмасок ҳеч айтмас эди». (29 смена сўзланган нутқдан).

«Биз ўзимизни синфий ҳушёрлигимизни оширишимиз керак. Ҳушёрликни оширмас эканмиз, биз катта жиноят қилғон бўламиз. Шу соҳада бўлган синфий душманларга қарши, ашаддий қарши бўлишимиз керак.

... Ғози, Фитрат, Қажом шундай шароитда яшайдиларки, буни боболари ҳам бу шароитни тақдир (эта) олмайди. Булар самимий ишласа ҳар бир шароит бор. Лекин самимият бўлмаса у вақтда ўзингга ўпка қил, кераклигича ёрдам берамиз. Мен ўйлайманки, буни кўп кишиларга қилолмаймиз. Бундай ёрдам берилган вақтда бизни тулкилик қилиб, алдаймиз дейиши – буни одамгарчилиги йўқ демақдир. Бундай одамгарчилиги йўқларни башарасини фошлашимиз керак.

Партия ўзини ўнлаб, юзлаб кадрларини етиштирди. Буни менимча мажлисдан кейин ўзимизча хулоса чиқарар эканмиз, эски қора турмушда бўлган, самимият кўргазмаган кишилар яхши ўйлаши керак. Мана на Ғози, (бу ерда Ғози Олим Юнусов назарда тугилмоқда. – С.А.) на Фитрат, на Қажом бизнинг умумий ишларимизга қатнашмайди». (43 сменадаги нутқдан).

«Шу доклад юзасидан 3–4 ўртоқлар сўзга чиқдилар. Лекин бу ўртоқлар ичида хусусан менга ёқмаган бир кишининг чиқиши бўлди, бу чиқиш профессор Фитратники эди. Эҳтимол бир менгагина эмас, балки бошқаларга ҳам ёқмагандир, Биз профессор Фитратдан кўп нарсаларни кутган эдик. Шу масала юзасидан «Чиғатой гурунги»нинг амалиётлари ва бизга мукамал бўлган танқидни қилиш керак эди. «Ўзига хослик назарияси» «Чиғатой гурунги» амалиёти билан маҳкам боғланган назария эди. Проф. Фитрат эса, шубҳасиз, мана шу «Чиғатой гурунги» амалиётини ташкилотчиси ва ғоявий раҳбари эди. Демак, «Ўзига хослик ва сингармонизм»да Фитратнинг рўли катта бўлган.

Биз Фитратни чиқишида шуни кўрдикки, «Ўртоқ Ҳошимовнинг айтганлари маъқул, мен ҳам шунга қўшиламан. Лекин мен ҳақиқатан ҳам миллатчи эдим» деб сўзни тамом қилади»...

«...Фитрат ўз сўзида катта фактларни айтиши, яна ҳам очиқ кўрсатиши керак эди. Буни Фитрат қилмади ёки қилишни истамасди. Мен буни чиқишида биронта самимият кўрмадим...»

«... Ҳошимов, Фитрат, Зарифов каби аблаҳлар назария, тарих, фольклор ва ҳатто тил соҳасини монополияларида сақлаш учун жон борича ҳаракат қилиб келдилар». (1 сменада сўзланган нутқдан. Стенограммадаги имло ўзгартирилмади – С.А.)

Қирқ уч сменадан ошган бу мажлис қачон тугагани номаълум. Аммо шу нарса маълумки, мажлисда Фитрат шаънига айtilган тўхматлар авж нуқтасига чиққан пайтда, Фитрат аксилинқилобий миллатчи ташкилот – «Миллий иттиҳод»нинг аъзоси, Ўзбекистондаги аксилинқилобий ташкилотга раҳбарлик қилиб, Озарбойжонда иш юритган миллатчи аксилинқилобий ташкилот билан унинг раҳбариларидан бўлмиш Чўпонзода орқали яқинлашган, бундан мақсад Шарқ республикаларини Совет Иттифоқидан ажратиб олиш ва пантуркчи буржуа давлатини тузиш, ташкилотга ёшларни ва адабий ходимларни жалб этиш, ёшларни аксилинқилобий миллатчилик руҳида тарбиялаш ва ёздириш» деган бўҳтон билан 1937 йил 24 апрелда қамокқа олинган эди. Бинобарин, ниҳоятда, узоқ вақт давом этган бу қирғинбарот мажлисда айtilган кўпгина бўҳтонлар, сўкишлар кейин ҳам

давом эттирилган. Чунки мажлис стенограммасининг сўнги қисмига 9 октябр 1937 й. сана қўйилган.

Сўнги ўн тўрт-ўн беш йил ичида содир бўлган таъқиблар, ўринсиз хужумлар, бўхтонлардан чарчаган Фитрат илм-фандан бошқа нарсани ўйламас холга келтирилган. Шу боис, дастлаб қўлбола тузилган савол-жавобларга индамай қўл қўя беради. Ўзи бир вақтлар Ички ишлар нозири ўринбосари лавозимида ишлаган кезлари бу жараённинг барча «чиройли» томонларини бошдан кечирган. Инглиз жосуси, аксиланқилобчи, «Миллий иттиҳод» аъзоси ва бошқа, ва бошқа айблар тўнкалаверади, мажбурлаб имзо чектирилаверади. Адибни айблаш учун ишга Фитратни яқиндан билгувчи кишилар – «Наркомпрос иши». «Мунаввар қори Абдурашидхонов, Салимхон Тиллахонов ва бошқалар жиноий иши» деб атламиш XX асрнинг, шўролар ҳукумати ва кўмфирқанинг энг шов-шувли жарёни боис ҳибсга олинган Боту (Махмуд Ҳодиев), Маннон Рамз, Янгийўлдаги пахта селекцияси станциясининг директор муовини, Германияда таҳсил олган Абдуваҳоб Муродий ва бошқалардан 30-йилларда мажбурлаб олинган кўрсатмалар, 1937–1938 йилда қамоққа олинган Бухоро ХШЖ Ижроия қўмитаси раисининг собиқ ўринбосари Муинжон Аминов (16.4.37), шоир Абдулҳамид Сулаймон – Чўлпон (23.7.10–25.8.37), тилшунос олим Қаюм Рамзон (29.7.37), муаллима Гулсум Раҳимова – Ашрафий (28.7.37), Анқабой Худойбаҳтов (10.8.37), Бухоро ХШЖ собиқ раиси Ота Хўжаев (17.3.37, 11.8.37), Ўзбекистон Фан қўмитасининг собиқ раиси Отажон Ҳошимов (13.8.37), унинг ўринбосари, Германияда ўқиган Султон Матқул (22.9.37), «Ўзбек – энерго» инженери, Германияда ўқиган Тўлаган Мўмин (27.9.37), тилшунос олим Ғози Олим Юнусов (5.10.37), «Правда Востока» газетасининг собиқ муҳаррири Муҳаммад Ҳасанов (Мамат Ҳасан. 7.10.37), ёзувчи Аъзам Аюб (5.11.37), ёзувчи ва шоир Ғулом Зафарий (15.11.37), Аминжон Пўлатов (13.5.37), Насриддин Раҳимий (1937 й. июл), И. Бахшиллахонов (август – 27.9.1937) тергов материаллари илова қилинган. (Демак, Фитратни қамаш ва маҳв этиш 20-йилларнинг охиридаёқ режалаштирилган.)

Тергов протоколининг баъзилари Фитратнинг тайёр савол-жавобларга мажбуран имзо қўйдирилганларидан иборат бўлса, баъзилари мажбурий сўроқ ва сукут остидаги юзлаштириш маҳсулоти. Тергов материалларини синчиклаб кузатиш шундай демоққа асос беради. Тўғри, баъзи материалларда айрим шахслар жон талвасасида айтган сўзлари, бевосита Фитрат билан бир оз инсоний тарзда ўтказилган сўроқда адибнинг қўйилаётган айбларни инкор этиш ҳолларига дуч келамиз ва қутилмаганда ушбу тергов материаллари заминидан унган РСФСР ва Бухоро жумҳурияти ҳамда ташкил этилажак янги жумҳуриятлар муаммоларига юзма-юз келамиз.

Икки мисол: Файзулла Хўжаев, Фитрат, Мухтор Саиджонов ва бошқа ҳукумат аъзолари мамлакат иқтисодий ва сиёсий масалаларини мустақил ҳал қилишга уринишган. Масковнинг таъқидлаб туриши ва анқовланишдан воз кечишган. Масалан, РСФСРнинг Бухоро жумҳуриятидаги ваколатли вакили И. Юренев Халқ Нозирлар Шўросининг Раиси ва Ташқи ишлар нозири Файзулла Хўжаевга 1921 йил 26 июл № 215 рақамлик махфий хатида шундай дейди: «Шартномалар асосида ўрнатилган ва амалда тасдиқланган РСФСР ва Бухоро ўртасидаги дўстона муносабатларнинг абадийлиги ва бузилмаслиги учун шубҳаланишга асос йўқ, Молия нозирлигининг нозири ўртоқ Саиджонов муомаласи билан бир неча марта кўнгилсизлик бўлиб ўтди.

РСФСР вакиллари билан бўлиб ўтган турли тўқнашувларни бир четга суриб, мен 17 июндаги қарор ҳақида тўхталмоқчиман, унинг дарҳол бажарилиши учун сиз имзо чеккансиз, бу РСФСР ва Бухоро учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга... Туркистон Озиқ-овқат Халқ қўмиссари ўртоқ Спридоновга нисбатан ниҳоятда

беписанд муносабат 17 июлдаги бирлашган йиғилишнинг юксак обрўли қарорини бузибгина қолмай, амалда уни бекор қилиб, ўзининг РСФСРга нисбатан нодўстоналигини яна бир қарра кўрсатди...» (Ўзб.МДА ф.830., р2).

«1923 йилда Ўрта Осиё республикалари иқтисодий тигабағишланган кенгашнинг ўтказилишига йўл қўймаслик учун катта ишлар қилинди. Бу тадбир арафасида Файзулла Хўжаев «Миллий иттиҳод» аъзоларининг яширин кенгашини чақирди ва унда аҳолининг кенг қатламлари орасида Ўрта Осиё республикаларининг иқтисодий бирлашишига қарши тарғибот ва ташвиқот ишларини кенгайтириш тўғрисида кўрсатма берди. Унинг фикрича, бундай битимнинг тузилиши Бухоронинг РСФСР томонидан қарам қилиниши билан баробар эди» (П-21922 иш). 1937 йил 2 июлда сўроқ қилинган Бухоронинг собиқ қозикалони Қози Саид Эшонхўжаев жавобларига қарганда, Фитрат ҳам, Файзулла Хўжаев ҳам мамлакат сиёсий-иқтисодий қурулишида Масков талабларига бўйсунмаган ва аҳоли ўртасида хусусий мулк масаласида тарғибот ва ташвиқот олиб боришни йўлга қўйган. (П-31922 иш.)

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, Бухоро ҳукумати биринчидан, РСФСРнинг асоратига тушишни, иккинчидан РСФСР мустамлакаси бўлган қўғирчоқ «республика»ларнинг вужудга келишини хоҳламаган. Болшевикларнинг давлат идораси уларни қониқтирмаган ва бу табиий ҳолдир. Фитрат ҳам, Файзулла Хўжаев ҳам Бухоро жумҳуриятини сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан РСФСР мустамлакасига айланишини исташмаган. РСФСР бошида турган кишиларнинг аксарияти қарам қилиш сиёсатини тутган. Шу боис Масков Бухоронинг миллий пул бирлигини ўз пул бирлигига алмаштиришни талаб қилган ва РСФСР банкнотлари учун олтин сўраган. Масковдан келган телеграммада шундай дейилган: «Агар Бухоро пул олишни хоҳласа, таъминлаш учун бизнинг Тошкент ёки Бухородаги вакилимизга маълум олтин суммани берсин, ўшанда биз тегишли суммани ижара тариқасида беришимиз мумкин». Бироқ бу таклиф ёш ҳукумат вакиллари мутлақо қониқтирмас эди.

Фитрат бундай дасисалардан чарчаган эди. Н.Раҳимийнинг эслашича у кунлардан бир куни, 37 йил бошларида хотини ва укаси Абдурахмонга шундай дейди: «Мен халқ оч қолаётган, ҳар бир нарса кам ва ўлчов билан берилаётган бу мамлакатда ортиқча тура олмайман ва яшай олмайман. Мени Афғонистонга чиқиб кетишим учун рухсат ва имконият беришлари учун барча нарсамни беришга тайёрман». Афсус...

Буюк адиб, олим ва шоир, драматург Фитрат мақсадига эриша олмади, маккор сиёсатнинг қурбони бўлди. У 1938 йил 4 октябрда отилди. Аммо яқинларига 1944 йилда сургунда вафот этган, деган сохта хабар берилди. «Жиноий иш»да ҳанузгача унинг қатл этилганини тасдиқловчи маълумотнома тикиб қўйилганча турибди.

МАФКУРАСИ

Фитратнинг дунёқараши ўша даврга хос бўлган мактаб, мадраса, ислом маданияти ва Туркистондаги барча мадрасалар учун хос бўлган ижод ва илм тарихини ўрганиш натижасида шаклланди. Буни «Мунозара» асарида келтирилган сабоқлар рўйхати ҳар жиҳатдан тўлдиради.

Ёш шоирнинг амирликдаги халқнинг аянчли аҳолини кўриш натижасида мурғак қалби чўғдондек қизиган бўлса-да, аммо чорасини топа олмайди. Унинг Туркияга ўқишга бориши, янги таълим-тарбия тизими билан танишуви, Истанбулда «дорумуаллимин»да таҳсили Фитратнинг зехниятини чархлади, оламфаҳмини ўзгартирди.

Шу давр фаолияти, карашлари ҳақида Фитрат ўзи шундай деганди: «Туркияга таҳсил учун бордим. Мана шу вақтларда диний реформа тарафдори эдим: динни фан билан келиштириш, фанга тўғри келмайтурғон хурофот қисмини диндан чиқариш, динни тозалаш хаёллариға ишонган эдим... Панисломизмнинг бўлмағур хаёл эканини англағач, пантуркизм хаёлиға берилдим. Бу вақтларда ёзганим асарларда диний реформистик фикрлар кўрилиб турадир».

Фитрат Туркияда таҳсил чоғида турли оқим ва сиёсий ҳаракатлар билан танишар экан, унга кўпроқ «Иттиҳод ва тараққий» фирқасининг ғояси маъқул келади. Шу фирқа арбоблари ва мафкурачилари билан танишади.

Фитрат Туркиядалик чоғида ватан истикболини ўйлаб яшади. Шу боис ватанидаги ҳар бир ўзгаришни, турли лавозимларга тайинланаётган шахсларнинг фаолиятини кузатиб борди. Ўзи кундан-кунга сингиб бораётган тараққийпарварлик мафкураси нуқтаи назаридан талаблар кўя бошлади. Ғолибо (машҳур Абдурашид қози Иброҳимовнинг «Таарруфи муслимин» газетасида 1910 йил 8 декабрда нашр этилган ва Ҳ. Болтабоев томонидан «Адабиёт ва санъат» газетасининг 1996 йил 9 май сониде эълон қилинган) «Бухоро вазири Насруллоҳбей Парвоначи афанди ҳазратларина очик мактуб»ини чоп этади. Фитрат вазирни ўлкада янги ислохотларни ўтказишга чақирар экан, унинг олдига: «... муқаддас вазифани бажаришда сусткашлик қилсангиз, эртага интиқом олғувчи Аллоҳнинг ҳузурида нима деб жавоб берасиз?!» деган саволни кўндаланг қўйди. Бу билан кифояланмай Истанбулда нашр этиладиган «Сирожул – ахбори афғония» газетасининг 1913 йил 15 ноябр сониде «Тараққийёт ва янгилианиш», Боқуда нашр этиладиган «Очиқ сўз» газетасининг 1916 йил 2 ноябр сониде «Жоҳилона таассубға мисол» (Ушбу мақолани «Шўро» журнали ўзининг 1917 йил 15 январ сониде кўчириб босган) мақолаларини эълон қилади. (Сўнгги мақола Туркистон туман муҳофаза бўлими томонидан 1916 йилда рус тилига таржима қилдирилган. ЎзБМДА ТТМБ захирасида сақланади. 461 фонд.)

Истанбулда яшаб, амирлик давлат тизимини мушоҳада ғалвиридан ўтказади. Мутаассиблик ва жаҳолат қоқоқликнинг асосий омили эканлигига ишонч ҳосил қилади. У ёзади: «Бизнинг орамизда анчагина ёши улғу одамлар бор. Уларнинг ҳар биридан сўрасак, бизнинг бугунги турмушимиз бундан юз йил олдинги турмушдан бутунлай фарқ қилишини тасдиқлаб берадилар. Булар барчаси ўша мен айтаётган илоҳий суннатларга далилдир, яъни, башарият тараққийёт ва янгилианиш қонуниятига эгадир. Бу азалий қондани ўзгартиришга қодир куч бутун оламда ҳам топилмайди.

Шундай экан, олам саҳнасида ўз ҳамжинслари қаторидан жой эгалламоғи бўлган миллат қандай хатти-ҳаракатни ўзига дастур қилиб олиши керак? Бу шундай масалаки, агар бизнинг катталаримиз уни тўғри ҳамда камоли ихлос ва пок ният билан ҳал қилсалар, орамизда «жадид» ва «қадим» номи билан мавжуд бўлган қарама-қаршилиқлар йўқолади.

... Инсонлар эҳтиёжи ҳар доим бир хил бўлиб қолавермайди, у кундан-кунга кўпаяди, ривожланади. Табиийки, уларни қондириш воситалари ҳам ўсиши лозим, акс ҳолда, эҳтиёжларни қондириш мумкин бўлмай қолади, инсон уларнинг юки остида маҳв ва нобуд бўлади. Шунинг учун ҳам биз эҳтиёжларимизни қондириш воситаларини янгилаб борамиз. Ўзининг замонавий эҳтиёжларини мукамал воситалар орқали қондирган ҳар қандай миллатни биз ривожланган ва янгиланган деб атаймиз».

Келажак масаласини кўндаланг қўйган адиб, тузумни ўзгартиришни эмас, уни ислох қилиш ва янги жамият учун мутахассислар тайёрлаш масаласини

илгари сурди. Шу боис зикримиздаги мақолада халифа ҳазрат Али ибн Абу Толиб каррамоллоҳу важаҳунинг: «Фарзандларингизга келажакни кўзлаб таълим беринглар, чунки улар келажак замон учун дунёга келганлар», деган ҳикматини келтиради. Бироқ Истанбулдан Бухорога қайтиш йўлида мустамлакачилик, диний чекланганлик натижаларини ўз кўзи билан кўрган адиб ватанига қайтгач, давлат идора тизими баттарроқ мутаассиблашганини кўради.

1905–1917 йил феврал инқилоблари турткиси натижасида ўзини «Ёш бухороилар» деб атовчи либерал кайфиятдаги ёшлар уюшмаси ташкил топади. Фитрат ҳам шу сафдан ўзига лойиқ ўрин олади. Сиёсий аҳвол ва давлат тузумларини изчил ўрганиш натижасида мавжуд амирлик давлат идора тизимини ўзгартириш фикрига келади. Бироқ бу давлат хусусий мулкка асосланган, қабул қилинган қонунлари сўзсиз бажариладиган, яъни, ишлайдиган, халқчил-демократик давлат бўлиши керак эди.

Буюк адиб Ватан деганда фақат Туркистон ёки Бухорони назарда тутмади, балки бутун мусулмон Шарқини назарда тутди. Шу боис Эрон, Туркия, Ҳиндистон ва Афғонистон воқеаларини, рус-инглиз ўзаро муносабатларию уларнинг алоҳида-алоҳида сиёсатини, айниқса, русларнинг «Шарқ сиёсати»ни синчиклаб кузатиб борди. Унинг «Туркистонда руслар», «Инглиз ва Туркистон», «Шарқ сиёсати» (рисола) ва «Бизда Шарқ сиёсати» («Иштирокиюн» 29 январ 1920 й.), «Афғонистон ва инглиз сулҳи», «Афғонистон ишлари», «Афғонистон урушлари», «Эрон газеталариндан» мақолалари фикримизнинг исботидир.

Адиб Эрон газеталарида Афғонистон ҳақида босилаётган мақолалару умуман қўшни мамлакат воқеаларини синчиклаб кузатар экан, инглизларга оғиб кетган Ҳабибуллахоннинг қатл этилишини, урушда инглизларнинг енгилишини бу минтақада инглиз сиёсатининг мағлубияти деб баҳолайди. «Билмадим, «Иштирокиюн»нинг қойси нўмрасинда «Афғонистон ишлари» унвонли бир мақола ёзғон ва Афғонистонда инглиз сиёсатининг ўлимини билдургон эдим, – деб ёзади адиб. – Бу кунги воқеалар, афғон амири ҳазратларининг Русия кенгашлар ҳукуматига мактуби, Туркистонга Афғонистондан расмий бир ҳайъатнинг келиши энг сўнг Афғонистон ҳукуматининг инг.чизга қаршу уруш очиши, шунларнинг ҳар бири маним муддаом учун мустақил бир далил бўлиб қолди...»

Инглизларнинг ўтган аср бошларида олиб борган босқинчилик ва қўпоровчилик сиёсати ўзининг барча мустамлакаларидаги халқларнинг нафратини кўзгаб, қаршиликка ундаши – уларнинг Афғонистон ва Туркистонга нисбатан сиёсатини бўшаштирди ва маълум миқдорда кенгашлар ҳукуматининг Туркистон, Хива, Бухоро ҳудудида янги шаклдаги мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишга замин яратди. «Сиёсат – мамлакатлар ва одамларни лақиллатиш воситаси» деган ақида билан иш кўрувчи шўро ҳукуматининг Масковда ҳинд инқилобчиси Муҳаммад Баракатулло раҳбарлигида «Шарқ озодлиги иттифоқи» (1918 й., 30 октябр) жамиятини тузиши, Кабир Бакр тарафидан «Шарқ интернационали» деб аталган Трояновский раҳбарлигида шу жамиятнинг шуъбасини Тошкентда ташкил этилиши, бундан ташқари яна Тошкентда Микаэлян раҳбарлигида «Шарқ инқилоб қўмитаси»нинг очилиши Фитратни таажжубга солади ва у «Бу масала («Шарқ сиёсати») орамизда бошда сиёсий бир масала бўлуб кирғон бўлса-да, бир оздан кейин мўда шаклини олди, энг сўнг бунчалиғда айланиб қолди», деган хулосага келади. У «Шарқ сиёсати» шўро ҳукуматининг бир найранги эканлигини Туркистон, Бухоро, Хоразм халқига англади. Бу ўткир муаммо масаласида Фитрат ёлғиз эмасди. Унинг фикрини тошкентлик зиёлилар, Мунаввар қори Абдурашидхонов ва

Садриддинхон Шарифхўжаев ҳам расмий қўллаб-қувватлаган эдилар. Чунки бу давр миллатпарвар, ватанпарвар, бир мафкуралари кишилар илғори бош кўтарган давр эди. Фитрат ўз таъбири билан айтганда, «инсонлик оламига кир»ган инсон, ўша давр илғорининг жасур жанговарларидан бири эди.

МУНГЛИ САДОЛАР

Фитрат шеъриятида дард ва мунгга катта маъно юклайди. У эски турк ва жоҳилия даври араб шеъриятидаги ишқ ва мунг, фалсафа – ҳикматга кучли эътибор берган. Жумладан у шундай ёзади: «Турк эски адабиёт мадрасасинда севги ва ишқдан бошқа фалсафа – ҳикмат ва ахлоқдан кўп нарсалар бор экан». «Шунинг учундирким: «вазн ва қофияси» бўлган, турли маъносиз сўзларнинг шеърлигина ишонган сайин шеър ҳақиқатдан узоқлашиб қолдилар».

Адиб ўз кўнглига туккан – ўтмиш кучли миллий давлатни тиклаш ғоясини «Вайрон бўлган қабрлар»да Оллоҳга муножот қилиб, парчаланиб кетган турк элини янгидан оёққа қўйиш ва бирлаштириш масаласини кўтариб чиқади.

Истанбулга бориб, ёш туркларнинг орасидаги турли ғоялар, сиёсий йўналишлар билан танишуви, инглизларнинг Кичик Осиё, Араб мамлакатлари, Эрон ва Ҳиндистондаги мустамлакачилик сиёсати ҳамда зулмидан огоҳ бўлган Фитрат учун чор Русиясининг аёвсиз мустабиду мутаассиблиги остида эзилиб, хўрланиб ётган мусулмон аҳли, жумладан, турк қавмининг истиқлолга эришиш учун кураши муҳим аҳамият касб этган. Лекин бу ниятга Шарқни Ғарб қутқуси, темир кишанларидан халос қилмагунча эришиб бўлмасди. Шарқни кўтариш учун шарқлиларга кучли кўзгу ва журъат керак эди. Журъат эса ҳар бир халқ ўз аҳволини адабиёт ва санъат кўзгусида кўриб нафрати кўзғолмагунча, ўз ижтимоий ҳаётига танқидий назар ташлашга ўрганмагунча, синдирилган ғурури, сўндирилган миллий фахр туйғуси тикланмагунча уйғонмас. Ўз тақдирини ўйламай, яллагиларга меҳр қўйган, хурофот-бидъатни илоҳийлаштирган, катта-катта бемаъни тўй-томошалар, маъракалар ўтказишга берилиб кетиб, билимдон, Ватан, халқ учун хизмат қиладиган фарзандларини зўрлаган, қувғин қилган, ватанпараст, элпараст, миллиятчи фарзандларини етиштирмаган эл – рамақижон бўлади. Бундай эл-юртни тирилтириш, тиклаш, оёққа қўйиш учун, аввало, халқнинг юрагида ўзи учун ишонч кўзгаш, авлодларнинг синиқ руҳини кўтариш – бағрини бутунлаш, энг асосийси, унинг юрагида виждон эркинлигини уйғотиб, иймон-эътиқодни мустаҳкамлаш лозим бўлган. Шу боис шоир:

Олдимизни тўсган булут парчаси
Кучли бир ел кўргач, йиртилар.
Умид қуни бизим учун ҳам туғар,
Қайғурмағил сира эй «Ҳақ» туйғуси –

дейди. 1917 йил октябрдан инсоният тарихида мустамлакачилик ва зolimлигу миллий зулмнинг янги шакли пайдо бўлди. Буни инсоният бошига тушган сел, дўл, бўрон, гирват, самум, зироатга ёғилган чигиртка ёмғири, ўлат каби офатларгагина ўхшатиш мумкин. 1923 йилда Бухоро жумҳуриятидаги амалларидан мажбурий четлаштирилган, аввал, Масков ва Петроградга, сўнг Самарқанд, Тошкентда яшаб болшавойларнинг ҳокими мутлақлиги остида амалга оширилаётган от-от, ос-ос, қама-қамаларни, маҳфий ва ошкора таъқибларни ўз кўзи билан кўрган Фитрат 1924 йилда ёзган «Қалдирғочлар» шеърисида шундай ифодалайди:

Тўхта малагим – сени мен кўрай,
Шарқ гулларига – саломлар сўйлай,
Кўмак истайлар.
Уч энди сен ҳам – Шарқ учун ўйла,
Кўпнинг кўнглини – биргина сўраб,
Шарқ учун йиғла!

Фитрат Шарқ – Туркистон, Ўзбекистон халқи учун йиғламасдан тура олмасди. Содир бўлмиш тарихий фожага учун у очиқ ва ёпиқ, танҳоликда ва дўстлар даврасида кўп йиғлар эди.

Адиб доимо Шарқ деб йиғлади. Бунга унинг «Шарқ сиёсати» рисоласи, «Шарқ» достони далил. Шоир Шарқни жаннатга ўхшатади. Шундай жойни «Маданият деган ғарблик алвасти» босиб олгани учун ўкинади, қайғуради, азоб чекади. Золимларнинг зулмини аёвсиз фош этувчи қуйидаги манзарани чизади:

Ўтлар аро ёниб турган қишлоқлар,
Хирмон бўлиб ётган гавдалар жонсиз.
Оқмоқдадир қизил қондан ариқлар,
Тинч турган талана омонсиз.
Тўрт-беш яшар боланинг бошини
Боқинг, кескин қилич билан кесмишлар,
Йиғлаб турган онасининг бўйнига
Бир ип билан осмишлар!..
Янгигина келин бўлган бир қизнинг –
Кўкрагини, эри бўлган йигитнинг –
Жонсиз ётган гавдаси узра қўйиб,
Найза билан тешмишлар!..
Хотинларнинг пардаси,
Болаларнинг юраги,
Қариларнинг гавдаси
Йиртилган,
Ёрилган,
Эзилган!..

Фитрат бу мудҳиш манзарани, ваҳшийликни ичидан тўқиган эмас. Инглизларнинг ҳинд сипоҳийларини тўпга боғлаб отишини, 1919 йилда Бозорқўрғонда арман дашноқлари ва ўрис тўқ мужиклари амалга оширган қиргинбаротлардан, золим Фрунзенинг, Будённийнинг калла кесарлари, айниқса, Масковдан келган аэропланларнинг Бухоро кўчалари, хонадонларию мадрасаларини вайрон қилиб, мирғазаб аскарлари аҳли муслим ва муслималарни таҳқир этганларини ўқиган, эшитган ва ўз кўзи билан кўриб, тарих олдида шохид бўлгани учун 1922 йилда шу дostonни ёзишга мажбур бўлган. 1920 йил 1 сентябр манзарасини тарих учун муҳрлаб қолдирган...

...Бироқ адиб ёруғ кунлар келишига қаттиқ ишонган, шу боис севгилисига «Умидсизча яшай олмам, нетайин?» деб хитоб қилган эди. Бу ғирт мусулмонча ахлоқ намунасидир. Чунки исломда фақат шайтонгина ноумиддир. Аммо чексиз ишонч ҳам гоҳ хира тортиб, гоҳ ёниб туради. Шоирда бундай онлар кўп бўлганга ўхшайди. Шу боис у қадрдонига:

Бизнинг ерда бўлиб турган тубанликлар, хўрликлар,
Сўйла юлдуз, сенинг дохий қучоғингда бўлурму?
Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар,
Ўртоқ қонин қонмай ичган зулуклар,
Қардош этин тўймай еган қоплонлар? –

дейди «Миррих юлдузига» шеърисида.

Маккор сиёсат таъқиб-таъйқиға учраган адиб сиёсатчилар билан алоқани юмшатиш иложини ахтаради. Бадиий ижодни деярли тўхтатади, илмий текшириш ишлари билан шуғулланади, ғайриинсоний азоблар, беҳуда сиёсатбозлик қурбони бўлишдан ўзини ихота қилиб, замонасозлик қилишдан ўзга чораси қолмайди, «замон сенга боқмаса, сен замонга боқ», қавлида яшайди. «Ўқитувчилар юртига», «Пахта теримидан» каби шеърларни ёзишга мажбур бўлади. Пахтани «кумуш юлдуз»га ўхшатади, «миялар дохий Ленин, Сталин» номи билан, қирқ шуъла билан ёритилиб, қадам босилаётганини айтишга рози. Лекин қутилмаганда янги даврнинг, янги жоҳил кишисининг тимсолини чизади. Бир бемор теримчи ҳаво айниганини кўриб, дам олайлик деб балога қолади. Ҳаводан қатъий назар нуқра қўлқарлар чарчашни билмай ҳосилнинг териб олиниши иттифоқ учун зарурлиги ўқтирилади. Бу шеърни ўқиган одам тинч қурилиш даврида душман излаш қай йўсинда олиб борилганинию «Назир отанинг ғазаби» шеърининг заминини кўради...

Адиб Фитрат дил сўзини, чин сўзини 20-йиллардаёқ айтиб қўйган эди. Келажак авлодга қараб у шундай деганди:

Турк эли, эй буюк эл, кўзинг оч,
Оч кўзинг, бир қара жаҳонга.
Кўкрагингда ёнар ўтларинг соч,
Қўйма золимлари Туронда.

* * *

Эй йўлин тўсиб турган эски булутларни
Ёндириб қўй, йиртиб ташла, барчасин йўқ эт!
Қила олмасанг шу ишларни
Сенинг учун ҳўрликдир бу!..

Шоир ижтимоий шеърлар билан бирга қатор рубобий – ишқий назмларни ҳам битган: «Бир оз кул», «Нечун сезмагансен?», «Менинг кечам», «Гўзалим, бевафо гулистоним», «Яна ёндим», «Аччиғланманг, деган эдим», «Ишқимнинг тарихи», «Мунгли булбул», «Сўйла, гулим...» шеърлари фикримизга далил бўла олади. Ишқий шеърларда чин инсоний туйғулар, ошиқона ёниб – куйишлар, дард-ҳасратлар уфуриб туради. Ошиқ йигит бўлсада, унинг маҳбубаси гўзал, гўзал бўлганда ҳам барчани тонг қолдирадиган гўзал. У – Ватандир! Адиб-ошиқ ватани билан севгилисидек гаплашади, унинг узоқдан бўлса ҳам бир кулишидан, яъни, ундан хабар олгани учун ўзини бахтиёр сезади. Бахти – ўрозининг юзига тортилган маъсум пардани шамол қора булутни йиртгандек йиртиб ташлашини ўтинади, ўқсизланган тилагидай бахтсизликка учраган ошиқ танбур торларини нозли-нозли зирқиратиб чертгучидан «умидини қоплаб турган қора булут» йиртилишини сўрайди. Чунки замона золимлари уни: «Тилақларим, армонларим, шеърларим, Кўмулсинлар керакмаслар менга», деб ўзидан тонишга олиб борган эдилар. Лекин унинг руҳи ёлғиз маҳбуба – суюкли Ватан хаёлига топинади, шу нарса уни асраб тургувчи оби ҳаёт, дармондори, сеҳрли қудратдир. Зеро, «умидсизлик ханжари билан яраланган юракни» ишқдан ўзга нарса даволай олмасди, ушлаб тура олмасди. Бу ишқ – дарднинг ташхиси – «Юрт қайғуси» эди...

«ЮРТ ҚАЙҒУСИ»

Ошиқ Фитратнинг Ватан дарди билан яшагани 1917–1920 йилларда ёзган «Юрт қайғуси» мансур шеърларида яққол кўринади. Ушбу мансур шеърлар

1917 йил «Хуррият» (28 июл, 18 август, 31 октябр) ва «Бухоро ахбори» (1920 йил, 5 октябр. Аввалгиларида «Фитрат» деб очиқ имзо қўйган бўлса, кейингисида «Тенгиз» тахаллусини қўллаган) газеталарида чоп этилган.

Сочманинг биринчи қисмида шоир «Улуғ Турон арслонлар ўлкаси»га хитоб қилади. «Бир вақтлар дунёни титратган, ботир туркларинг қани?» деб савол беради. Кетма-кет берилган саволларга ўзи жавоб беради: «Эски давлатинг, эски салтанатинг... ҳаммаси бор, ҳеч бири йўқолмамишдир», Бу – афсусланиш ва ўтмишга маънос назар ташлашдир.

«Бир ўзбек йигитининг тилидан» деб аталувчи иккинчи қисмда ўзбек йигити Ватани – Туронни азобланган, яраланган, қўллари зулм занжирлари билан боғланган, ипак кийимлари йиртилган аёл – она ўрнида кўради. Шу боис туркликнинг муқаддас ўчоғини қайта ёқиб, она-Ватанга кўмак бермоққа, истиқлол учун жонини тикмоққа рози бўлади.

Учинчи қисм «Темур олдинда» деб аталади. Буни Соҳибқирон бобомиз Амир Темур олдида ўзлигини таний бошлаган миллат боласининг тавба-тазарруси, истиғфори десак муболаға бўлмайди. Зеро, улуғ бобомиз сағанасини зиёрат этувчи «Қоронғулар ичра ёғдусиз қолган ўзбек кўзлари учун тупроғингдан сурма олгали келдим», дейди. Сурма эса хира тортган кўзларнинг равшан бўлиши учун қўйилади. Бинобарин, Темур сағанасини зиёрат қилгувчи нафақат кўзи, ҳатто онгини тиниқлаштириб олади, басират ҳосил қилади. Демак, дилида янги бир эзгу туйғу пайдо қилиб покланади, тоза руҳ олади. Зиёратчи йигит Ватани – Туронни душманларга топшириб қўйгани учун кечирим сўрайди, «Туроннинг эски шараф ва улуғлигини» қайтаришга онт ичади.

Фитрат «Юрт қайғуси» мансур шеърларининг тўртинчи қисмини Бухоройи шарифга Фрунзе каллакесар – талончи, босқинчилари бостириб киргандан кейин бир ой ўтгач «Озод Бухоро» газетасининг 1920 йил октябр ойида «Тенгиз» тахаллуси билан бостирди. Адиб ост сарлавҳани «Она билан ўғил» деб атаган. Ўғил кўз ёшлари тинмай оқаётган Онага: «Бугун саодатга эришдик, яна қайғурасанми?» деб савол беради. Боланинг кўнглида ватанида инқилоб бўлди, мустабид амир ағдарилди, фаолият учун барча йўллар очиқ, демоқчи. Аммо адибнинг сиёсий иродасидан хориж ҳолда ҳақиқий ҳаёт Она тилидан янграйди: «Гўзал-гўзал масжидлар кул бўлди. Золимга қарши отилган тўплаар маним том, юрагимни тешди». Она мингларга фарзандларининг қони ноҳақ тўкилгани, қанча оналар боласиз, неча ўғлонлар онасиз қолганини айтади. Содир бўлган ўзгариш мамлакатни, унинг одамлари қалбини вайрон қилганини, қўлга киритилган озодлик учун ниҳоятда катта ва қиммат эваз берилганини уқтиради. Ўғил бутун уруш тўхтагани, Ватани озод бўлгани, Она бемалол яшайверишини уқтиради. Она ҳам фарзандларини шу кунлар учун етиштирганини сўзлайди... Аммо... барибир... унинг кўнгли ўксик...

«Юрт қайғуси» наср эмас, мансур шеърдир. Бу жанр мусиқага хос бўлиб, Фитратга буюк бобомиз Алишер Навоидан мерос. Адиб замондошлари орасида фақат Чўлпон билан Ҳамза Ҳакимзода шу жанрда ижод қилишган.

Кези келганда бир тахминни айтиб ўтмоқчимиз. Маълумки, Фитратнинг бир пардалик «Темур сағанаси» драмаси бўлган. (Пьеса ҳали ҳам топилгани йўқ). Бу пьеса 1919 йил 4 сентябрда атоқли санъаткор, профессионал миллий театр асосчиси Маннон Мажидий – Уйғур томонидан Тошкент шаҳридаги «Роҳат боғча» деб аталувчи сайилгоҳ саҳнасида қўйилган. Шу спектаклга мунаққид Ғози Юнус томонидан ёзилган хабарда «Бу пьесада атоқли бобомиз Амир Темурнинг сағанаси тасвир этилади. Амир Темур рўлида Уйғур афанди қабр ёрилғонда қабрдан чиқғондаги ҳаракатларни ғоят устолиқ бирла адо этди.

Юрт, Ватанин суйгувчи йигит рўлида ўйновчи Ўктам афандининг йиғлағон вақтда кулув чехраси бирла кўринуви келишмади», деган сўзларига қараганда, «Юрт қайғуси» мансур шеъри драманинг асосини ташкил этади. Драматург чол тимсолини ҳам олиб кирган. Тахминимизча, «Юрт қайғуси» – «Темур сағанаси» драмасининг шеърий шаклидир. Яна ҳақиқатни изланишлар, топилмалар кўрсатади... Бироқ шуни алоҳида таъкидламоқчимизки, Фитратнинг бу шеъри ўта сиёсий, ўта мунгли, жуда баланд, халқчил, миллий асардир. Биргина мисол: «ЮРТИМ, ТУРОНИМ, СЕНДАН АЙРИЛМОҚ – МЕНИНГ ЎЛИМИМ. СЕНИНГ УЧУН ЎЛМОҚ – МЕНИНГ ТИРИКЛИГИМДИР!»

ҲАЁТ – САҲНА, САҲНА – ҲАЁТ

Фитратнинг маърифат ва зулм, озодлик ва мустамлакачилик, ҳаёт – жамият – сиёсат – инсон – фаолият – тақдир масаласидаги назари, пойдевори зулмга қурилган подшоҳлик биносининг тез ағдарилиши, инсон ҳаёти доимо чўпга илиниб қолган парнинг шабадада титраб туришидек омонат эканлиги, одамзод доимо ўзи кашф қилган ихтиролар – сиёсий найранглар, нафс қурбони бўлиши ҳақидаги фикрлари саҳна асарларида барқ уриб туради.

Фитратнинг дастлабки асари – «Беғижон» (1916) беш пардали драма бўлиб, унда ўзбек деҳқонларининг хонга қарши қўзғалони ҳақида ҳикоя қилинади. Афсуски, пьеса йўқолган. Аммо у 1917–1920 йилларда Туркистондаги кўпгина театрларда саҳналаштирилган. Шунингдек, адиб «Мавлуди Шариф» (1916), «Қон» (1916), «Абу Муслим» (1916), «Темур сағанаси» (1917), «Ўғизхон» (1917), «Чин севиш» (1920, йилда Ғози Юнус матбаасида босилган), «Ҳинд ихтилолчилари» (1923. Берлин), «Арслон» (1924), «Шўриши Восеъ» («Восеъ кўзғалони» 1927. Самарқандда тожик тилида нашр этилган бўлиб, 2002 йилда олимлар – Раҳим Муқимов ва Ҳамидулла Болтабоев томонидан ўзбекчага таржима қилинди – С.А.), «Тўлқин» (опера, 1934 йил, босилмаган, топилгани йўқ.) сингари асарлар ҳам ёзган.

Фитрат 1919–1920 йилларда Ҳиндистондаги миллий озодлик ҳаракатига бағишлаб «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» драмаларини ёзди. Ҳар икки асарнинг ижтимоий – сиёсий йўналиши бир нуқтада кесишади. Мустамлакачилик, бир халқнинг иккинчи бир халқни эзиши барқарор эмас. Ўз қадр – қимматини билувчи, сиёсий эркини нафси амморасидан юксак кўювчи халқ озодликнинг чин баҳосини албатта билади. Бинобарин, хурлик ва истиқдолга интилувчи халқ доимо ўз эрки учун курашади, охир-оқибатда мақсудига эришади.

Чинакам ватанпарвар доимо юрт қайғуси билан билан яшайди, унинг учун ишқ – Ватан, ҳақиқий она-Ватан, ота юртдир. Ҳақиқий ошиқ фақат юртини севади ва жонини ҳам унга бахш этади. «Чин севиш» драмасининг асосий хулосаси шундай.

Ҳар икки асар яратилишига драманависнинг Шарқ сиёсати билан узок вақт шуғуллангани, Ҳиндистон ижтимоий, сиёсий, маиший ҳаёти билан танишлиги боис бўлган. XX аср нотабиий офати бўлган кўммунистик мафкура либосини кийган Русиянинг ўзидан кучлироқ ва ақллироқ бўлган инглиз империализмига қарши олиб борган кенг кўламли сиёсий тажовузининг, мафкуравий ҳужумининг таъсири ҳамда Туркистон ва, умуман, Ўрта Осиё халқини улкан сиёсий-ҳарбий ҳаракатга чорлаш, шунингдек, мустамлака занжиру кишанларидан халос бўлиш сираси назарда тутилган.

1919 йилда В.Ульянов (Ленин) раҳбарлигида Шарқ мамлакатлари кўммунистик ҳаракатлари вакилларининг конференцияси бўлиб ўтади. 1920 йил август охири сентябр оyi бошларида Бокуда Шарқ мамлакатлари халқларининг 1902 нафар вакили қатнашган қурултойи чақирилади. Белла Кун (мадяр), Жон Рид (америкалик), Расин (Франсия), Зиновьев (раис), Г.Орджоникидзе ва бошқалар иштирокида ўтган бу қурултой ўз вазифасини тўла бажара олмайди. ВКП(б) найранги оқибатида қурултой ўз олдига қўйган вазифани бажармайди. Мақсадга кўра, қурултой Шарқ халқларининг мустамлакачиликка қарши қарорини чиқариши лозим эди, аммо Ўрта Осиё, хусусан, Туркистон вакилларининг Русия мустамлакачилигига қарши норозилигига айланиб кетганини, ёш шўро ҳукумати ҳам янги шаклдаги мустамлакачи бир давлатни бошқараётгани сири очилиб қолгач, кўркиб кетиб, ишни ярим йўлда тўхтатиб, инглиз ҳукуматига дўк-пўписадан иборат бир қарор чиқарадилар. Қурултойнинг «ютуги» инглиз империализмининг умумжаҳон меҳнатқашларининг душмани деб эълон қилиниши бўлди. Мустамлакачи мамлакатларнинг ишчилари ўз хўжайинлари, маҳаллий халқларга қилаётган зулмларига индамай турганликлари учун қораланди. (Ҳолбуки, рус ишчилари, деҳқонлари, кўммунистларининг ўзлари ҳам шовинизмни авжига чиқариб, Туркистон халқига жабр-ситам ўтказмоқда эдилар). Бу ҳақда гапириш учун борган миллат вакилларига сўзлашга имкон бермадилар. Хуллас, инглизларнинг ашадий душманлиги таъкидланади. Бу Ғарбу Жанубдан Оқ денгизгача, Жанубдан Ҳинд уммонигача чиқишни истаган кўммунист-неоимпериалистлар (буни чор Русияси ҳам орзу қилган эди, Зиновьев, Радек нутқига қаранг)нинг жаҳон инқилоби деган васвасали ниятларини амалга ошириш учун қўл келган эди. Шу боис Ленин ўзининг ҳамфикрларига, фирқадорларига мамлакатингизни инглизлардан озод этиш учун буржуа синфингизга таянинг, деб маслаҳат берган эди. Яна махфий қолмасинки, Масковга умид билан келган Ҳинд инқилобчиси Муҳаммад Баракатулло 1919 йил 9 майда Ленин билан учрашган чоғида Туркистоннинг оғир аҳволи ҳақида ҳам гапирган эди. Баракатулло Ленин, Вознесенский (Шарқ бўлими мудири), С. Юсупов (Масковдаги Туркистон вакили) иштирокида ўтган суҳбат чоғида «1. Туркистонда этнографик асосда ҳақиқий мухторият ўрнатиш зарур... 2. Мусулмон аҳолисининг руслардан анча кўплиги туфайли мазкур вилоятлар советлари таркибига ҳеч бўлмаганда мусулмонларнинг руслар билан тенг даражада киришига қўл қўйиш; кўмиссарларнинг ҳам ярми мусулмонлардан бўлиши керак» ва ҳоказо келиштирув таклифлари у Тошкентда бўлган пайтда маҳаллий аҳолининг намоёндалари билан мулоқот чоғида эслаб ўтилган кўринади. Фитрат ҳам бу гап-сўзлардан хабардор бўлса керак. (М. Баркатулло таклифлари тарих фанлари доктори Р. Шамсутдиновнинг асаридан олинди.)

Фитратнинг ҳар икки асари шу воқеалар турткисида ёзилгандир. Бироқ, шуниси эътиборга сазоворки, адиб инглиз ва русларнинг найрангини ҳам, Баракатуллонинг озодлик учун курашаётган Туркистон – Бухоро халқлари учун қабул қилиб бўлмайдиган муросасозлик таклифини ҳам пайқай олган ва бунга ўз муносабатини билдирган. Бу «Чин севиш»даги Каримбахшнинг сўзларида аниқ кўринади. Кези келганда очиқ айтиш керакки, социалистик реализм милтигини олган тадқиқотчилар замонасозлик қилиб Каримбахш тилидан айтилган сўзлар учун Фитратни миллатчиликда айблаган эдилар. Ҳолбуки, бу адибнинг қарашини бўлмай, сипохийларнинг, яъни, ватандошларининг тўпга боғланиб ваҳшиёна ўлдирилганини ўз кўзи билан кўрган ҳар бир Ҳиндининг оғзидан чиқиши мумкин бўлган сўздир. Илмий тилда тимсол индивидуаллигидир.

Мустамлакачиликнинг ҳар қандай кўринишига, зулмнинг ҳар қандай шаклларига нафрат билан қараган адиб ўз фикрини файласуф шоир Нуриддин ва оқила маҳбуба Зулайҳо ишқида баён қилади.

Зулайҳо – ишқ, Ватан, фидокорона кураш учун мақсад. Нуриддин эса миллат виждони, она-Ватанни ёвуз душмандан халос қилиш учун қатъий курашга бел боғлаган мард ўғлон, чин ошик.

Фитрат «Чин севиш»да Зулайҳо, Нуриддин, Каримбахш, Сарвархон, Аҳмадхон тимсоллари орқали Ҳиндистонда миллий-озодлик учун кураш сиёсий, маърифий уйғониш тараққий топаётганини, аммо ҳинд диёри тўла озод бўлиши учун Раҳматиллаҳон, Аюбхон сингари миллат хоинларидан қутулиш зарурлигини – янги ҳаёт учун саваш майдонидаги улкан халқнинг бир ёқадан бош чиқарган миллат сифатида шаклланиш жараёнини кўрсата олди. Гарчи номлари зикр этилган курашчилар шаҳид бўлсалар-да, аммо ғалаба қилдилар. Чунки, хоинлар ҳам мурод-мақсадларига етолмайдилар.

Драма қаҳрамонлари маънавий муваффақият билан чеклансалар, ушбу асарнинг мантиқий давоми бўлган «Ҳинд ихтилолчилари»да илк сиёсий ғалаба қўлга киритилади. Ҳар икки асарда миллат курашчиларининг шаклланиши босқичма-босқич кўрсатилади.

Ихтилолчилар – Раҳимбахш, Дилнавоз, Лолаҳардиёл, Бадринат, Маҳмудхон учун «Чин севиш» қаҳрамонларидек Ватан озодлиги асосий мақсад. Кўчир-маларга мурожаат қилайлик: «Нуриддин: (Зулайҳога қараб) Сенинг учун гўзал Ҳиндистонимизни тозарайин. Малъун инглизларнинг қонли оёқларини бу учмоқ боғчасидан чиқарайин» («Чин севиш»). «Раҳимбахш: (Дилнавозга қарата) Сен ҳам юрт, улусимизнинг яхшилик, ортиқлик ҳам фазилатларининг бири, биринчиси сен эурсан. Уларни севганим – сени севганимдир.

...Инглизларнинг энг яхши тарбияси – уларни Ҳиндистондан қувмоқдир» («Ҳинд ихтилолчилари»).

Раҳимбахш бош бўлган ихтилолчилар Гангар тоғида инглиз босқинчиларига дастлабки зарбани берадилар. Бу ғайритабиий инқилобий шароитда яшаётган ўзбек томошабини учун ҳақиқатни англашда бир туртки эди.

Фитрат ҳар икки қаҳрамони – Нуриддин ва Раҳимбахш тимсолида улуг шоир Муҳаммад Иқбол ҳаётидан лавҳа олганга ўхшайди. Бунга «Ҳинд ихтилолчилари»да Иқбол номининг тилга олиниши ва унинг бир шеърининг келтирилгани асос бўла олади.

Ҳар икки пьесада ажойиб тимсоллар, сувратлар, кимсалар, турли ижтимоий-фалсафий қарашлар бор. Шунингдек, Шарқ, хусусан, Ўрта Осиё халқлари ижтимоий ҳаёти учун хос бўлган жамият ҳаётидан четда турувчи хотин-қизларни жамият ҳаётига, сиёсий ишларга жалб этиш бор. Адиб инсон ва жамият, инсон ва Ватан, соф ва кирли туйғулар, юксак ва тубан ахлоқ, мамлакат ва жамиятни жаҳолат ва ҳалокатдан қутқариш масаласини ўртага қўяди ҳамда уни ўз оламфаҳмига ҳал этади.

Мутафаккир Фитрат қадимги турк ахлоқи талабларидан келиб чиққан ҳолда Ватанни севиш, муҳофаза қилиш, юрт қайғуси билан яшаш фикрини ижтимоий-сиёсий ва маданий-маърифий жиҳатдан жамият олдидаги энг биринчи масала деб биледи. Ва, бу масалани умуминсоний қадриятлар даражасига кўтаради. Бу ҳаёт ҳар бир ўзини таниган киши учун турмуш тарзининг ажралмас бир қисми бўлишлигини уқтиради. Бундан унинг буюк шоир ва олим Зиё Кўкалпнинг «Эски юнонлар – эстетикада, яҳудийлар билан араблар – динда, франсузлар – адабиётда, англо-саксонлар – иқтисодда, олмонлар – мусиқа ва фалсафада, турклар – ахлоқда биринчиликка эришганлар... Эски туркларда ватаний ахлоқ ниҳоятда бақувват эди. Ҳеч бир турк ўз эли, яъни,

миллати учун ҳаёти ва энг севган нарсаларини фидо қилишдан чекинмас эди», деган фикрлари билан танишга ўхшайди. Чунки, адибнинг деярли барча асарлари томирида шу қон оқади. Нуриддин, Зулайҳо, Раҳимбахш, Дилнавоз, Каримбахш, Бадринат, Сарвархон каби зиёлилар ва бошқалар шу севгининг, шу ахлоқнинг фидойиларидир.

«Чин севиш»даги Каримбахш ҳам ватанпараст, оқ-қорани таниган кишидир. У Европа фанига, техникасига, тараққиётига тан беради. Аммо Европанинг босқинчилик сиёсатига ахлоқсизлик деб қарайди. Шу боис ихтилолчилар қаторига қўшилади. Бу ёши бир жойга бориб қолган кишининг басират кўзининг очилиши, жўнроқ қилиб айтганда, ақл кўзидан ширанинг олиниши, яъни, янги ижтимоий ҳаётини бошлаши ноёб ҳодисадир.

У шуниси билан ноёбки, бутун умрининг катта бир қисмини босқинчилар мафқурасига тан бериб, хизмат қилиб яшаган. Ўз халқининг кадр-қимматини яхши англаб етмаган. Бирок содир бўлаётган сиёсий воқеалар, ҳаракатлар унга ўзлигини танишга имкон беради. У имкониятни қўлдан бой бермайди. Яъни, ўз дунёқарашини ёши бир жойга борганда ўзгартира олишга ўзида куч-қудрат топади.

Драматург ёшлар орасидаги ишқни ҳам гўзал таърифлайди. У инсоний пок, юксак севгини Шарққа хос, ўзбекка хос муҳаббатни баланд қўяди, қадрлайди.

Кўриниб турибдики, адиб хирсий, яъни, ишқи фужурни қоралаб, хотин-қизларга соф муҳаббатли бўлишни, ишқи илоҳийни тарғиб қилмоқда. Рухий покликни олға сурмоқда. Бу билан фақат инсоннинг (жинсидан қатъий назар) кадр-қимматини юксак қўймоқда, холос. Бунда ҳеч қандай миллий айирмачилик, жиноят йўқ. Ҳозирги замон атамаси билан айтганда, инсон экологиясини биринчи ўринга қўймоқда.

Адиб аёлларнинг тарбиясига жиддий аҳамият беради, уларнинг жамиятдаги мақомини юксак санайди. Жамиятни пок ва кучли асрашда аёлнинг ўрнини ҳар нарсадан устун қўяди (Масалан, унинг «Оила» асарига қаранг). Шу боис «Хотинлар қамалсалар тарбиясиз қоалар. Тарбиясиз хотинлар улуснинг ўлими учун йўл очарлар», дейди Раҳимбахш тилидан («Ҳинд ихтилолчилари»).

Соҳилни дарё, одамни одам, оламни фитна бузади, дейди халқимиз. Одамларни, жамиятни хонавайрон қиладиган кимсалар қиёфаси, оламни бузувчи фитнаси ҳар икки асарда баркамол кўрсатилган: ўз нафси учун жаҳонни ўрташга тайёр кимсалардан бири Раҳматиллахондир. У инглизлар юртида таҳсил олган, пули ҳам кўп. Мақсадига эришмоқ учун ватанпарварларни инглиз пўлисасига сотади, рақибини йўқотиш учун қотил ёллайди, оқибатда у ўз раҳнамоларининг тиғи парронига учрайди.

Фотима хоним (Зулайхонинг онаси) ҳам пулни ниҳоятда яхши кўради. Пул учун кўзининг оқу-қароси – Зулайҳони Раҳматиллахонга – бир хотинбоз, сотқин кишига беришга тайёр. Эри Каримбахшнинг тадбирларига, қаршиликларига қўшилмайди.

Манфаатпарастлик, тубан ахлоқ кишини жиноятга етаклаши асардаги Шерхон мисолида кўрсатилган. Шерхон ўта қўрқоқ, нафс ва пул балосига учраган. Пул учун ватандошлари шаънига туҳмат ёғдириб, пўлисага сотади, уларга ўқ узади, қамоқхонада Нуриддинни тинчгина захарлаб ўлдирмоқи бўлади, Нуриддиннинг уйқуга киришини пойлайди. Кейин сув идишга оғу солади. Аммо юрагидан қўрқув кетмайди, юришлари таҳликали, буни зиндонбон ҳам сезади...

«Ҳинд ихтилолчилари» драмасида кўркама тимсоллар ҳам кўп. Буни ўз вақтида адиб ва мунаққид Вадуд Маҳмуд ҳам таъкидлаган эди: «Асарда

тасвирлар, ҳаяжонлар анча тузук ва мукамал. Айниқса, Раҳимбахш ва Дилнавознинг сўзлари жуда таъсирликдир».

Фитрат мазкур асарга аввалгисига қўшимча тарзда мулла сувратини олиб кирди. Ҳиндистонда диний, дунёвий маълумоти, мазхабидан қатъий назар барча бирлашиб, ёвга қарши курашиб турган бир пайтда, уламо кишининг ўз халқига қарши бориши ғайриахлоқий ҳол бўлса-да, ҳақиқатдир. Бизнинг фикримизча, бунга яна Баракатулло ва 1918–1919 йиллардаги уламоларнинг болшавойлар тузоғига илиниши, Бухородаги тор фикрли кишиларнинг жадидларга қарши кураши, қолаверса, Ҳиндистоннинг иккига айрилишига сабабчи мусулмон зиёлиларининг фаолияти манба бўлган. Мавлоно Нуъмоннинг инглизларга сотилиши бунга далилдир. Ватанпарвар Абдусуббух унга қарама-қарши тарзда яратилгандир. Абдусуббух, Нуъмон, Бадрият, Раҳимбахш, Дийнанат саҳнасида бу очиқ кўринади. Абдусуббух Нуъмоннинг: «Шариатда мусулмон билан ҳиндунинг бирлашмаги тузук эмас, қатағондир», деган сўзига қарши: «Сиз муллалар туташ шундай қиласиз. Ҳиндустонни йилларча эл-аймоқ жанжаллари билан тўлдирдингиз. Улусни етмиш тўрт бўлак қилдингиз», деб таъна қилади.

Ҳиндистон каби Ўрта Осиё халқларини асоратга, куликка тушиб, бор бойликларининг таланишига маърифатсиз подшоҳлар билан бирга имони суст уламолар, нафс бандалари бўлган вазиру вазаролар, амиру умаролар сабабчидирлар. Шу боис адиб ислонни, айниқса, ҳадис илмини яхши билгани учун зиёлиларнинг кўзини очиш мақсадида мавлоно Нуъмон тимсолини киритган. Чунки бу кимса фаолияти «Уламолар Аллоҳ таолонинг халқ орасидаги аминларидир», деган ҳадисга зиддир. Мазкур ҳадиси шарифга буюк олим Ризоиддин бин Фахриддин ўғли томонидан берилган каттагина шарҳнинг сўнгги қисмини келтириш билан чекланамиз. «Бир олим ўзидаги илму фазилат сабабли димоғи шишиб, бошқаларни ўздан паст санаса, улардан ўзини ҳурмат қилишни, таъзим этишни кутуб турса, кўпол муомала ва аччиқ сўзлари бўлиб, «Қадримни, даражамни билмайсизлар, сизларга тўғри йўл кўрсатганим, ўқитганим учун мукофот бермайсизлар» каби фикрларни туйса, яхши муомала кўрмагани учун миллатидан ва халқидан хафа бўлса ва улардан қочиб, шодлик ва қайғуларида хабарсиз ётса, у киши Аллоҳнинг амини (яъни, халқнинг ишонган кишиси) у ёқда турсин, ҳатто ўз вазифасини ўтай олмаган ва «олим» бирла «амин» номларига номуносиб, қусурли ва мискин ҳамда хоиндир». Фитрат мавлоно Нуъмон тимсолида зиёлиларни шу «сифатлар»дан қутқаради. Умуман, бу саҳна зиёлиларнинг қиёфасини тўла-тўқис очгани билан эътиборга молик. Вадуд Маҳмуд ҳам ушбу саҳнага юксак баҳо берган эди.

«Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» 20-йиллар матбуотида инқилобий ва гўзал тасвирилик романтик асарлар деб баҳоланди. Негаки, юртимизда инқилобий жараён қайнаб турган, ёлгон кўммунистик жамият романтикасига учган кишилар ўнг-сўлга қарамай, дуч келган жойда билганча тер ва қон тўкаётган бир даврда яратилган асарлар эди.

Иккала драма ҳам «Турон» труппасида режиссёр Маннон Уйғур томонидан саҳналантирилган. Нуриддинни Маннон Уйғурнинг ўзи, Зулайхони Маъсума Қориева, Каримбахшни Қаюм Рамазон, Аюбхонни Олим Қосимов, Босит Қориев ижро этганлар. Шу спектаклга тақриз ёзган Чўлпон: «... улуғ ва улуғлиги қадар юксак ва гўзал бир томоша» дейди. Мунаққиднинг сўзларига қараганда, режиссёр асарни инқилобий-романтик кўтаринкилик билан талқин қилиб, ҳиссий саҳналар билан томошабинлар қалбини забт этган. «Бу ўзбек саҳнасининг зўр енгиши», яъни, ғалабаси бўлган. Актёрлар ҳам

ўз қахрамонларини чин инқилобчи, файласуф шоир (М. Уйғур), ҳақиқий ўқимишли қиз, чин маҳбуба (М. Қориева), ёвуз душман, хоин (Б. Қориев), «юқори фикрли», «муҳтарам ота» (Қ. Рамазон) сифатида талқин этганлар.

«Ҳинд ихтилолчилари» 1920 йилда ёзилган. Бундай дейишга Чўлпоннинг: «Шунингдек, зўр нарсалар яна ёзилиб туралар, шекилли, «Чин севиш»нинг ёзғувчиси унинг давоми дейилса бўла турғон «Ҳинд ихтилолини» ёзиб битирган», деган сўзлари далил бўла олади.

Юқоридаги мулоҳазаларга суяниб, дадил айтиш мумкинки, Абдурауф Фитрат 20-йиллар ўзбек драматургияси, театр санъатини, адабиётини, адабиётшунослигини юқори даражага кўтарган истеъдодли адиб, бадиий ижоди ҳар жиҳатдан кенг ўрганилиши ва тарғибот қилинишга лойиқ сўз санъаткоридир.

Фитрат филология, санъатшунослик соҳасида ҳам катта мерос қолдирган. Унинг «Она тили», «Адабиёт қоидалари», «Аруз ҳақида», «Бедил. Бир мажлисда», «Энг эски турк адабиёти намуналари», «Форс шоири Умар Хайём», «Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи», «Ўрта Осиёнинг сўғорилиш тарихидан уч ҳужжат», «Мухтасари тарихи исломия» ва бошқа юздан ортиқ асарлари бунинг ёркин далилидир. Битта мақола доирасида, буларнинг барчаси ҳақида, шунингдек, адибнинг кўзи очиқлигида бошланиб, шу кунгача давом этиб келаётган фитратшунослик ҳамда унинг ўз замондошларига илмий-ижодий таъсири тўғрисида гапириш қийин.

Бир нарса аёнки, истиқлол Фитратни қадрга айлантирди. Унинг ҳаётини, фаолиятини ҳар томонлама чуқур ўрганишга кенг имкониятлар пайдо қилди.

ШАРҚ ҲИКМАТЛАРИ

Яхшининг сўнгаги тупроқда чириса ҳам, номи қолади

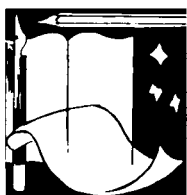
Маҳмуд Қошғарий

Бир киши сен билан муносабатида хато қилса-ю, сенга узр баён этса, узрини қабул қилишни кечиктирма!

Абу Али ибн Сино

Ўзгалар ғамини чекмаса одам,
Анга нолойиқдир инсон, деган ном.

Саъдий Шерозий

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

Олтиной Тожибоева,
докторант

Довруғи дoston «Алпомиш»

«Алпомиш» достони туркий халқларнинг адабий-бадий оламида, тафаккур дунёсида, миллий ва маънавий қадриятларида ўзига хос, алоҳида ўрин тутлади. Асар ўзбекларда «Алпомиш», қорақалпоқ ва қozoқларда «Алпамыс», бошқирларда «Алпамыша», татарларда «Алпомша», Ғарбий Сибирь татарларида «Алып Мамянш», олтойларда «Алып-Манаш», анталия туркларида «Китаб-и Дедем Коркут»нинг «Бомси Байрак» қиссаси номи билан аталади. Ушбу қаҳрамонлик достони ва эртақларининг барчаси мотивида юксак маънавият, умуминсоний ва миллий қадриятлар, иймон-эътиқод, соф муҳаббат, дўстлик, эл-юртга садоқат, чуқур инсонийлик каби азалий фазилатлар халқона йўсида бадий талқин этилган.

Мазкур сюжетни фольклор илмининг улкан билимдони В. Жирмунский ўрганар экан ўз вақтида, Ҳомер «Одиссея»сининг характери Ғарбий Европадаги «қаҳрамоннинг қайтиб келиши» версиялари билан эмас, балки, айнан, Алпомиш ҳақидаги эпик дostonга яқинлигини ёзган эди. Шунингдек, олим «Одиссея» эрамиздан олдинги 600-йилларда ўзининг тугал матнига эга бўлганини таъкидлаб, «Одиссея» билан «Алпомиш»нинг кўп жиҳатдан ўхшашлигига оид ҳаётий маълумотлар антик ва Ўрта Осиё маданиятларининг мозий алоқаларини, янаям аниқроқ қилиб айтганда, грек маданиятига Шарқ маданияти таъсири масаласини кўндаланг қўйиш имконини беради, дея хулоса қилганди.

Ҳар қандай асарнинг туб моҳиятини оммалаштириб, халққа етказишда кино ва театр санъати имкониятлари муҳим ўрин тутлади. Шундай экан, доврўғи дoston «Алпомиш»ни адабиёт ва санъат намуналарида намоён бўлиши ҳам ўзига хос тарихга эга.

Ўтган асрнинг 40-йилларининг бошида қорақалпоқ адиби Нажим Довқораев илк бор бу ўлмас асарни саҳнага олиб чиқишга муваффақ бўлди. Унинг маҳорати қадим дostonнинг саҳна тилини топа билганида, замонавий жарангини хис эта олганида намоён бўлганди. Шу боис ҳам бу асар ўша даврда ҳам, ҳатто яқин кунларимизда ҳам қорақалпоқ театрига катта муваффақият келтирди.

Ўзбекистон халқ шоири Собир Абдулла ҳам дostonнинг саҳна талқинини яратишда алоҳида маҳорат кўрсатганини таъкидлашимиз лозим. Ҳозиргача Собир Абдулланинг асари «Алпомиш» дostonининг ўзбек тилида яратилган

дастлабки сахна намунаси. деб каралар эди. Бирок, Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида сақланаётган нодир маълумотлар шуни кўрсатмоқдаки, илк бор ўзбек тилида «Алпомиш» асосида яратилган пьеса 1941 йилда театршунос ва драматург Владимир Волькенштейн томонидан ёзилган.

Асар билан танишар эканмиз, ўзга лисон ва ўзга маданият соҳибининг улкан маънавий ҳамда миллий бойлигимиз қатларини нечоғли ҳис эта билгани, унинг тубларидаги инжуларни топа олгани эътиборимизни тортди.

Тошкентга эвакуация қилинган Владимир Волькенштейн драма назарияси бўйича монография яратган тетаршунос олим бўлиши билан бирга, драматург сифатида ҳам талай асарлар ёзган ижодкордир. У мамлакатимизда яшаган йиллари миллий театримиздаги ўзига хосликни ўрганган, актёрлик ижоди, режиссура, драматургия ҳолати билан яқиндан ихлос билан танишганлиги аниқ. Зеро, профессор ўз Алпомишини Шукур Бурҳонов ва Аброр Ҳидоятговга мўлжаллаб ёзган, деган фикрга борамиз. Чунки пьесадаги образларнинг қаҳрамонона-романтик услубдаги ифодаси, уларнинг аниқ-ёрқинлиги, қолаверса, драматургнинг, асосан, мана шу услубда қаҳрамонлар яратиш тажрибасидан келиб чиқсак, ана шундай кайфият пайдо бўлади.

Профессор Волькенштейн драматург сифатида ўз асарларида антик драматургия шаклини тиклашга интилган эди. Унинг «Паганини» (1922), «Спартак» (1923) каби қатор драматик асарлари машҳур бўлган.

Волькенштейннинг шарқ халқлари, хусусан, туркий халқлар ижодига қизиқиши бирмунча илгарироқ намоён бўлиб, унинг «Шоҳнома» асосида Пирмуҳаммадзода билан ҳамкорликда ёзган «Рустам ва Сухроб» пьесаси 1941 йилда Лохутий номидаги тожик драма театрида муваффақиятли сахналаштирилган эди.

Шундан сўнг у «Алпомиш»га қўл уради. Мазкур асарнинг дунёга келишида ёзувчи Темур Фаттоҳ ҳаммуаллифлик қилади. Пьеса аввалида Волькенштейннинг ёзган фабуласи тўлалигача берилади. Унда пьеса сюжети, ҳар бир парда ва кўриниш тасвири, персонажлар муносабатлари, диалог ва монологларнинг мазмуни, айрим ўринларда эса тўлиқ суҳбатлар ҳам берилган. Мазкур фабула рус тилида ёзилган бўлиб, ўзбек тилидаги пьеса эса асосан уни акс эттиради.

Бунга кўра, муаллиф Волькенштейн шоир Темур Фаттоҳдан ҳаммуаллифликдан ҳам кўра кўпроқ таржимон ўрнида фойдаланганлигини тушунамиз. Фабула аввалида Волькенштейннинг кириш сўзи берилади.

Унда драматургнинг «Алпомиш» дostonидан олган таассуроти, асарга қўл уришга ундаган ҳиссиёт ва ҳолати акс этган. «Халқ эпосининг катта асарлари – «Илиада», «Одиссея», «Эдда», «Нибелунглар» каби кўплаб намуналар пьесалар учун материал беради. Геббель «Нибелунглар»ни трилогия тарзида қайта ишлади, Вагнер эса «Нибелунглар» асосида учта опера асари учун либреттолар яратди. Булардан келиб чиқиб, «Алпомиш» устида ишга киришар эканмиз, драматик асар ғояси ва унинг мақсади борасида муайян тўхташга келишимиз тўғри бўлади», деб ёзади у.

Шунингдек, эпизодлар сирасига Волькенштейн Алпомиш, Барчин ва Қоражон муносабатларини киритади. Барчиннинг Алпомиш томонидан қутқариб олиниши ва буни адолатсиз қалмоқ хонидан мамлакатни озод қилиб, ҳокимиятни чўпон Кайқубодга берилиши эпизоди билан боғланиб кетиши Алпомиш қаҳрамонликларини, қолаверса, халқлар ўртасидаги дўстлик, ҳамжиҳатликни кўрсатиш имкониятини бериши ва бу ғоя унга шу

қадар яқин бўлиб, у халқ эпоси «Алпомиш»нинг етакчи мотиви эканлиги таъкидланади.

Волькенштейн ёзади: «Кўзда тутилаётган режа шу тариқа «Алпомиш» эпосининг асосий мотивини ўзига қамраб олади. Бунда Алпомиш отасининг кўрган қийинчилиги (Ултонтоз ҳукмронлиги чоғида – таҳрир бизники О.Т.), Алпомишнинг эндондаги етти йиллик азоби ва Тойчахон қизи Товка ойимнинг унга бўлган муҳаббати мавзулари қўшилмади. Зеро, бу эпизодлар ўз ҳолича яна бошқа пьесалар учун алоҳида мавзу бўлиши муқаррар деб қаралди. Ҳозирда белгиланган драматик асар материали учун улар ортиқчадир. Товқа ва Барчин бир-бири билан мувофиқ келмайди. У бошқача қаҳрамон, унинг кечмиши ўзгача новелла.

Пьесанинг умумий характерини қайд этиш учун уни «Алпомиш ва Барчин» дея номлаш тўғри бўлади. Агар Алпомиш образи етарли даражада ёрқин яратилса, асарни «Алпомиш» деб юритиш ҳам мумкин, зеро, биз бу ерда халқ эпосининг асосий мотивини ўз сценарийимизда сақлаб қолишга уриндик.»

Ушбу кириш сўзидан сўнг асарнинг «Фабула ва умумий композиция»си берилади. Волькенштейн ҳар бир саҳна ва кўринишни белгилар экан, ундаги сюжет, персонажлар ҳолати тасвирлаб берилган, улар ўртасидаги муносабатлар айрим ўринларда монолог, диалог ёки бўлмаса, суҳбатлар мазмуни шаклида намоён бўлган.

Таъкидлаш жоизки, ҳаммуаллиф Темур Фаттоҳ томонидан олим ёзиб, белгилаб берган режага айрим қўшимчалар ҳам қилинган. Хусусан, Темур Фаттоҳ пьесани Барчиннинг канизи билан ўтириб, отаси Астраханга савдо ишлари билан кетганидан бери қалмоқ алплари унинг ўрдаси атрофидан кетолмай қолганлиги борасидаги суҳбат билан бошлайди ва Қоражоннинг бу ерга келиши мана шу фикрнинг тасдиғи сифатида кўринади. Волькенштейн ёзган фабулада эса Ойнақўл қирғоғидаги Чилвир чўлда яшаётган ўзбек қизи Барчинга қалмоқ йигити Қоражоннинг севги изҳор қилиши ва унинг самимий ишқи баёни билан бошлаш кўзда тутилган. Кўкамон ҳам ўзича ошиқ бўлиб, у Қоражондан қизни ҳимоя қилади. Ўзича пинҳоний севиб юрган Кўкалдош эса укаларининг бу ердалигини эшитиб, тўғридан-тўғри кириб келади, олишув Кўкалдош қиличи томонидан Кўкамоннинг кўли кесиб ташланиши билан тугайди.

4 парда, 8 кўринишдан иборат бу асарда эпосдаги етакчи жиҳат мардлик, ишқ-муҳаббат, қолаверса, ҳоконлар ва юрт эгаларининг элига, қабиладошлари тақдирига масъуллик туйғуси борасидаги халқнинг орзуси, ўзининг қаҳрамонлари хусусидаги идеаллари мужассам этилган. Ундаги бош қаҳрамон меҳнаткаш халқнинг оддий вакили эмас, балки айни дostonнинг ўзидек аслзода, қабила бошлиғининг ўғли. Мана шу қаҳрамон билан боғлиқ мардлик, жасорат, ватанпарварлик, эл-юртга садоқат, ишқ-вафодаги қудрат мавзуи пьесанинг асосини ташкил этади.

Халқнинг суянч тоғи биринчи галда унинг оддий вакили эмас, балки юртнинг каттаси, қабиланинг олий ирқига мансуб шахслар бўлиши ва айни ўшаларнинг давлат бошқарувидаги оқиллигию ёки бўлмаса, аксинча, ношудлиги шу юрт кишилари тақдирини ҳал этиши дostonнинг ўзида олдинги режага чиқарилган. «Бойсари бой эди, Бойбўри эса шой (шоҳ) эди», дейилади дostonда.

Фольоршунос Омонулла Мадаев фикрича «шой» сўзи нашрда таъкидланганидек «шоҳ» ни эмас, эл орасида катта обрўга эга бўлган нуфузли одам тушунчасини англатади. Демак, бойнинг қизию мамлакатнинг

эътиборли кишиларидан бири (пъесада у хон тариқасида намоён бўлади) нинг ўғлидаги эл-юртга муҳаббат, озодлик, хурлик, эркпарварлик, ғанимга нафрат ва, қолаверса, инсоний соф туйғулари борасидаги халқ қарашлари дoston асосини ташкил этади. айти мана шу қарашлар Волькенштейн пьесасида ҳам сақланиб қолган. Бу даврда яратилган икки пьеса Собир Абдулла ва Нажим Довқораевларнинг бош қаҳрамониға нисбатан мазкур пьесадаги хукмрон синф вакили бўлган Алпомишни элнинг тиргаги эканлигига, унга халқ суяниши, ишониши ва эргашиши мумкинлигига амин бўламиз. Ва, бу талкин, бизнингча, ҳам бадиият, ҳам ҳаёт ҳақиқатига мантиқан яқин туюлади. Зеро, бошқа икки асарда Алпомиш оддий халқ вакили эди.

1952 йилги қатағоннинг «Алпомиш» дostonига отилган тошларида бош қаҳрамонлар бой-феодал синф вакиллари, деган таъна-маломатлар билдирилганди. А. Абдунабиев ва А. Степановларнинг «Правда Востока» газетаси, сўнгра, «Звезда Востока» журналида эълон қилинган мақолаларида: «Дostonда хонларнинг бойликлари, уларнинг қирқ кунлаб ўтказиладиган тўйлари мадҳ этилади. Хонларнинг ўғирлик ва қулларнинг қони эвазига эришган бойликлари шунчалар кўпки, у ҳисобсиздир. Бойсари тўқайлари сонини ўзи ҳам билмайди. Аслида, булар оддий халқнинг мулкидир. Мана шу мулкни тортиб олганлар ва уларнинг қонли юришлари мадҳ қилинади, дostonда», деб ёзгандилар. Дostonда ўқиймиз: «Ўн минг уйли элнинг ҳаммаси бой, қўйли, туяли, молининг сони йўқ эди, буларнинг ичидан моли йўқ деган камбағалнинг қирқ минг туяси бор, қўйининг сони ададсиз, ўзлари ҳам билмас эди». Тўғри, буларни ўша даврнинг коммунистик идеалдаги қарашлари қабул қилолмас, «ёт унсур» сифатида тушуниши табиий эди.

Халқимизда азалдан, бой бўлгур, бойиб кетгур, деган ибора ишлатилади, бу ўзига хос истак, ният, тилак ҳамдир. Ҳаммани ҳисобсиз бойликка эга бўлиши бу, аввало, элнинг азалий истаги, орзуси бўлиб келган. Шу тариқа дostonда ҳам, аслида, ўзига тўқ, фаровон юртнинг бой-бадавлат аҳолиси тасвирланади. Буни мутлақо тўғри қабул қилган драматург Волькенштейн ўз қаҳрамонларини, айнан, дostonдагидек белгилайди. У ўз асарига дostonдаги етакчи йўналиш ва айрим муҳим жиҳатларни янада кенгайтиради. Хусусан, асарда хоннинг ўғли Алпомишнинг давлат ишлари билан шуғулланишидаги кенг фикрлиги, ҳузурига кирган кишилар билан оқилона муносабати, қолаверса, синглиси, отаси билан кўришувида намоён бўлган аслзодалик тўлақонли акс эттирилган.

Шу ўринда 2-парда 4-кўринишдаги ҳолат бу ердаги оилавий муҳит борасида ҳам, қаҳрамон феъли юзасидан ҳам атрофлича тасаввур беради. Унда, Бойбўри ўғли овдан кечикканлиги учун ғазабини сочар экан, кекса овчи шундай дейди: «Буюринг, тошхонада мен тош майдалай, мени энг ёвуз ўғрилар сингари кишанларга солинг, лекин Алпомишга хизмат қилишдан озод қилингиз! Ўғлингиз истакларига қарши туришдан кўра, арслонни ювош қилиш минг мартта осон!» Улар суҳбати тугамасидан Алпомиш келаётгани хабар қилинади. Ғазабланган Бойбўри овчини чиқариб юбориб, ўзи ҳам қайсар ўғил билан бироз тинчланиб олиб, кейин кўришиш умидида бошқа хонага ўтади». Алпомиш ва Бойбўри муносабатларида ўзаро тенглик, ҳурмат асосига қурилган, ғазабни тия билиш, боёнлар олдида ўзаро ҳурматсизликка йўл қўймаслик каби меъёрлар сақлаб қолинган.

Агар Собир Абдулла пьесасида Алпомиш юртни Тойчахон босқинидан озод қилиш учун курашса, бу ерда эса у ўз ерида адолат ўрнатган ва бошқа хукмдорларни ҳам одилликка чақирувчи элпарвар, зулм ва ноҳақликка қарши курашчи сифатида намоён бўлади. Ҳузурига арзга келган оддий

халқ вакилларига мурувват кўрсатишида, Алпомиш ўзининг оқил, зеҳли, давлат ишларида адолатли эканлигини намоёиш этади. Унинг бу борада Қалдирғочга айтган сўзлари эътиборга молик.

«Алпомиш: – Бир замонлар, (бир хон), доно ва шижоатли кишиларни лашкарбоши, абжир ва эпчил кишиларни мирохўр (сувчи) қилиб тайинлаган экан. Мана энди кўп замонлар ўтиб, доно ва шижоатли кишилар мамлакат ҳақида қайғурмайдиган бўлиб қолдилар, абжирлар ўз абжирликларини суистеъмол қила бошладилар. Бироқ нодон ҳисобланган чўпонлар эса, юртни боқиб келмоқда: улар бу соҳада зўр камолатларга ҳам эришдилар. Иложи бўлса мен ҳукумат ишларимни шу чўпонлар қўлига берган бўлар эдим», дейди.

Унинг учун шоҳ ҳам, гадо ҳам инсон, бировнинг бировга зўрлик ўтказиши адолатдан эмас. Бу борада у ҳатто отасининг ноҳақликка, зулмга йўл қўйишига ҳам қарши. Унинг табиатидаги бундай сифатлар драматик тўқнашувларда очилиб боради.

Шундай ўринлардан бири, Алпомишга Барчиннинг хатини келтиришларида акс этади. Барчиннинг номини эшитган Бойбўри ғазабланади. У ўғлига бу номни унутишни, амакисидан воз кечишни талаб қилади. «Бойсарининг ўз акасига хоинлик қилиб, Қўнғиротни хароб этганини, ўн минг уйлик ўзбекларни аллақаяқларга ўзи билан олиб кетганини асло унутолмас»лигини таъкидлайди. Бу суҳбатда Алпомиш образи севги билан ёнган қаҳрамон тарзида намоён бўлади.

«Алпомиш: – Менинг қалбимда абадий ҳаёт бўлган дилбарни қандай қилиб унутаолман, ахир! У шундай олийжаноб, шундай жозибадорки, қизгин улоқ гирдобига кирганимда ҳам ҳаёлимда у, ов вақтида ҳам ҳаёлимда у, сукунат ичида ўзим якка қолганимда ҳам ҳаёлимда у!.. Менинг бутун фикри-ҳаёлим Барчинга ошиқади, ота!... Япроқлар шилдирашини эшитсам агар, Барчинни эслайман! Қоронғу кечаларда ёруғ юлдузларга термуламан-да, тилим беихтиёр Барчин деб пичирлайди. Қирлар кўксида, адирлар бағрида жавлон қилганда, қулоқларим ичида шамол ғувиллар экан, мен «Барчин!» деб қичқираман! Энди, қалмоқ эли чегарасида, чуқур жар тагидан унинг номи муқаддас нидо каби эшитилганда, ёлвориб сўрайман – ғазабланма отажон, Барчиннинг кетидан бориш учун мен қарор қилдим!»

Шу тариқа қалби ишқ билан лиммо-лим тўлган, севгисига вафодор ошиқ кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Алпомишоддий инсон каби севади, севилади. Бироқ ундаги адолатсизликка, ноҳақликка мурасасизлик туйғуси севган ёри ҳузурига ошиқаётганида ҳам ғолиблик қиладики, бу асарнинг долзарблиги ва қаҳрамоннинг замонавийлигини кўрсатувчи омиллар эди. Тойчахонга қарши бош кўтарган кўзғолончилар орасида аёллар ва болаларнинг борлигини кўрганида, яъни, бир сўз билан айтганда, халқнинг зулмдан эзилганлигига шоҳид бўлганида, Алпомиш аввал мана шуларга ёрдам беришни ўйлайди.

«Алпомиш: – Ўғлон, юрагим иккига бўлинди, мен икки ўт ўртасида қолдим. Бу ўлкада Тойчахон ҳукмрон экан, Барчин ҳақида ўйламаслигим керак, ўйламайман ҳам! Ҳа, мен Барчинни ҳаёл этмайман! Эй менинг кўнгилчан юмшоқ юрагим, қора тошдай қаттиқ бўл! Тойчахон тирик экан, Чилвир чўли йўли менинг учун берк! Қасамёд этаман! (авансценада) Ўз қиличим узсин бўйнимни, танларимни тешсин ўқларим, ер сингари мен тарс ёрилай ва кулларим кўкка соврилсин, мен Барчинни ўйласам агар! Йўқ, ўйламайман! Ҳей, қалмоқлар! Қуролланингиз! Мен сиз билан сафарга тайёр!»

Қалмоқ алплари талонида қолган Барчин санокли кунлардан сўнг уларга жавоб қилиши кераклигини ўйлар экан Алпомиш тезроқ кўзғолончилар бошлаган ишни охирига етказиш ва бу муддатда унга Барчин ҳақида сўзламасликни дўстларидан сўрайди. Бу ўринда муаллиф топилмаси эътиборли бўлиб, Алпомиш фақат ботир жангчигина эмас, балки оддий инсон сифатида ўзининг ожизликларига эга, дарди ўзига етарли бўлган ошиқ сифатида ҳам кўринади. Айти шу борада унинг йигитларга ўтинчи диққатни тортади: «Фақат бир нарсани ўтиниб сўрайман. Чилвир чўл ҳақида менга сўзламанг! Чилвир чўлни ўзингиз ҳам эсламанг! Чилвир чўл ҳақида оғиз очиш йўқ!»

Унинг бу ёлвориши салобатли, қудратли алп сифатида намоён бўлган образга оддий инсоний туйғулар бегона эмаслигини, муҳаббатдай қудрат олдида у ҳам ожиз эканлигини акс эттиради, ундаги бу самимият шу тариқа етук қаҳрамонни оддий кишиларга яқинлаштиришга хизмат қилади. Алпомиш Тойчахонни енгар экан, Барчинни охирги сонияларда кутқазиб олишга муваффақ бўлади, бунда унга Қоражон ёрдам беради.

Муаллиф яна бир жиҳатни унутмайди. Яъни, Бойсари бой бўлганлиги учун ҳам у Тойчахон юртида хор бўлмайди, унга ўз иззатига яраша муносабатда бўлишади. Достонда кўрсатилганидек, Тойчахон Бойсарини жазоламайди. Бу эса унинг устумон подшо эканлигини кўрсатади, яъни, Қўнғирот элидан келган жамоа қалмоқлар юртининг иқтисодий, сиёсий мавқеини оширади. Шу боис ҳам Алпомиш келиб, уларни олиб кетаётганида лашкар юборади. Зеро, катта бир жамоани ўз тасарруфидан чиқариб юбориш мамлакат нуфузини пасайишига олиб келар эди.

Барчин 1-парда, 1-кўринишдаёқ бу ҳақда шундай дейди:

«Бизни қалмоқ подшоси Тойчахон ҳурмат билан кутиб олди, ер ва ўтлоқлар тақдим этди. Тойчахон биздан катта ўлпон олади, биз ҳам ўз вақтида тўлаб келамиз. Мен Чилвир чўлда тотув ҳаёт кечирдим, осойишталикда ўсдим. Ўз юртимда бўлмасам ҳам бегоналик сезмадим. Чилвир чўлда ҳурматлик меҳмон бўлдим».

Пьесада ака-ука қалмоқ алплари ўртасидаги низо бўйи стиб қолган Барчиннинг ҳамон ўзига ёр танламаётганлиги сабабидан пайдо бўлади.

Бойсарининг қалмоққа келиб қолиши эса асл манбадагидек ака-уканинг ўзаро солиқ юзасидан юз берган низолари замириди рўй берганди.

Акаларининг барчаси бирга Барчинни хотинликка олмоқчи бўлганлиги қизни чин дилдан севган Қоражонга қаттиқ таъсир қилади. Қоражон уни қутқаришга ошиқади, ўзи билан кетишга ундайди, ошиқ бўлгани учун ҳам табиатида ноҳақлик, адолатсизликка қарши кураш туйғуси бор, қалби эзгуликка мойил. Гарчи, Қоражон халқни Тойчахон зулмига қарши бош кўтаришга ундаган, кўзғолончиларга бош бўлган бўлса-да, бошлаган ишини охирига етказмайди. У учун, аввало, севгилиси Барчинни қутқариш муҳим бўлади ва, шу боис, кўзғолончилар юришини орқага суради. Алпомиш эса, аксинча, Барчинни қутқариш учун кетаётганида ўз йўлини буриб, Қоражон ўрнига кўзғолончиларга қўшилади.

Алпомишнинг Қоражон билан учрашуви ҳам эътиборга молик. Аввалига уни Чилвир чўлига кетапти, дея рашк ўтида курашга чорлаган Қоражон қалмоққа, Тойчахон билан олишувга кетаётганини эшитиб, ҳайратланади. Алпомишнинг мардлигига тан берган Қоражон қалмоққа у билан бирга кетиб, Тойчахон зулмидан элни қутқаришга бел боғлайди.

Бу ерда драматург Қоражон, Барчин ва Алпомиш учлигини ўзига хос ҳал этган. Қоражон ҳам Алпомиш каби Барчинни чин дилдан севади.

Кўзғолончиларга бош бўлиб, жангда ғолиб келган Алпомишга Қоражоннинг ҳурмати ошса-да, бир ошиқ сифатида уни ўзига ғаним билади. Шунинг учун ҳам Барчинга, Алпомиш сенинг ёнингга келиш ўрнига кўзғолончиларга кўшилди, у жанг ва шуҳратни сендан аълороқ билди, дейди алам билан. Нима қилсаям Барчиннинг Алпомишга муҳаббати зўр эканини тушунган Қоражон ўз севгисини дўстлари учун қурбон қилади. Зўравон, зулмкор акаларидан воз кечиб, Алпомиш билан дўстлашади, Барчинга бир ҳамфикр, дўст, қадрдон инсон бўлиб қолади.

Бу учликнинг ўзаро муносабатлари қаҳрамонлар табиати ва ҳолатида атрофлича очилади:

«Алпомиш: – Беш йилдирки, бутун фикри-хаёлим сенда, тушларимда фақатгина сени кўраман Барчин!

Барчин: – Беш йилдан бери кутаман, Алпомиш! (Алпомиш Барчинга яқинлашди, Барчин унга қўл чўзди ва унинг кучоғига отилди). Азизим! Толеимнинг қуёши – Алпомишимни кўрар кун ҳам бор экан! (Қоражон ҳаяжон ичида, боши қуйи солинди ва чиқиб кетди)».

Бу ерда драматург муҳаббат учлигини ўзига хос тарзда ҳал этади. Барчин ва Алпомиш бир-бирларини севади. Қоражон эса Алпомишни дўст сифатида яхши кўради аммо ўзи ҳам ошиқ. Севган қизи эса унинг дўстига кўнгили берган. Шу тариқа Қоражон образи пьесадаги энг мураккаб, ёрқин характерлардан бири сифатида намоён бўлган.

Қалмоқ алплари пойгада Алпомиш оти ғолиб келишидан чўчиб, ўзларича Бойчиборни йўқ қилиш режасини тузадилар. Улар, аслида, бир-бирлари билан келиша олмасалар-да, барчаси учун умумий бўлган ғанимга қарши ўзаро тил бириктирувлари воқеа мантиғига ниҳоятда мувофиқ келади. Нима бўлганидаям: «Барчинни кўнғиротли келгиндига бериб юбормаслик керак».

Биргина Қоражон бу ишга ўзгача муносабатда бўлади. У севиб, севилмаган ошиқ юраги билан Алпомишга ҳам ҳавас, ҳам ҳасад билан қарайди. Бироқ образдаги ички иккиланиш, айнан, мардлик ва номардлик чегарасида барҳам топади, у Алпомишга нисбатан қабиҳлик қилишларига йўл қўймайди.

Асар сўнигида Барчин отаси савдо ишлари билан Астрахандан қайтиб келганлиги ва шодиёна устидан чиққани маълум бўлади.

«Бойсари: – Бугундан бошлаб Бойсари билан Бойбўри ўртасидаги адоват битти! Мен сафардан вақтида қайтдим, зўр шодликнинг устидан чиқдим... Бу адоват мени беш йилдан бери қийнади. Икковимиз ҳам кўп ўжар эдик. Қилмишимиздан азоблар тортдик! Мен энди акамга элчи юбораман. Истаса, у бу ерга келсин, акам учун дарвозам очиқ, уйимнинг тўрини унга бераман».

Бир жиҳатни таъкидлаш керакки, Бойсарининг ўзи ўзгалар юртида туриб, акасини ҳам мусофирликка таклиф этиши бирмунча воқеа мантиғига мувофиқ эмасдек туюлади. Сўнги сахнада барча Барчин билан Алпомишни қутлар экан: «Ўғлон: – (Чўнтагидан бир қизил (олма) олиб, иккига бўлди. Бирини Алпомишга ва яна бирини Барчинга узатди). Ол бегим! Худонинг шу лаззатли неъматини – бахтингизнинг нишонини бўлсин. Ол бекачим, ол... Ҳаётингиз шу олмадай ширин бўлсин. Худо сизга шер билакли, Рустам қоматли, соқу сумбатли суқсурдай ўғил, ойдаи жамолли оқ юзида холи янги тўлган ойдаи, икки қоши ҳилоли, ясанган ҳурдай, тишлари дурдай, кўзлари юлдуздаи, қошлари кундуздаи, оғизлари уймоқдай, лаблари қаймоқдай гўзал қиз берсин!..»

Бу ерда дostonлардаги сажъ, халқона ўхшатишларни ўринли қўлланиши эътиборга сазовор. Фақатгина бу сўзлар Ўғлондек ёш, югурдак бола тилидан

эмас, эҳтимол, бошқа қаҳрамон томонидан айтилганида тўғрироқ бўлармиди, деган мулоҳазага борамиз.

Келин-куёвнинг қувончи ва алпларнинг ҳалокати билан воқеалар ўз поёнига ета бошлайди. Бироқ, шу пайт, жодугар Сурхайилнинг айтган сўзлари бахтли хотима ўзанини буриб юборади:

«Сурхайил: – Ўғилларимни ўлдир! Барини ўлдир! Лекин фойда йўқ! Икки кундирки, шери-яздонни ҳам писанд қилмайдирган каллакесарлар Қўнғирот йўлида қушдай учиб бормоқдалар. Улар отангга меҳмон бўлишади, Алпомиш! Йўқ, улар меҳмон эмас, отанг ажали! Уруш!.. Жанг!.. Фалокат!.. Барибир отангнинг оху фиғонларини эшита олмайсан. Мулки-давлатингнинг куйиб кул бўлганини, Қўнғиротни текис қилган алангани кўраолмайсан! (Хаҳолаб кулди). Кайф-сафо қил! Ўғилларимни ўлдир! (Яна қаҳқаҳа урди). Энди фойда бермайди!»

Одатда халқ дostonлари қаҳрамонларнинг орзуга етишуви ва бахтли хотима билан якуни топади. Драма муаллифи бу ерда воқеалар шиддатини мудом сусайтирмай, ўзига хос маромда олиб борар экан, яна ундаги шитобни давом эттиради. Шум хабардан сесканиб кетган Барчин бирдан маъсума келинчақдан яна алп қиз ҳолига қайтади.

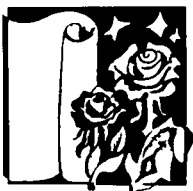
«Барчин: – (Кўзлари узоқларга тикилди, итоат билан) мен сени чидам билан кутаман Алпомиш...

Алпомиш: – Ҳар қадамда йўлларимни ёвузлик тўсади. Тақдир-азалда пешонамга ёзилгани фақат жанг қилиш, фақат урушиш бўлса керак! Мен истироҳат, кайф-сафо учун яратилмаган эканман! Хўб, майли, тақдирга зид келиб бўлмайди! Толени яна бир марта синаб кўрайлик! Юртни ёвдан асраш – йигитларнинг муқаддас бурчи! Қани дўстлар кетдик бўлмаса!»

Драма мана шу тариха ниҳоясига етади. Ушбу пьеса урушнинг оғир даври ҳисобланган 1942 йилда ёзилганлигини назарда тутсақ, унинг бу тарзда якуни топганлиги мантиқий туюлади. Зотан, даврнинг ўзи кишиларда ватанпарварлик, курашчанлик, эл-юрт дарди билан яшаш, куч-ғайрат, мардлик ҳисларини уйғотишни талаб этаётган бир пайтда, Владимир Волькенштейн драмеси муҳим аҳамиятга эга эди. Ўша пайтдаги, Ҳамза (ҳозирги Миллий) театр учун мўлжаллаб ёзилган мазкур асар номаълум сабабларга кўра сахналаштирилмайди. Айрим маълумотлар пьеса театрга берилганини тасдиқлайди аммо унинг сахнага қўйилмаганлиги аниқ.

Муҳими, доврўғи дoston «Алпомиш» ҳар бир давр учун жарангли, ҳар қандай ижодкор учун илҳомбахшдир.

Ашурали Боймурод

Кўнглимда Ватан

Манзумадан боблар

Муқаддима

Ҳамал ойи. Қуёш қиздирар,
Мўғолтоғни ерга сиздирар.

Кетиб борар оғир бир карвон,
Карвон ичра бордир бир армон.

Ватандин кетиш

Шоир қалби дарёдек уйғоқ,
Лек, вужудга дард тўлган бироқ.

Ватан юки турар елкада,
Не савдолар кечмиш ўлкада.

Наъра тортиб дарёдин нари,
Изғиб юрар Шайбоқ лашкари.

Шоир дилга маҳрам топмади,
Дил дардига малҳам топмади.

Ташна эди кўнгил анҳори,
Чанокбулоқ¹ босди оҳ-зорин.

Тожу тахтдан воз кечиб шоир,
Сўз ахтарар юракка доир.

¹ Чанокбулоқ – Мўғолтоғ этагидаги чашма.

Фироқ тушиб қувончли дамдин,
Бор аламин олар қаламдин.

Дунё тордек бўлди қўзига,
Бир меҳрибон истар ўзига.

Аро йўлда жони ҳам ҳалак,
Ёр топмади жонидан бўлак.

Дўсту ёрдин душмани ортди,
Нечун қуёш бемаҳал ботди?

Тинч турмасди, ғаним, рақиби,
Тўхтамади душман таъқиби.

Фигонидин чиқар дуд, алам,
Қилич ўрнин босганда қалам.

Душман сўзин айтаркан дангал.
Қутку солиб Аҳмадбек Танбал.

Қўлин чўзиб Шошу Анжонга,
Шайбонийхон шайланар жангга.

«Қай манзилни айлайин макон,
Ҳеч бир кентда қолмади имкон?»

Хаёл суриб Кўҳистон аро,
Шоир юрар маҳзун дир яро...

✦ ✦ ✦

Айни бодом гуллаган дамда,
Тўхтаб ўтди Конибодомда.

Бу кентларнинг ҳавоси создир,
Қанча меҳринг берсанг ҳам оздир.

«Кўрганимдин ондин ортуқсен,
Жон ҳам етмас, жондин ортуқсен.»

Ўратепа йўлидаги ой,
Ўша эди сокин Ширинсой.

Ажиб диёр мафтун айлади,
Юрагини афсун айлади.

Гўё асраб муҳаббат гулин,
Обод этган севги манзилин.

Нигоҳига ботди неча кент,
Яралганди дилда Ғазалкент.

Мўғолтоғда Фарҳод қояси,
Ёзилгандир ишқ ҳикояси.

Икки дилни туташтирган жой –
Бири Фарҳод, бири Ширинсой.

Бунёд бўлган гўё Бекобод,
Тоғ йўлини очганда Фарҳод.

Ўз ёрига бериб меҳрини,
Сақлар эди севги сеҳрини.

Бу кентнинг ой юзларин кўрдик,
Фарҳод, Ширин изларин кўрдик.

Бир муҳаббат ҳис этиб танда,
Навоийни кўрдик Ватанда.

Бобур ибрат олиб сўзидан,
Юрмоқ истар Ҳазрат изидан...

✦ ✦ ✦

Бир ёнда дўст, бир ёнда ёғий,
Таъқиб қилар тинмай Шайбоний.

Бағри дўниб сабр-бардошга,
Кўз тикади Анжону Шошга.

Босқинчилик, нафрат авжида,
Қон кўпирар Сирнинг мавжида.

Ё, алҳазар! Ўлдирмоқ нечун?
Ўз ерини куйдирмоқ нечун?!

Истаб жонин сақламоқ омон.
Қўрқоқ ёвга ён босар ҳар он.

Сув ўйнамас, оининг юзини
Кўпик босди булоқ кўзини.

Чор тарафда кесилган бошлар,
Сўх сойлари – кўздаги ёшлар.

Тишин-тишга босар Фарғона,
Ғаним йўлин тўсиб мардона.

Қўрқоқ – ғолиб, мард – тузоқдадир,
Душман – ёнда, дўст – узоқдадир.

Шайбонийга бош эгди Шош ҳам,
Тугамади кўздаги ёш ҳам.

Сўнги илинж – Анжони қолди,
Бобурнинг ҳам бир жони қолди.

«Нетай, ўзга қарорим йўқдир,
Юртдин ўзга борорим йўқдир?»

Далда берар Қосимбек, Тоҳир,
Кетиш йўли нақадар оғир...

* * *

Ёруғ кунлар гўё тун бўлди,
Хешларининг бағри хун бўлди.

Фарзандига бўлиб парвона,
Шоҳдан нажот сўрайди она:

– Амирзодам, бас қилинг, ғамни,
Ғанимат деб билинг ҳар дамни.

Нажот йўли сиздандир фақат,
Келса бало, қилурмиз тоқат.

Унутинг-да, айрилиқ оҳин,
Одамларга бош бўлинг, шоҳим.

Тақдир сизни шундай яратган,
Эл нигоҳин сизга қаратган.

Жиловлатиб икки дарёни,
Бобур бўлиб кезинг дунёни...

Шоир кўнгли ёришди бирдан,
Она сўзи вожибдир чиндан.

Эл қисматин ўйламоқ керак,
Аларга рост сўйламоқ керак.

Тоҳирбекни чорлади ёнга,
Нур кўшилди шафақли тонгга...

– О, онажон, мушкул бу юмуш,
Ватан дарди оғир дард эмиш.

Уни ташлаб қаён кетгайман,
Кимга дардим баён этгайман?

Мусибат кўп оғир юқдир, бас,
Юртни ташлаб кетиш осонмас.

Ой-юлдузлар ёритгай йўлим,
Ватан эрур гулзорим, чўлим.

Кетдик бирга мунисим, синглим,
Синган сопол кабидир кўнглим.

Қил сиғмайин турса-да, дилга,
Жо бўлурсиз синиқ кўнгилга.

Сиз – Ватаним, ёрим бўлғайсиз,
Менинг оху зорим бўлғайсиз.

Суюнчиғу юпанчим онам,
Сиз биландир умид, паймонам.

Дўстандан вафо изладим ёниб,
Лек, Ватандин кетмасман тониб.

Оғриқларим ортса-да, танда,
Юртга меҳрим бўлмагай канда.

Далда, таскин бериб ўзимга,
Тупроғини суртгум кўзимга...

✦ ✦ ✦

«Рози бўлинг, мендан эй тоғлар,
Болалигим ўтган хуш чоғлар.

Юрагимнинг бир чети-да, бўш,
Рози бўлинг, Фарғонаю Ўш...

Самарқандим, Анжоним, хайр,
Менинг узук бир жоним, хайр!

Хўб ишониб тоғойим Шошга,
Мен бошимни урганман тошга.

Ортга ташлаб жабру ситамни,
Тарк этурман энди Ватанни!

Ёнимда дўст Тоҳир бўлади,
Қайтиш йўли оғир бўлади.

Сирдан кетиб, Амудан ўтдим,
Нетонг, фироғ этагин тутдим?!

Эзгуликка бахш этиб жонни,
Обод этгум Ҳинду Афғонни.

Бу тақдирнинг ёзмиши эркан,
Қайтмоқ учун кетяпман Ватан.

Не хатолиғ бўлса-да, бўлгон,
Жисмим тирик, вужудим ўлгон!

Мен Ватандин кетганим куни
Ўз кўнглимга қурганман уни..."

Армон

«Маъюс қолган афғон лолалар –
Тош бағрини ёрган нолалар.

Айтар бўлсам кўнгил аслини,
Армон бўлди умрим мазмуни.

Сарғайибди кеча япроғи,
У соғинчининг дардли титроғи.

Танимдаги армоним маним,
Етолмаган карвоним маним.

Мен шодликни бекам кўрмадим,
Дўсту ёрни беғам кўрмадим.

Ҳар юракда алам ётадир,
Мен етмаган олам ётадир.

Айриларсан гоҳида хушдан,
Ўз ичингдан чиқса бир душман.

Юракдаги ҳасрат, гардимни,
Бўғзимдаги қотган дардимни

Ўз-ўзимга сўзладим фақат,
Ўз ичимда бўзладим фақат!

Билиб бўлмас одамнинг ичин,
Мен ўйладим қавмлар тинчин.

Шоҳлик юки турар елкамда,
Армон тиғин тутдим илкимда.

Ортга суриб мен барчасини,
Юрагимнинг бир парчасини

Ташлаб келдим Ватан ерига,
Энди зорман унинг меҳрига.

Ватан, сенга қилмам хиёнат,
Ҳинд ерида умрим омонат.

Бош эгса-да, дунёлар гули,
Мен нафснинг бўлмадим кули.

Кетолмайин ҳижрон фаслидан,
Йиғлар юрак чархнинг дастидан.

Билдим, ишқнинг ёлғони ширин,
Ўз юртинингнинг ёвғони ширин.

Лек, ёлгоннинг йўқдир гавҳари,
Ширин сўзнинг бўлғай заҳари.

Дўстинг кимдир, ўйлагин обдон,
Ширин сўзга эргашган нодон.

Бўлса агар дилда пок ният,
Фарзандларга бергил тарбият.

Набиралар камолин кўргин,
Аввал дилга бир қаср қургин.

Кўп юрт кездим, кўп ишлар қилдим,
Эл-улус деб юмушлар қилдим.

Бу юрт учун савоб, албатта,
Аммо, мен ҳам қолдим ғафлатда.

Дедим: Дўстлар, қандай иш бўлди,
Кўрганларим гўё туш бўлди?

Сирга эмас, Ганга сўзладим,
Ҳинд еридан толе изладим.

Тарқамайди аммо туманлар,
Кўз олдимдан кетмас гумонлар.

Отилмасдан гулханга, ўтга,
Ёзганларим етарму юртга?

Ҳиндда қилган улуғ ишларни,
Дунё билган бурилишларни

Ота юртда қилолганим йўқ,
Жоним бериб қололганим йўқ.

Неча йилки, кўнгил йиғлайди,
Тоғлар бесас, бир гул йиғлайди.

Кезиб ҳатто дашту чўлларни,
Аёзларга бердим гулларни.

Йиқилганга тилаб омонлиғ,
Охир ўзум топдим ёмонлиғ.

Қайтдим дўстлар, карвоним билан,
Соғинч деган армоним билан..."

Ватанга қайтиш

«Дунё кпзиб чекинди алам,
Юрагимга куч берди қалам.

Темур бобом сўзи ёдимда,
Улуғ ишлар турар олдинда.

Устозларим қошига етдим,
Навоийни зиёрат этдим.

Макон айлаб Ҳинду Афғонни,
Қадрладим ҳар бир инсонни

Камол топди Ҳиндда ўғил-қиз,
Юзим ёруғ, дўстлар, шубҳасиз.

Адолатли бир давлат қурдим,
Қайда бўлсам Ватан деб турдим.

Ҳумоюним, Акбарим ёнда,
Набиралар, оҳ, ширин жонда.

Гул қизларим туғилди дилдан,
Гулчеҳраю Гулранг, Гулбадан.

Она қизлар – кўзларим менинг,
Онам деган сўзларим менинг.

Мен умримдан излаб бир маъни,
Ёзган эдим «Бобурнома»ни.

Юрагингдан берганинг сайқал –
Дунёдаги энг буюк ҳайкал.

Яралмаган Ватан ҳам бирдан,
Ватан нима, сўра Бобурдан.

Оғир дардни сезганим Ватан,
Ҳижронингда кезганим Ватан.

Шеърим – элчи, шеърим – чопардир,
Ватанимдан хабар топардир.

Бир биноким, юксалди тенгсиз,
Аммо бағри бўш эрур сенсиз.

Мадад бўлдим ўзимга-ўзим,
Дарддан бўлак қолмаган сўзим.

Унутмагай икки жаҳоним,
Ватан деган буюк маконим!»

* * *

«Беш асрни қўшиб ёшимга,
Шеърим билан қайтдим қошинга.

Қанот бўлғай ғазал, наволар,
Етказдиргай элга ҳаволар.

Салом, сенга гўзал Фарғонам,
Бағрингни оч, Анжоним – онам!

Мағрур туриб кўкрак кераман,
Сўз мулкидан дурлар тераман.

Қайнаб тошар ғурурдан дилим,
Омон бўлгин қадди тик элим!

Ушалибди асрий бир ният,
Қутлуғ бўлсин, сенга хуррият!

Фарзандингман, севинчдан ёндим,
Ўзбекистон дея уйғондим!»

✦ ✦ ✦

О, Истиқлол, буюк Истиқлол,
Ташрифингдан тарих бўлди лол.

Етиб келдик мунаввар дамга,
Кетганлар ҳам қайтди Ватанга.

Истиқлол деб бонг урган маҳал,
Ватан сўзи ёзилди аввал.

Ватан – шодлик, Ватан – фарёддир,
Ватан – аждод, Ватан – зурёддир.

Эрк тонгини кутиб бир умр,
Истиқлолдан шодланди Темур.

Яхши хабар мозийга етди,
Бобур қалбин доғи-да кетди.

Озодликдан кўнгил ҳам тўқдир,
Бундан ортиқ толе ҳам йўқдир.

Бунда кўнгил топди осойиш,
Бўлмас энди бу йўлдан тойиш.

Ўз йўлидан юргайдир ўзбек,
Ўзига берк тургайдир ўзбек.

Улуғлари қўллагай мудом,
Ҳеч кимдан кам бўлмагай мудом.

Иймони пок, холис нияти,
Буюк эрур маънавияти...

✦ ✦ ✦

Бобур юртга қайтгани ростдир,
Ўз сўзини айтгани ростдир.

Авлодларнинг буюк довони –
Бу Бобурнинг ғурур жавони:

«– О, менинг мукаддас заминим,
Ота юртим бўлғон заминим.

Қоядаги ғунча мисоли,
Ватан, сенсан ҳурлик тимсоли.

Сени тавоф этурман энди,
Висолингга етурман энди.

Толеингга шерикман ўзим,
Сенга бўлсин каломим – сўзим.

Авлодларда кўряпман бахтим,
Ғанимлардан огоҳ бўл, халқим.

Инсон қанча улуғланса ҳам,
Фақат ўз ерида мукаррам.

Тақдир бизни элтса-да, йироқ,
Ватан ишқи нур берди ҳар чоқ.

Менга насиб этган бу диёр,
Шукроналар айтаман минг бор.

Эрк созига ҳамоҳанг созим,
Бобур бўлиб янграр овозим.

Йўқотмишим, топмишим билан,
Дунё билган ўтмишим билан

Келдим бугун қошингга Ватан,
Гул сочгали бошингдан Ватан!..»

Хотима

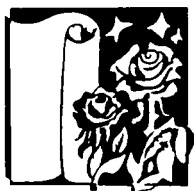
Беш асрдан нарида туриб,
Авлодларнинг камолин кўриб.

Яшнаб кетди кўзи бобомнинг,
Ватан деган сўзи бобомнинг.

Эзгу ишлар мудом савобдур,
Ватан юкин кўтармиш Бобур...

Уни дилдан суйганим шундан,
Мен Ватанни ўргандим ундан.

Ғурурим-да, қадрим-да, Ватан,
Мангу борсан кўнглимда Ватан!

ГУЛ КЎП, ЧАМАН КЎП...

Фаслар сирлашиб етказар хабар

Мадамин Кўчкор

+ + +

Шу заминнинг илоҳий ишқи
жон ҳар хужайрам таркибида.
Томиримда Ватан қўшиғи
умримдаги кунлар тартибида.

Кенглик чечагида табассум,
ҳаётимни безаган шарор.
Кўзим ёлқинларида кун-тун
ишққа вафо-муқаддас қарор.

Аён, балки сўрмассиз меңдан
қайданлигин бу шеър, бу баёт.
Ишқим мерос Спитамендан,
Тўмарис изларидан ҳур ҳаёт.

Ватандир – Широқ алплиги,
ҳурлик берди умримга маъни.
Ҳар авлоднинг уммон қалблиги –
манглайида қуёш Ватани.

Ватан томири бир, шохлари мингта,
шажаралар-зеҳида олмос.
Ватаннинг ҳар йўлаги менга
кўринади қаҳқашонга хос.

Ватан – қорачўғдир, умр-кўз,
талпинганим, севгим, муродим.
Сўнг нафасим, ҳаётбахш нуфуз
дарахт каби гулловчи ёдим.

+ + +

Мен йўлдаман, уфққа кўз қадаб
сувлуғида кишнайди отим.
Ота мерос шуълали қадар
бодаларин ичар ҳаётим.

Осмонларда оловдир қуёш,
юрагимда ўзи муддао.
Отим мени сезгандек гўё
бош силкийди уфққача то.

Бахтлар қучаверсин юртимни,
юрагимнинг борин қилай сарф.
Порлашидур юрак ўтимнинг
Ватан сўзидаги ҳар бир ҳарф.

Юрагимда ўрнашган Ватан
илдизлари бўлар юрагим.
Бир кун кўкда юлдузим билан
туташажак йўлим, йўлагим.

Хоразм

Мухаббат Шарифова

+ + +

Расмингизни чизгим келарди,
Бармоқлар ҳеч эплотмас ўзин.
Қандай чизай кўзларингизни,
Қандай чизай сизни, азизим?

Жумлалардан кетади тартиб,
Хаёллар ҳам кетади сизга.
Иккимиз ҳам меъёрдан ортиб
Эрк бармаймиз юрагимизга.

Мен суратни бошлашим билан
Синиб кетар ожиз қаламлар.
Енголмасам, не қилай, айтинг,
Телба этса, аччиқ аламлар?

Қўлларимдан келмади, афсус,
Топилмади уларда журъат.
Лекин, қалбда яшайди хануз
Мен чизолмай қолган бир сурат.

+ + +

Шафқат ёғилади ҳар тонг самодан,
Дунё ҳассасини минг бор йўқотар.
Умримиз айланар катта хатога,
Ажаб... даҳлсизлик тонглари отар.

Қора сочимизни оралаб оқ ранг,
Беаёв вақт санчар юракка тиғин.
Юзимизда доим табассум, бироқ,
Малҳам тополмайди, дилнинг оғриғи.

Дунё орзуларнинг уммони, лекин,
Иложсиз ёшларга тўлган кўзлар ҳам.
Тангрининг ҳадяси мадад берар-да,
Тинади, ниҳоят, улардаги нам.
Тонглар отади...

+ + +

Қайдасан, о, юраги сирли,
Озорлардан фориг эт, дилни?
Унутмоқни қилдим ихтиёр,
Менга шафқат ихтиёр қилгин!

Нега, ахир, термудим тикка,
Меҳрмиди, унда туйганим?
Кўзларининг мовий осмони
Мени унутмоққа қўймади.

Чўкиб кетдим унинг тубига,
Кўлларимдан тутгандек эди.
Хаёлотнинг оппоқ тонгида
Кўнгил қадар етгандай эдим.

Сукунатнинг қақраган дашти
Саробни-да кўрмайди раво.
Мен саҳрода бир бор адашдим,
Ҳанузгача бўлмайди жавоб.

Андижон

Нуриддин Аминжон

+ + +

Азиз умринг яша довоилар оша,
Жонбахш дарё каби қирғондан тоша.
Беҳуда ўтмасин ёшлик ел каби,
Илм ҳамроҳ бўлсин балоғат ёша.

Кун келиб, хаёлинг бўйсунмай қўяр,
Талпиниб қоласан бир қалам қоша.
Орзиқиб кутасан туннинг келишин,
Ўкинчда боқасан субҳи қуёша.
Нуриддин, фойдали ўғитлардан, айт,
Сабр қил, муродга етилмас шоша.

+ + +

Ғурбатда қолган инсон ғурбат кўшида бўлғай,
Кулгач қуёши омад, толе нўшида бўлғай.
Меҳнатга ёр тутинса, тер ҳидин туйса замин,
Ҳосиласи авж тўкиб хирмон бошида бўлғай.
Қаноатга қўл бериб, садоқатга гул бериб,
Яшаган-чун ишқ нури ичу ташида бўлғай.
Яхши хислат ҳар замон яхшиликка ундагай,
Таъна билмас, ҳузури ҳалол ошида бўлғай.
Нуриддин, бахт сен томон кулиб турганлигин, бил,
Чунки, завқли ҳар онинг дўстлар қошида бўлғай.

Тошкент

Марям Аҳмедова

+ + +

1

Узун йўллар каби соғинчлар узун,
Олис манзил каби соғинчлар олис.
Кўзларим соғинчнинг соғар сийнасин,
Йўллар бардошимдек талотўп, ноҳис.

2

Кетяпман, юрагим сувратингизда,
Поезд ғилдираги ғажир хаёлни.
Бағримни босаман ёлғизлик, музга,
Баъзан унугаман аёллигимни.

3

Оловранг тафтингиз, эрийди сўзлар,
Умидлар сиз ила парвозларга шай.
Мен эса, соғинчга муштоқ қалбимни
Кўксимга босаман, ёнар гулхандай.

4

Олислаб бораман, хаёлимда сиз,
Шамоллар опқочар бўйларингизни.
Меҳрингиздан ожиз Саҳройи кабир,
Бот-бот пайдо эгар ўйларингизни.

Соғинч, манзилларинг бунчалар олис,
Дийдор, туйнукларинг нега бунча тор?
Кўнглингизни олмоқ бунчалар қийин,
Меҳру дийдорингиз қилгай интизор.

✦ ✦ ✦

Она, юзингиз ўхшар олмага,
Асли, юзингиздан олма олар ранг.
Гар, олма дўпиллаб тўкилса ерга,
Юзингиз кўксимга юз босар, қаранг.

Она, меҳрингиз-ку нондайин азиз,
Аслида, нон ширин қўлингиз билан.
Тандир ўпажақдир, куйдириб ўтда
Ғадир қўлингизни чин меҳр билан.

Она, сочларингиз толим – мажнунтол,
Сойлар ювсинлар-а, соч-толангизни.
Сочларингиз силаб эсганда насим,
Бир бора эркаланг мен-болангизни

Она, сўзларингиз асалдек тотли,
Асли, асал сизнинг каломдан бунёд.
Асалнинг тотини унутмоқ мумкин,
Сизнинг сўзларингиз мангу қолгай ёд.

Она, бағрингиз кенг, мисоли Ватан,
Асли, Ватан – Она, Она – ҳур Ватан.
Ҳаётнинг тотлари руҳим тўлдирса,
Она ила Ватан қалбимдаги шаън.

Шу шаънда, Ватанда ёниқ юрагим.
Шу макон, шу жондан куч олади тан.
Иккиси борлигим, иккиси илгим,
Жонимнинг жонидир шу икки Ватан.

Қашқадарё

Тоҳир Ҳақбердиев

✦ ✦ ✦

Мен гулнинг баргидан шабнам ичганман,
Кўнглимга шабнамдай софлик кирсин, деб.
Гулҳиддай кўринмай дилинг кучганман,
Қалбингда туйғулар озод юрсин, деб.

Осмоннинг рангидан олдим андоза,
Баҳорий тиниқлик эш бўлсин учун.
Қўёшдан нур олдим, кўнглингдай тоза,
Икки дил бир умр хеш бўлсин учун.

Чанқоқни босгувчи сувдай меҳрим бор,
Нигоҳинг меҳридан териб олганман.
Илмдан нурланган ёрқин қалбим бор,
Кўнглиннга ёруғлик йўлин солганман.

Дилим манзил бўлди, сен эса мезбон,
Мен ҳам юрагингда эмасман меҳмон.

+ + +

Хаётдан ўргангил тўғрилиқ йўлин,
Яхшилик сабоқдир тўғрилиқ томон.
Эзгулик излагин, эзгулик қўлин
Ўпгину учавер, инсонлик-осмон.

Лоқайдга қараю вужудни ёққил,
Инсонлик йўлини топа оласан.
Ҳар куни, ҳар туни эзгуга боққил,
Унинг сафларида ишқдай қоласан.

Самарқанд

Нуржаҳонбегим Авазова

+ + +

Яна тонг отди.
Беғубор, мусаффо,
сентябрь тонги.
Олдинда бугун кун,
беҳад сеҳрли.
Уни қандай рангларга бўяш,
бемисл, бетакрор гўзал зеб бериш,
сенинг измингда.
Яна тонг отди,
оппоқ қоғоздек.
Сен унинг рассоми,
турибсан қошида, қўлингда қалам,
бит унга бугунги кун лавҳасини.
Орзуларинг оламча бордир,
яшамоқнинг ўзи гўзалдир.
Муаммо тугундир,
сардори-чи, вақт,
сен унинг асири бўлиб алданма.
Ўзингни сев, ўзгаларни сев,
ҳаётни сев, яшаш гўзал-да...

* * *

Энди фикрим узра нур жилва қилар,
Орзумда ҳеч сўлмас гул жилва қилар.
Ўз манзил, маконин англаб, ниҳоят,
Рухимда ҳаловат, ҳур жилва қилар.

Энди ёлгон ғамга сира куймасман,
Энди сохта бахтни зинҳор суймасман,
Бу ҳаёт саҳнида кулгу бўлмасман,
Сездим мен, эзгу бахт чин жилва қилар.

Фасллар сирлашиб етказар хабар.
Тадорик кўр тезроқ, тугайди сафар,
Нафсинг ила кураш, қозонгил зафар,
Бунда не синоат, сир жилва қилар?!

Қиш келур, покликка ишорат эгар,
Баҳор гўзалликка шайдолар эгар,
Ёз келур, ишқ ўти ёндириб кетар,
Куз – сунги нафасдир, йўл жилва қилар.

Энди фикрим узра нур жилва қилар,
Орзумда ҳеч сўлмас гул жилва қилар,
Ўз манзил маконин англаб, ниҳоят,
Рухимда ҳаловат, ҳур жилва қилар.

* * *

Эриниб гулзорга ташлайди, қадам,
Қалбида энг тоза туйғулар яшар.
Унга кўзим тушса гоҳ-гоҳ менинг ҳам
Чин эзгу ишларга юрагим тошар.

Кўз ўнгимда дунё яшнайти қайта,
Чарақлаб кетгандек бўлар атрофим.
Юксалиб бораман номини айта,
Кўкларга етади етмиш даргоҳим...

...Сарвқад гулзорга ташлайди қадам,
Мажнунтол кўйида бошини эгар.
Қанча бахтиёрсиз, о, бани одам,
О, сизни яратган нечоғлиқ севар?!

Зеро, хуснингиздан пурвиқор сиймо-
Хуснидан бир зарра этибди бунёд.
Қалбимда ҳайратим унга бир дунё,
Тасанном ушбу кун ҳар кундан зиёд.

Сурхондарё

* * *

Кенгликларни, осмонни, ойни
Бу кўзларим ўғирлайди жим,
Сўнгра, ташиб келар уларни
Юрагимга менинг қувончим.

Яралади кўксимда олам,
Бағрида хуш насимлар елар.
Насимларга дил очиб ҳар дам
Мен кўкларим кашф қилгим келар.

* * *

Қанча изладим-а, қанча, билмайман,
Тушларимга кирган у ойжамолни?!
Энди, кирга чиқиб, қучиб яшайман,
Дашт ҳидин уфуриб эсанг шамолни.

Ажабмас, ачинса ҳолимни кўриб,
Ажабмас, юрагим бўлмаса дилхун.
Йўқ, аниқ, ҳув қирдан рўмолин силкиб,
У мени ёнига чақирар бир кун.

* * *

Тарқаб кетди зериктирган тун,
Тарқаб кетди қора булутлар.
Узумини узатар узум,
Тутларини кўз-кўзлар тутлар.

Вужудимга бор кучим йиғиб,
Писанд қилмай минг чағир тошни,
Ҳув, тоғларга югуриб чиқиб,
Кучоқлагим келар қуёшни!

Сирдарё

Нўъмон Раҳимжонов,
филология фанлари доктори, профессор

ШАЙХЗОДА АБАДИЯТИ

XX аср ўзбек адабиётининг ёрқин сиймоларидан бири – Максуд Шайхзода шоир, драматург, адабиётшунос олим, таржимон, муаллим сифатида адабиётимиз тарихида ўчмас из қолдирди. Устоднинг «Ўн икки», «Янги девон», «Шуъла», «Чорак аср девони», «Улғай, ёш авлод», «Йиллар ва йўллар», «Хиёбон» сингари ўттизга яқин мажмуалари мундарижасини белгилаган бадий баркамол, ҳарир шеърлар, «Навой», «Кулба», «Қуёш билан суҳбат», «Луқма», «Бўсанинг уруғи» каби балладалар, «Чирок», «Мерос», «Тупроқ ва ҳақ», «Искандар Зулқарнайн», «Оқсоқол», «Тошкентнома» сингари дostonлар, жаҳон драматургиясининг шох асарлари билан бемалол бўйлаша оладиган «Жалолиддин Мангуберди», «Мирзо Улуғбек» номли тарихий фожеалар ёруғ истеъдод закосининг нурпош самараларидир.

Яна устоднинг бадий таржимачиликдаги фаолияти ҳам шарафли. Шекспирнинг сонетлари, «Ҳамлет», «Ромео ва Жульетта» фожеалари, Байроннинг «Чайлд Гарольд», Пушкиннинг «Моцарт ва Сальери», «Мис чавандоз», Лермонтовнинг «Кавказ асири», Тарас Шевченконинг «Кавказ», «Гайдамақлар», Маяковскийнинг «Жуда соз», Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» (Миртсемир билан ҳамкорликда) ўзбек тилида сўзлатишнинг ўзи катта маҳорат нишонасидир. Шайхзода асарлари халқимизнинг бадий диди ва эстетик савиясини юксалтиришда нечоғлик катта ўрин тутса, бадий таржималари ҳам шунчалар нуфузли мавқега эга.

Устоднинг ўзбек халқ оғзаки ижоди, мумтоз ва қардош халқлар адабиёти намоёндалари хусусидаги мақолалари ҳам бадий-эстетик, назарий тафаккур таракқиетида салмоқли ўрин тутди. Бу борада биргина Алишер Навоий ижодиётини англаш, таҳлил ва тадқиқ этиш борасидаги битиклари алоҳида ёрқин саҳифани ташкил этади. «Ғазал мулкининг султони» туркумидаги тадқиқот ва мақолалар мажмуаси, «Гениал шоир» рисоласи, «Устоднинг санъатхонасида» номли тадқиқоти адабиётшунослигимизнинг ҳайратли обидаларидир. Атоқли адиб Одил Ёқубов «Умид муҳаббатдадир» мақоласида таъкидлаганидек, агар шайх каломининг илк маъноси раис ёки оқсоқол бўлса, Шайхзода ҳақиқатан ҳам Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртермирлар каби ўзбек шеърятининг чинакам раисларидан бири эдилар.

Не мўъжизаки, офтоб бизни танимаса ҳам барчага баробар нурини сочаверади. Ёруғлигу хароратидан барча-барчани бирдек баҳраманд этаверади. Устод

Шайхзода бадииятининг ҳам ана шунақа сеҳрли салоҳияти бор. Кимда-ким шоир шеърятти ёки илмий-назарий тафаккур меваларига, бадий публицистикаси ёки таржималарига мурожаат қилса, ақли-шуурига нур, кўнглига кўр ёғилади, баҳра олаверади. Хўп, бунинг боиси нимада? Шайхзода номини Шарқнинг буюк сиймолари – Тагор, Муҳаммад Икбол, Жаброн Ҳалил, Ҳусайн Жовуд, Фитрат, Ойбек, Фафур Гулом сингари мутафаккирлари, файласуф сўз санъаткорлари қаторига қўшган саодатмандликнинг сири нимада?

Устод «Ўзим ҳақимда икки оғиз сўз» мақоласида ёзади: «...шоир ижодининг тарихини ва ривожланиш йўлини ҳеч ким муаллифнинг ўзи қадар аниқ билиши мумкин эмас. Аммо ўз ижоди ҳақида шоирнинг сўзлаши керак ва лозим. Ахир, бизлар, китобхоналар ва шеърхонларнинг кенг йиғинларида ўзимиз ҳақимизда – ижодий тажриба, ижодий йўл, изланишлар ва бундан кейинги режаларимиз ҳақида оғзаки равишда соатлаб гапирамыз-ку! Нега ўзимиз ҳақимизда икки оғиз ёзиш мумкин бўлмасин? Мен, бизнинг поэзиямизда, «ёши катталар» деб аталган шоирлар авлодига мансубман. Бу авлод 20-йилларнинг романтик ҳавосида қад кўтарган, 30-йилларнинг қурилиш маъракасида пишиққан 40-йилларнинг жанг синовиди суяги қотган ва 50-йилларнинг тинч ижод муҳитида фаоллик кўрсатган авлоддир. Бу авлод 60-йилларнинг буюк илҳомбахш вазифалари билан жўшаётган «эски гвардия»ни ташкил этади.

Ўзбек тупроғини қайтадан эккан илк тракторларнинг мадҳиясидан бошлаб, фазо йўллари айланувчи олтин кемалардаги сайёҳларни тараннум этишгача, барча муҳим ҳодисалар, халқимизнинг меҳнат қаҳрамонлиги, кураш ва жанг, озодлик ва дўстлик, бахт ва алам юртнинг гўзал манзаралари ва инсоннинг маънавий жамоли менинг қаламимга ошно, дилимга мазмун бўлиб келди». Шоир биринчи галда ўз Ватани фуқаросидир, халқнинг юмушларини енгиллатишга сафарбар этилган маънавият навқарларидир, дея таъкидлайди устод. Инсон руҳини тарбиялаш, одамда яхшилик унсурларини кўпайтириш, халқда гўзаллик ва нафосат туйғусини янада баланд даражага кўтариш, комил кишини тарбиялаш санъатнинг муқаддас вазифасидир.

Юлдузларнинг сони қадар шоирлар ўтган, дейди устод, «Сен ўзинг – шеър» асарида. Дарҳақиқат, бу гулистонда таъриф-тавсиф этилмаган гул ҳам қолган эмас, чамаси. Шу боис элга манзур бирон сўз айтиш кўк токидан юлдузларни узиб олиш мисоли мушкул. Шайхзода эстетикасида инсонга ишонч, инсон шахси ва шаънига олқиш, инсоннинг яратувчилик меҳнатига буюк муҳаббат балкиб туради. Шу боисдан ҳам «Сен – ер юзининг шўх табассуми» шеърида уқтирганидек, «инсон бахт ва эрк учун туғилган».

Қуёш, нур, ёруғлик рамзли образлари шоир шеърятининг бетақрор бадиияти сирларини англашимизда бизга кўмак беради. «Қуёш дерки...» шеъридаги офтоб монологи, аслида, шоирнинг эстетик йўриқномасидек жаранглайди:

Ерга ҳаёт, кўлга қувват бераман,
Зулматларни хайдаб ғорга сураман.
Ишловчини, ишни яхши кўраман,
Эрки севиб ва қузатиб юраман!
Олам бўйлаб ёруғ қунлар бўлсин бор!
Гўрга кирсин зулм, зулмат, ваҳшийлик!

Маънан етук инсон, комилликка сафарбар этилган ҳар бир зот офтобнинг ходимидир. Унинг юмушлари, вазифалари оламгир. Қуёш, ерга ёруғ сочаман, Кучоғимни эркинликка очаман. Инсонларга уқдираман ҳаққини. Қардошлиқни,

ижодни, тараққийни, дер экан, мазкур эътирофни эзгуликнинг нидосидек англаймиз. Гўзалликни барқарор этишга йўналтирилган адолатнинг иродаси мисоли кўнгиллардан акс-садо топади. Лекин, афсус, ҳали ҳам ер юзида нур ўғрилари бор. Нокаслар – ёмон одамлар тўсиб турар ёруғликни. Бадкирдорлар асти мангу эмас. Ва, лекин, ёмонликнинг уруғи тошлокқа ёйилган эса-да, тупроқда ҳам, ҳавода ҳам униб, кўкараб, кўпайиб кетавераркан. Яхшиликнинг илдизи битта, ёмонликнинг таноби мингга, деганлари балки, шумикан?

Ҳар бир дарахт белгилайди ўз соясини. Зеро, қийқирик – куй эмас, кўпиклар – сой эмас. Нур – асло завол топмас. Заҳ деворнинг ковакларига чаёнлар ҳам ундан қувват олади. Офтоб – мунчалар саховатли, ҳимматли? Илонлару капалакларга ҳам баббаравар нур таратади. Яхшилик ҳам шунақа. Гўзаллигу эзгулик ҳам оламни гулга, нурга чулғайди. Шу боисдан ҳеч қаерда, ҳеч қачон яхши инсон ўлмайдди, унутилмайдди. Унинг меҳнати барҳақ, эзгуликдан нур ичгани, гўзалликдан қуч олгани боис қунларига қуя тушмайди, умри пўпанак тугиб моғор босмайди. Боиси, эзгуликдир унинг аъмоли.

Қалбида эрк билан кўркни жамлаган,
Башарнинг иқболини, нурини ғамлаган –
Инсон шарофати шеъримга мавзу, –

деб ёзади Шайхзода.

Ушбу сатрларда мужассамлашган мазмун устод шеърятининг фалсафий йўналишини белгилайди. Закий инсон кўнглига нурни жойлаганлиги, ёруғликни жамлаганлиги боисидан ҳам офтоб фарзандидир. Зеро, инсон гўзаллик бунёдкори, шу боис унинг фаолиятдан юлдузлар ҳам, гуллар ҳам хурсанд. Шабдани соғинган япроқлар каби одамлар қалби гўзалликка, эрка ташна. («Биз дунё соҳиби, жаҳон уйимиз. Биз инсон ўғлининг фаол ўғлимиз, ақлли қўлимиз, қўлли ақлимиз. Биз инсон қизининг ҳалол қизимиз, Яратган осмонда эмас, ўзимиз»; «Одамнинг, оламнинг ҳуснин олқишлай») лирик қаҳрамон қора деворларга нурдан сўзлар битиш, сувларга, жониворларга куйлар мавжи ила шавқини сингдириш, булутларга томчилар кулгусини нақшлаш, қизлар боқинини ой жилвасида акс эттириш, қояларга еллар сувратини ўйиш иштиёқи билан ёнади.

Булар нур жилвасининг тантанаси. Ёруғлик шарофати билан одамлар эрта тонгданок гулзорлар билан саломлашади, тунлар тонглар билан, уммонлар қирғоқлар билан, осмонлар замин билан, чўккилар булутлар билан бирлашади. Шимол билан жанублар, иссиқ билан совуқлар, қулоч етмас уфқлар аҳллашади. Нур – ёруғлик, эрк ва бирликнинг энагаси.

Кишиликни фалокатдан қутқазди бу бирлик,
Эрка зафар байроғини тутқазди бу бирлик.
Бирликдамиз ва биргамиз,
Аҳдимизда темирмиз.
Озодлик билан бирлик –
Оға-ини умрлик.

Шайхзода эстетикасида офтоб, нур ёғдулари эрк-ёруғлик тимсоли сифатида талкин ва тараннум этилади (Қабуларлар ўз полапонлари – жўжаларига офтобни, кундузни алқаб аллалар айтгани боисидан тинчлик – тотувлик рамзига айланган). Хоҳ замонавий, хоҳ тарихий мавзуларда бўлсин, устод асарларида шахс эрки, халқ ва Ватан ҳуррияти масалалари фалсафий йўсинда ғоят теран бадиий тадқиқ этилган. «Жалолиддин Мангуберди», «Мирзо Улуғбек» тарихий

фожеаларида ушбу масалалар нур ва зулмат, хуррият ва жаҳолат, эзгулик ва залолат йўналишларида ёритилади.

Тарих – ғоят серқатлам, серкирра, сермаъно. Миллат тарихи, сулолалар, якка шахслар ҳаёти ва тақдири. Улар бирлашиб яхлитликда халқ ва Ватан тарихини ташкил этаркан. Олис ўтмиш, аждодларимиз ҳаёти ва кечмишлари сабоқлар, тажрибалар, тарбиявий маънолар тариқасида маънавий-маданий ҳаётимизга кириб келади, биз билан бирга яшайди. Ибратли, ҳикматли мазмуни билан келгуси фаолиятимиз йўналишларини белгилаб беради. Ана шу хусусиятларига кўра ҳар бир авлод мозийдан ўз эҳтиёжларига жавоб излайди, маънолар топади, баҳраманд бўлади. Илло, олис мозий қатламларига мурожаат ҳам манфаатдорлик хисси билан боғлиқ. Амалий эҳтиёж, ижтимоий ҳамда маънавий-интеллектуал зарурият тарихдан ҳақиқатлар излашга даъват этаркан. Бу, шаксиз, бугуннинг кўндаланг саволларига жавоб топишга сафарбарлик демакдир.

Инсоният силсиласида ўз тарихига эга бўлмаган халқлар ҳам борми, деган саволни қўяди мутафаккир Гердер «Башарият тарихига оид фалсафий ғоялар» асарида. Ўз тарихига эга бўлиш учун бош мезон юксак маданият тарихига эга бўлиш демакдир, дея жавоб беради у. Кўринадики, олис мозий – бу миллатлар юксак маънавий маданиятларининг намоеън бўлиш босқичларидир. Устод «Жалолитдин Мангуберди», «Мирзо Улуғбек» тарихий фожеаларида халқимиз ҳаётининг ғоят зиддиятли, драматик саҳифаларини ёритади. Мирзо Улуғбек буюк мунажжим сифатида «ажиб коинотнинг сирли китоби»ни ўқиш ва ўқишда ўз замонасидан ниҳоятда илгарилаб кетади. Ва, лекин, салтанат султони, подшоҳ сифатида эса бир гуруҳ мутаассиблар қалбини теран англашга, ўз йўлидан олиб ташлашга ожиз. «Фалакларнинг ҳар қатида не-не оламлар» яширинганлигини кашф эта билади. Ва, лекин, ўғли Абдулатиф ва бир гуруҳ сарой аъёнлари қазаётган чоҳдан беҳабар, фитна-ағёрларни пайқай олмайди. Олис самовот сирларидан вокиф бўладию лекин шундоқкина ёнида қайралаётган котилликдан, хиёнатдан беҳабар.

**Сирлар бетидаги ниқобин очмоқ,
Зиддиятлар маъносини англамоқ, ечмоқ,
Мутафаккир назарида улуг саодат.**

Не таажуб ва не сирки, султон юритган салтанат сиёсатининг бир қўлидаги ҳақиқат, иккинчи қўлидаги маърифат эмин-эркин эмас. Қанотларини кенг ёйишга, парвозига монелик кўрсатади, жаҳолат билан зулм-залолат оёқларига тушов солган, қанотларини қайирган. Агар эътибор берсак, тожу тахт ва салтанат қўлидан кетгандан кейингина ана шу аччиқ ҳақиқатни англайди, тахир таъмини татиб кўради. Энди кеч қолган эди. Ваҳоланки, тожу тахт ўз илқидалиқ, ўз измидалиқ чоғида салтанат воситасида адолатни тикламоқни, ҳақиқатни қарор топтирмоқни, маърифатга етишмоқни ва шу асосда саодатга эришмоқни орзу қилган эди. Шу жиҳатдан Амир Темур арвоҳи билан суҳбатлашган саҳнадаги бобосининг таъналарида муайян ҳақиқат унсурларини кўради.

**Ўғлим сенинг иродангини еб қўйди китоб,
Сипоҳийлик расмларини қилмайин писанд,
Юлдузларнинг қўшинига бўлдинг фармондор,
Осмоний ўлкаларини олмоқчи бўлиб
Ердаги нақд диёрингини бой бердинг қўлдан.**

Фожеанинг бошқа бир кирраси султоннинг ўзига ва ўзлигига бориб боғланади. Ушбу диалог мазкур фожеанинг буткул моҳиятини очиб ташлайди.

Саккокий:

Таажжубки, мамлакатда биринчи мерган
Шахриёрнинг ўзлари-ю, ammo душманнинг
Кўрагига ўк узишга қўллари бормас.

Абдураззоқ:

Чунки ўз ўғли-да, иллат шунда-да!

Хатто бир жангда Абдулатиф ўз отасига ҳамла қилган пайтида, «Султон ўкни унга қараб мўлжалади-ю, «шум зурриёт» деб ўкини санчди тупроққа».

Демак, Мирзо Улуғбекнинг салтанатидан, ўғилларидан умидлари катта эди. Лекин, унинг ишончи саробга, интилган ҳақиқати зулматга айланади. Шахснинг ўз ҳаёти ва фаолияти бадалида (албатта, бу ўринда адабий асардаги бадий талкинга асосланиб фикр юритилган) ишонган эътиқоди барҳам топган ҳолатдан, интилган ёруғлиги ўрнида зулмат кўрганидан, уни бартараф этишга ожизлигидан фожейлик бошланади. Бунинг намоён бўлиш шакллари эса хилма-хил кўринишларда зухур топади. Байроннинг «Манфред» драматик достонида бош қаҳрамон атроф-тевараги шунчалар қоронғуликка ботганидан, ўргимчак тўрлари мисоли чирмаб ташлаганидан, бир дақиқа эса-да, иродаси синади, ожиз банди-да, ҳаётдан қўл силтайди, қўлини ювиб қўлтиғига уради («Манфред»). Мирзо Улуғбек эса этак силкиб, қолган умрини илм-фанга бағишламоққа берилади. яна кимларгадир яшашнинг, курашнинг, интилишнинг ҳеч бир тайини қолмайди; унинг учун ҳаёт ўз маъносини йўқотади (Шекспирнинг «Қирол Лир» трагедияси).

Шохлар умрини пучлигига бу исбот тугал.
Тирикларнинг рўйхатидан, ким билар, бу гал –
Қай бирини ўчираркан котиби азал.
Ким билади, балки навбат менга етгандир,
Чунки умрим ози қолиб, кўпи кетгандир.
Йўк, йўк султон ўлса ҳамки, донишманд яшар.
Олимларга мангу ҳаёт тарихи – башар.
Нима, нима деган эди Пири Зиндоний?
«Ҳаётпарвар меҳнатга нур, котилларга – гўр...»

Мазкур фожей кўринишлар қанчалик хилма-хил намоён бўлмасин, уларни бир нарса бирлаштириб туради. Бу даҳшатли ҳайратдир. Яъни, Қирол Лир, Мирзо Улуғбек ёки Манфреднинг ҳаётдан умиди, идеали-интилишлари, турмушда тутган ўрни, мавқеи замон ва макон нуқтаи назаридан ғоят хилма-хил. Лекин, ҳар уч қаҳрамон ҳам турли маслак ва эътиқоддаги халқ вакиллари эса-да, турли хил даврда кечган ижтимоий-сиёсий воқеалар марказида турган бўлса-да, орзуларда алданиши оқибатидан бир хил маъно келиб чиқаяпти. Қаттиқ ишонч ва эътиқод қутилмаганда самарасиз бир нарсага – саробга айланапти. Оқибатда ҳар уч қаҳрамон вужудида тасаввур қилиб бўлмайдиган даражадаги даҳшатли ҳайрат туғён уряпти. Демак, фожевийликнинг муҳим белгиларидан яна бири – даҳшатли ҳайратдир.

Ана шу туғёнли ҳайрат қаҳрамон қалбида ҳаётдан бешиш, одамлардан зада бўлиш, узлатга чекиниш, ҳамма нарсага қўл силкиш сингари туйғуларни туғдираётгани йўк. Агар, масала шу тариқа кечса, ҳар уч асар ҳам («Қирол Лир», «Манфред», «Мирзо Улуғбек») майда, ўткинчи кечинмалар орасида ўралашиб қолган, ижтимоий-фалсафий моҳиятини йўқотган бўларди. Биргина «Мирзо Улуғбек»даги орзуларда алданиш, шоҳ ва олим қалбидаги туғён маъносига чуқуррок разм солайлик.

Шу – кирк йиллик андишага аламли якуп,
Кетиб колди замонадан диёнат, ростлик.
Мудхити бир жар ёкасида турмиш мамлакат,
Зулматли туи кўнаёттир юртнинг уфкига...
Шохлар бурчи яшатмоқми ёки ўлимми?
Қувват нима? Мурувватми ёки зулмми?

«Гегель қасрдадир, барча оламшумул буюк тарихий вақеалар ва шахслар, чунончи, икки марта пайдо бўлади, дейди. У биринчи марта фожеа тариқасида пайдо бўлади, деб қўшиб қўйишни унутган» (Гердер). Юқоридаги шеъринг парчадан аёнлашяптики, Мирзо Улуғбекнинг аъмоли – «баракотнинг боғларини кесиб куйдириш» эмас. Жангу жадаллар, одам кириш, сафарларда юриш ҳам эмас. У «шоҳлар зулмин токи олим қилолгай бекор», деган эзгуликка интилади. «Ҳаётпарвар меҳнатга нур, қотилларга – гўр...» деган эътиқод ҳаётини аъмолига айланади. Бироқ, мутаассиб кучлар Мирзо Улуғбекни «Мен – тахтимдан воз кечмоққа жазм этдим бугун», дейишга мажбур қиладилар. У салтанатни, мамлакатни оқпадар ўғли Абдулатиф бошлиқ мутаассиб кучларга топширади («Қолган умрим бахш этгумдир илмга-фанга. Гурбатларда бу ҳам хизмат қилур Ватанга»).

Бу – бир таскин, шахсий ожизлиги оқибатида юрагига далда берувчи ожиз бир тасалли, аллома кўнглини ёритган сўнги хира бир шуъла эди, аслида, Зеро, у: «Хонларга инонмоқлик ўзи тентаклик», деб билади: Лекин ўз ожизлигини яширолмади. Мирзо Улуғбек учун ҳаёт ўз маъносини йўқотаётгани йўқ. У қолган умрини илм-фанга бағишламоқчи. У яшаган ижтимоий муҳит шоҳ ва мутафаккир мақсадларининг рўёбга чиқиши учун монелик кўрсатади. Мирзо Улуғбек интилган, ҳаётини бағишлаган маънавий ҳақиқат ёлғон бўлиб чиқади. Асардаги фожеий йўналишнинг, Мирзо Улуғбек фожеасининг моҳияти ҳам ана шунда.

Демак, фожеавий асарнинг иккинчи муҳим белгиси – ҳақиқатнинг ёлғонга айланишидир. Демак, «Мирзо Улуғбек» тарихий фожеасида мақсад ва интилишда, фаолиятда алданиш шахснинг буюк фожеаси сифатида талқин қилинаёттир. Хўп, мақсад ва интилишда янглишиш – Мирзо Улуғбекнинг шахсий хатоси эдими? «Тарих ҳаётнинг эскириб қолган шаклини гўрга олиб кетаётган вақтда яхшигина ҳаракат қилади ва кўпдан-кўп босқичлардан ўтади», дейди мутафаккир Гегель «Тарих фалсафаси» асарида. «Мирзо Улуғбек» фожеасида шоҳ ва мутафаккир муттаассиб кучлар исканжасида ўз ғояси ва маслагини интихосига еткази олмади, зафарини тўлиқ таъминлай билмайди («Йўқотганим тож бўлди-ю, топганим эрклик!» – дейди Мирзо Улуғбек).

Эътибор берайлик-а, салтанат соҳиби – эрққа муҳтож! Бу – Мирзо Улуғбек эътиқоди ва аъмолининг хатоси эмас. Шу тариқа шахсий хато ва шахсий ожизлик буюк аллома яшаган ижтимоий муҳитнинг хатоси тариқасида намоён бўлади. Оқибатда Мирзо Улуғбек топган эрқ ҳам вақтинчалик, ўткинчи экани аёнлашади. Мутаассиб кучлар уни қатл этадилар. Кўринаяптики, индивидуал озодлик ҳеч қачон шахснинг тўлиқ хурлигини, ижтимоий эркини таъминлай олмас экан. Ижтимоий муҳитнинг эрки, жамиятнинг эркинлиги шахс хурриятини белгилаб беради, деган фалсафий маъно балқиб туради тарихий драмада. Зеро, «...тарихий шахсларнинг ҳаётини бахтли дейиш қийин. Бахт, деб аталган нарса турли хил ташқи шароитларда келажак хусусий ҳаётда бўлиши мумкин. Кимки муҳтожлик сезса, бу юпанчни тарихдан топади ҳам... Шундай қилиб, ҳозирги замонда ҳам тожу тахтда ҳеч ким бахтли бўла олмаслиги кўп бор тасдиқланди» (Гегель, «Тарих фалсафаси» асари, 30-бет).

Мирзо улуғбек орзуларида алданди. Лекин, у умрини бағишлаган эзгулик, эътиқод мағлубиятга учрагани йўқ. Шу боисдан ҳам улуғ аллома «Нур қўшиғин хавосида боғлар кўраман, Илму урфон замонасида боғлар кўраман», дейди. Бу дунё нақадар саодатли бўлишига, одамзод эркин яшашига, энг муҳими, одам нақадар азиз бўлишига ишончи комил. Унинг кўнглида асло сўнмас ҳаёт нури бор. У мутафаккир тимсолида мамлакатга, кўнгишларга ёғду сочади; тубсиз осмонни, юлдузлар ўлкасини тафаккур чироғи бўлиб ёритади.

Мутаассиб муҳит Мирзо Улуғбек жисмини қатл этди. Лекин унинг ҳаётбахш, умумбашарий ғояларининг бўйнига тиғ тортолмади. Драмадаги бадий талқинга кўра, Мирзо Улуғбек учун мутаассиб ҳаёт (ўз тириклиги ва идсали эмас) маъносини йўқотади. Шу боисдан ҳам бу диёрдан тез фурсатда жўнаб кетади («Пича таскин топай дея кетгум сафарга»). Унинг вужудини чирмаган сўнгсиз кийноқлар, зиддиятли мушоҳадалар – шахс билан ижтимоий муҳит, шахс билан давлат, шахс идеали билан дунёқарашлар ўртасидаги муросасиз конфликт кўринишларидир. Бу тўқнашувдаги Мирзо Улуғбек мағлубияти идеалининг фожеаси эмас. Бу ўринда ижтимоий ҳақиқат билан маънавий ҳақиқат ўртасида бир чегара вужудга келаяпти. Мирзо Улуғбек ўз ҳаётини остин-устун бўлиб кетгандек ҳис этаётгани йўқ. Фақат ўз интилишларида катта кураш тополмади. Шоҳ ва мутафаккир тахтдан ҳеч бир маъно кўрмайди, нур – ёруғлик топмайди. Муҳит унинг учун кадрсиздек туюлади. Ана шу ҳолатдан бошлаб шоҳнинг ҳалокати тезлашади.

Демак, фожейиликнинг учинчи муҳим белгиси, бу – қахрамон учун ҳаёт ўз маъносини йўқотишидир. Хусусан, Мирзо Улуғбек қирқ йиллик ҳукмронлигидан кейин алал-оқибатда юрагида оғир санчиқ, хувиллаган бўшлиқ кўради. Тож-тахт, салтанатдан мазмун топмайди. Бу – Мирзо Улуғбекнинг шоҳ сифатидаги инкирози, ҳалокати эса-да, аллома шахс, мутафаккир тариқасидаги фожеаси эмас. Шу жиҳатдан ҳам унинг идеали ҳалокатга учраётгани йўқ. Фақат, шоҳ ва мутафаккир ҳаётда қоқилди, ҳали йиқилгани йўқ. У салтанат орқали халқни, мамлакатни саодатга эриштирамоқчи эди. Бу янглишиш шоҳ ва мутафаккир учун қимматга тушади. Падаркуш ўғли уни қатл этишга фармон беради. Бу – Мирзо Улуғбекнинг шоҳ ва шахс сифатидаги ҳалокати эмас, йўқ. Бу – буюк шахсни тарбиялаб вояга етказган, улуғлаган ва охири қатл этган ижтимоий муҳитнинг, даврнинг фожеаси эди. Асарда ана шу ижтимоий воқелик келтириб чиқарган фожеанинг ҳаётий асослари бадий тадқиқ этилади, шафқатсизлик билан очиб ташланади.

Шайхода ушбу асари орқали «буюк шахслар ҳаётда янглишмаслиги керак, йўкса тарих кечирмайди», демоқчими? Йўқ, асарнинг ғоявий-бадий йўналиши, фалсафий мағзи ўзгача. Хусусан, тож-тахт, салтанат кўҳна тарихда ҳеч кимни саодатга элтмаган, ҳеч кимга рўшнолик кўрсатмаган, деган бош маъно ҳукмрон. Агар, эътибор берсак, бешинчи парданинг иккинчи кўринишида Мирзо Улуғбек бобоси Амир Темур билан ғойибона суҳбатлашган сахна бор. Унда асар таркибида ғоят муҳим аҳамият – тимсолли маъно касб этган бир деталь мавжуд. Бу – ёруғлик. У – бобоси Амир Темурнинг:

**Инсоният тарихининг қалами шамшир,
Унинг учи қоғли бўлса ўхшайди тасвир.
Қилич билан қурган эдим салтанатимни,
Қилич билан ёзган эдим васиятимни, –**

деган фалсафага буткул ёт. Шайхзода жаҳон классикаси (Эсхилнинг «Форслар», Шекспирнинг «Гамлет» фожеаларида кузатилганидек) бадий тажрибасидаги ушбу унсур (арвоҳ) зиммасига янги маъно юклаган, уни янги бадий талқин ила бойитган.

Ушбу саҳнадаги ёруғлик деталлари рамзли маъно касб этаётир. Унинг зиммасига юклатилган бадий-эстетик мазмун Мирзо Улуғбекнинг ҳаётий нуктаи назари орқали ёритилади. Эпизодик ҳолат сифатида киритилган ушбу деталнинг фалсафий маъноси ғоят теран. У Мирзо Улуғбек фаолиятида кескин бурилиш ясайди. Кўнглини ўраб келаётган қоронғуликни бартараф этиб, оидинлик киритгандек, фикри ёришиб кетгандек бўлади... Демак, эзгулик, инсонийлик, яратувчи фаолият хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ оддий меҳнаткаш инсон бўлсин – умрини нурга ўрайди, тириклик мазмунини белгилайди.

Тарих-тажриба, тарбия, сабоқ мактаби сифатида ҳар авлод ҳаётига эш бўлаверади, бирга яшаб қолаверади. Инсон туғилгандан бошлаб сўнги нафасигача кечган ҳаёти энг бебаҳо, беназир кадрият ҳисобланади. Уни қай тариқа ўтказиш учун барча замонларда турли кучлар ўртасида аёвсиз кураш кечган. Шу маънода, жамиятлар ҳаёти – бу нафақат тарихий жараён, шу билан баробар яна тарихий драматир. Олис-олис замонларда кечган аждодларимизнинг ҳаёт саҳифалари билан танишар эканмиз, улар интилган, курашган олижаноб идеаллар, хатолар, янглишишлар, алданишлар, ҳаяжонлар, ўй-мушоҳадалар, кечинмалар билан танишамиз. Шу маънода, тарих туйғуси – бу ҳақиқатни билиш, адолатни англаш фароғатидир. «Аждодларимиз ҳаётини ўрганиш орқали биз ўзимизни, ўзлигимизни, кимлигимизни янада чуқурроқ билиб борамиз. Аждодлари ҳаётини билмаслик – бу нима учун дунёга келганлигини тушунмасдан довдираб ўтиш билан баробар», дейди Гегель.

Демак, устод Максуд Шайхзоданинг хоҳ тарихий, хоҳ замонавий мавзулардаги асарлари биринчидан, миллий бирлик ҳиссини тарбиялашга, шакллантиришга, такомиллаштиришга қаратилган гўзаллик ҳодисасидир. Иккинчидан, яқдиллик, ҳамжиҳатлик миллатнинг келгуси тараққиёт йўлларини белгилаб беради, деган бадий-фалсафий ғояни тасдиқлашга йўналтирилган моҳияти билан нуфузлиди

Файзуллохон Набиев,
филология фанлари номзоди

«БОРЧАДИН ИНСОННИ ШАРИФ АЙЛАДИНГ...»

Алишер Навоий – улуғ сўз соҳиби, мутафаккир шоир. Унинг фикр, ҳаётлот кўлами, мушоҳада олами чексиз, чегарасиз. Шунингдек, макон ва замони ҳам. Бу ҳол санъаткор шоирнинг табиатга, инсонга бўлган қайноқ муҳаббатига, табиат ва инсоннинг азалий, шу билан бирга, абадий ҳодиса эканлигини, уларнинг вобасталигини мутафаккирона тасаввур қилиш ҳамда талқин этишида янада яққолроқ кўзга ташланади.

Табиат – мангу. У яшнаб, ёшариб туради. Шу орқали у тирик мавжудотда, хусусан, инсонда яшаш завқини, ҳаёт иштиёқини уйғотиб, кучайтиради. Ҳаёт, табиат, аслида, ана шу завқи билан, яшашга, курашга иштиёқ уйғотиши билан маънидир. Демак, ҳамма нарсанинг асосини табиат, унинг моддий ва маънавий олами, гўзалликлар дунёси ташкил этади. Бу – масаланинг бир томони. Масаланинг иккинчи томони – инсон.

Инсон – табиат фарзанди. Табиат – инсон учун она. Онанинг, она – табиатнинг инъому эҳсонлари мислсиз, беминнат. У неъматларидан, эҳсонларидан ҳеч кимни дариг тутмай-

ди. Инсон умр бўйи ундан баҳра олиб, файз-фараҳ топиб яшайди. Ўз-ўзидан англашиладики, инсон жисми билан, жони билан, руҳи билан табиатга, она-табиатга чамбарчас боғланган. Бинобарин, инсонни, унинг ўйи фикрларини, қарашларини, тасаввурларини, тушунчаларини, изтиробларини, қувончу ҳаяжонларини, хайрату муҳаббатини, хулласи калом, туйғулар оламини – руҳиятини табиатсиз тасаввур этиш қийин.

Буни, биз, Алишер Навоий ижодиётида, жумладан, унинг буюк бадиий обидаси – «Хамса»да кенг ва чуқур акс эттирганлигини кўрамиз.

Биз, айти масала борасида «Хамса»нинг биринчи достони «Хайратул-аброр» муқаддимасида ва ундан олинган айрим лавҳалар асосида мухтасар мулоҳазалар юритмоқ бўлдик.

Маълумки, «Хайратул-аброр» – фалсафий-таълимий асар. Унда Навоий улуғ файласуф, мутафаккир ва мураббий сифатида ўзининг табиат, инсон, умуман, борлиқ ҳақидаги қарашларини, фикр-ўйларини, хайратларини мужассам этган.

Достон мазмуни, тузилиши, масалаларнинг кўйилиши ва инкишофи жиҳатидан «Хамса»нинг бошқа достонларидан тубдан фарқ қилади.

Асарда оламнинг, оламларнинг яралиши, табиат дунёси, унинг бағрида ҳаёт ва нашъу намо топишлари, наботот, ҳайвонот олами, айнан, инсон, унинг олий мавжудот эканлиги, хулқи, одоби, эзгу ишлари, шунингдек, жаҳолату қабоҳати, ҳаёт, унинг турлитуман воқеа-ҳодисалари ҳақидаги донишманд ва мураббий шоирнинг умумлашма хулосалари китобхонни чуқур ўйлашга ва уларнинг моҳиятини теран англашга даъват этади. Бу, аввало, достоннинг муқаддимасида ва унга илова қилинган фаслларда яққол кўзга ташланади. Буларда Навоийнинг исломий қарашлари, Холиққа, унинг яратувчилик қудратига, буюк мўъжизалар ва санъатлар соҳиби эканлигига имон-этирофи мужассамлашган. Ва, бу – табиий ҳол. Бадий адабиётда бу анъанага айланган. Бироқ, Навоий учун анъана шунчаки адабий ҳодиса эмас. Аксинча, «Ҳайратул-аброр»даги муқаддимани – бир ҳамд, тўрт муножот, беш наът ва уч ҳайратни мустаҳкам имону эътиқодда бўлган банданинг, ожиз банданинг ўз Роббиси билан дил рози, руҳан унга ёниши – талпиниши, сўнгсиз шукроналарию таважжуҳлари сифатида баҳолаш лозим.

Холиқ яратувчилик қудрати, мислсиз мўъжизаси билан ҳамма нарсага чирой – хусн, нур бағишлаган. Бандаларига буни янада зиёда қилиб берган. Шу боис, инсоннинг жисми, руҳи ниҳоятда гўзал, мунаввар.

Муқаддимада бирин-кетин ер, кўк, ой, қуёш, юлдузлар, кеча, кундуз ва бошқа нарсаларнинг Аллоҳнинг хоши-иродаси билан бекаму кўст яратилганлиги айтилади. Шу тариқа тирик мавжудот учун, инсон учун мукамал ҳаёт тарзи, унинг манбаи табиат яралди. Буларнинг ҳар бирида яратув-

чи зотнинг тенгсиз санъати мужассам эканлигини Навоий қайта-қайта таъкидлайди. Булар инсон ақлини лол қолдиради. Уни чексиз ҳайрат ва ҳаяжонга солади. Буни, биз мутафаккир шоир ҳайрати, руҳияти орқали ҳис қиламиз, англаймиз.

Алишер Навоий бадий тасвирда табиатдан, коинотдан, улардаги гўзаллик манбаларидан, хосса-хусусиятлару тимсоллардан моҳир мусаввир сифатида фойдаланади, табиатнинг, коинотнинг бетакрор манзараларини чизади.

Бироқ, Навоий таъриф-тавсифларининг, табиат ва коинот манзараларининг ўзи билангина чегараланиб қолмайди. Академик Азиз Қажумов эътироф этганидек, айни чоқда: «Шоир бу қисмларда юксак бадий ифодалар воситасида ўзининг дунё, ҳаёт ва инсон тўғрисидаги тасаввурини баён этади». Оламнинг, оламларнинг яратилишидан ягона мақсад инсон эканлигини таъкидлайди:

Ғажинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин азиз инсон эди.

*(Алишер Навоий. Хамса.
1960 йил. 19-бет).*

Инсоннинг дунёга келиши, нашъу намо топиши, ўсиб, улғайиб, камолотга етиши учун, ҳаётда саодатманд бўлиши учун мукамал қулайлик яратилиши шарт эди. Шу тариқа муқаддимадаги бош ғоя борлиқнинг кўрки, безаги бўлмиш инсонга келиб боғланади. Қолган жамики нарсалар инсон учун, унинг файзу фароғати учун ато этилган бемисл неъматлардир. Дунёнинг аввалида булар йўқ эди. Бир замонлар олам бўм-бўш эди. Замонлар ўтиши билан у Хожаси томонидан мукамал оламга айлантирилди. Бу ҳақда шоир «Учинчи муножот»да шундай ёзади:

Йўқ эдилар ҳар неки бор айладинг,
Фаҳму хирад бориға ёр айладинг.
Ҳам тўқуз афлукни чектинг рафий,

Ҳам кураи хокни ёйдинг васиъ.
Гар фалакиёту аносир дурур,
Борча самин қадр жавохир дурур.
Конию хайвони агар худ набот,
Ҳар бири бир гуҳари олий сифот...

(Ўша асар. 19-бет).

Муножот – лавҳада шоир «тўқуз афлок», «кураи хок»нинг ва улардаги жисмлару жонзотларнинг, демакки, ҳаётнинг ва ҳаёт манбаи бўлган табиатнинг, энг муҳими, табиат бағрида инсоннинг яратилганлигини бир-бир тасвирлайди ва уларнинг ҳар бирини Навоий «бир самин жавохир», «бир гуҳари олий сифот», «латиф», дея васф этади. Аммо, шулар орасида бир зот

борки, мақоми, шарафи юксак. Бу – инсон. Муножотда шоир яна инсонни таъриф-тавсиф қилади, шарафлайди:

Борчасини гарчи латиф айладинг,
Борчадин инсонни шариф айладинг.

(Ўша асар. 17-бет).

Зеро, олам – борликда инсондан азиз, инсондан муқаррам зот йўқ. Ҳаётдан мурод унинг ўзлигини англаши. Инсоннинг ўзлигини, олий ҳилкат эканлигини англаши – буюк неъмат, бахт. Навоий мероси, алалхусус, «Хайрат-ул аброр»и айна фазилатни англаши билан абадий обида бўлиб қолаверади.

ШАРҚ ҲИКМАТЛАРИ

Чиройли тўнингни ўзинг кий, ширин таомингни эса бошқаларга тут.

Маҳмуд Қошғарий

Пинҳон тутсанг йўқолур, берсанг ўзингда қолур

Али ибн Абу Толиб

Меҳмонни эшикка кузатиб қўйиш суннатдир.

Хусайн Воиз Кошифий

Гулчехра Имомова,
филология фанлари номзоди

ЎЗБЕК ҲИКОЯЛАРИДА АНЪАНАЛАР САТҲИДАГИ БАДИИЙ УЙҒУНЛИК

Инсоният анъаналар ворисийлиги билан барҳаётдир. Бевосита анъаналар ворисийлиги туфайли жамият ривожланиб боради. Шундай экан, сўз санъати ҳам анъаналар давомийлигидан холи эмас. Анъана нима ўзи? Анъана умумий маънода бирор авлод томонидан яратилган нарсанинг кейинги авлодлар томонидан айнан ёки муайян ўзгаришлар билан давом эттирилишидан иборат ноёб ҳодисадир.

Бу борада адабиётшунос олим Маҳмудали Юнусовнинг «Барҳаёт анъаналар» китобида келтирилган фикрлари ибратлидир: «...традиция деганда дунёни бадиий идрок этиш соҳасида даврдан-даврга, бўғиндан-бўғинга ўтиб келган адабий тажрибаларни кўзда тутамиз. Яъни, традиция кекса бўғин ижодий лабораториясида синалган, жилоси ўчмайдиган воситаларни ёш бўғинга топшириш демакдир».

Биз анъаналар сатҳидаги бадиий синтез деганимизда, «анъана» тушунчасини шартли равишда сал ўзгачароқ маънода қўллаймиз. Бунда биз бадиий асар конфликтининг ечими ёки сюжет воқеаларининг тугуни, ривож кабиларни амалга оширишда ижодкорнинг халқ турмуши ҳамда ҳаётининг тажрибаларида шакланган расм-русум, урф-одат ва маросимларига мурожаат қилишини назарда тутамиз. Ўзбек ҳикоялари тадрижини кўрсатадиган бўлсак, кўплаб адибларнинг ана шундай анъаналарга ёндашиб, ижобий ютуқларга эришганликларини кўрамиз. Айрим ҳикояларда халқ ҳаётидаги баъзи анъаналарга салбий муносабат ифодаланса, баъзи ҳикояларда замонавий муаммоларни бадиий ҳал этишда узоқ аجدодларимиз турмушида қўлланилган урф-одатларга киноявий маънода ижобий муносабатда бўлинганлиги аён бўлади. Нима бўлганда ҳам ўзбек реалистик ҳикоячилигида анъаналар сатҳидаги бадиий синтез барқарор шакланган ва адибларимиз бу борага ижодий ёндашиб, яхши асарлар яратмоқдалар.

Анъаналар сатҳидаги бадиий синтез мураккаб ижодий жараён бўлиб, уни ҳар қандай адиб муваффақиятли қўллай олмайди. Чунки бунда синтез, *биринчидан*, катта билим, кенг дунёқарашни талаб этса, *иккинчидан*, у ижодкордан тасвирлаётган воқеликнинг моҳиятини ва синтезламоқчи бўлган анъананинг мавзуига чуқур алоқадор эканлигини билишни тақозо этади. Шунинг учун ҳам анъаналар сатҳидаги бадиий синтез ҳодисаси ўзбек адибларининг барча ҳикояларида учрайвермайди.

Чинакам истеъдодли ижодкор ҳамма вақт халқ анъаналарига, урф-одат ва маросимларига ўз муносабатини билдириб келган. Бу муносабатлар турлича бўлишидан қатъи назар, уларни бадиий асар шаклида ўқувчилар қалбида бир умрга муҳрлаб қўяди. Чунки ўзи қаламга олмоқчи бўлган урф-одат ёки маросимнинг ранг-баранг тафсилотларини у кейинги авлодларга етказишга уринади. Атоқли адиб Абдулла Қодирийнинг «Улоқда» ҳикояси ана шу жиҳати билан аҳамиятлидир.

Ҳикояда муаллиф улоқ чопиш анъанасининг халқ ўртасида нақадар қизиқарли эканлигини, унга каттаю кичикнинг талпинишини ниҳоятда самимий тасвирлаган.

Ёзувчи Эсонбой чавандознинг фожиали яқунланган ҳаётини улоқ воқеаси билан боғлиқликда кўрсатар экан, ушбу мусобақанинг қанчалар ҳалокатли эканлигини баҳолашга интилган.

Ҳикояда анаъаналар сатҳидаги бадиий синтезнинг намоён бўлиши шундаки, оддий кундалик ҳодиса улоқ сабабли юз берган фалокатли воқеа билан чамбарчас боғлаб юборилган. Аммо Эсонбой чавандознинг фожиали ўлими ўспирин Турғунбой ва унинг атрофидаги бошқа йигитларга қай даражада руҳий таъсир кўрсатмасин, бу ижодкорнинг ғоявий-эстетик муносабатини аниқ ифодалашга имкон бермайди. Бу – ҳақиқий бадиий синтезнинг етакчи аломати. Чунки адиб улоқ чопиш анъанасини ё ижобий, ё салбий жиҳатдан баҳоласа, бундай баҳо халқнинг ўз урф-одатларига, анъаналарига бўлган муносабатига тўғри келмаслиги мумкин. Шунинг учун Абдулла Қодирий ўз ҳикоясида улоқ чопиш анаъанасига бўлган муносабатини аниқ билдирмайди. Чунки улоқ чопиш анаъанаси халқимиз ўртасида кўп асрлардан буён давом этиб келади. Эр кишиларнинг мардлиги, жасорати, жисмоний ва руҳий жиҳатдан чидамлилигини, уларнинг чапдастлиги ва абжирлигини исботловчи спорт турларидан бири ҳисобланади. Адиб бу анъананинг халқ турмушида нечоғли ўрин тутишини кўрсатиш баробарида, унинг хавfli ҳамда нохуш оқибатларга олиб келишини таъкидлашга ҳаракат қилади.

Абдулла Қодирийнинг «Улоқда» ҳикояси реалистик ҳикоячилигимиз эндигина тетапоя бўлиб келаётган даврлари учун хос бўлган анъаналар синтезини намоёйиш этувчи илк асар сифатида ҳам муҳимдир.

Халқ орасида мавжуд бўлган анъаналарнинг барчаси ҳамиша илғор ва мақбул бўлмаган. Айниқса, ёш қизларни эшон муллаларга назр қилиш анъанаси бунинг ёрқин мисоли бўла олади. Чўлпоннинг «Қор қўйнида лола» ҳикояси ана шундай анъана синтези асосида яратилганлиги билан диққатга сазовор.

Ҳикоя бир-бирига мутлақо зид нарсаларнинг уйғунлаштирилиши асосида номланган. Лола баҳор фарзанди. Қор эса қишнинг аломати. Ана шундай совуқ нарса бағрида лола яшай олмаганидай, кекса киши бағрида ёш келинчак ҳам яшнамайди.

Илгари катта бой ва савдогар бўлган Самандар синиб, бор бойлигидан ажралиб қолади. У эндиликда ўзини Эшон Султон Орифнинг хизматига бағишлайди. Эшонга қимматбаҳо нарса назр қилмоқчи бўлади. Аммо унинг бисотида бундай нарсанинг ўзи қолмаган эди. Мана шундай муаммолар устида бош қотириб ўтирган бир пайтда, Эшоннинг ўзи унинг қизини сўраб, совчи юборади. Бундан хурсанд бўлган Самандар ўн етти яшар қизи. Шарофатни Эшонга беришга рози бўлади.

Тўй қилиб, ўн чоғли аравада Шарофатни Эшоннинг уйига олиб борадилар. Оппоқ соқолли Эшон келини аравадан базўр кўтариб олади.

Эшонга ёш қизларни назр қилиш анъанасининг хунук ва бемаъни ҳолат эканлиги ҳикоянинг бошидан охиригача адибнинг матн ости киноясидан англашилиб туради. Шу сабабли Чўлпон ҳикояни икки ёш йигитнинг тилидан айтилган қуйидаги заҳарханда сўзлар билан яқунлайди:

«Бу вақт Эшоннинг эшигидан икки ёш йигит чиқдилар.

– Ҳўҳ-ҳў, кўча жуда қоронғи-ку!
– Шуни айтгил-а, осмонда дорига ҳам битта юлдуз топилмайдур!
– Юрабер. Бу кеча худди Эшонбобонгнинг кўнглидек бўлибдир.
– Тўғри-я, мен қизга ачинаман, бояқиш келиб-келиб кимники бўлди-я!
– Нимасини айтасан, отасининг уйи куйсун, одам эмас экан!
– Соқолини оппоқ тутадек қилиб, неварасидек бир қизни аравадан олишини қара, киши чидамас экан. Шуни бир нарсага ўхшатғум келди-ю, ўхшага олмадим-да!

Шу чоқ бир бурчақда кўча пойлаб ётгон Мамат қоровул йиғлағондай қилиб хуштагини чалиб олди-да:

– Нимасини айтасиз, йигитлар, дунё ўзи шундай тескари дунё экан... Лоланинг устига қор ёғди... – деди».

Юқоридаги таҳлилдан маълум бўладики, Чўлпон ўзбек ҳикоячилигининг дастлабки одимларидан бошлаб, ўз ижодида анъаналар сатҳидаги бадиий синтезга қўл урган ва уни муваффақиятли амалга оширган.

Чўлпоннинг «Қор қўйнида лола» ҳикоясидан кейин ҳикоячилигимизда ана шу анъанани танқид остига олиш Абдулла Қаҳҳорнинг «Қизлар» ҳикоясида ҳам давом эттирилди.

Ҳикояда Тошхўжа эшоннинг ўғли Нурматжоннинг ҳаёти ҳақида сўз кетади. Тошхўжа эшон ҳали ўзининг оқсуяклик гаштини суриб юрган пайтларда Ёдгор ота исмли киши ўзининг икки қизини унга назр қилган эди. Отасининг обрўйига ишониб юрган Нурматжон охири қўлида бирор касб-хунари йўқ бир шахсга айланиб қолади. Отаси мулла Тошхўжа Бухорога кетиб қайтиб келмайди. Орадан йиллар ўтиб, Нурматжон отасига назр этилган қизларни ўзига мерос деб ҳисоблайди. Аммо бўй етган Кароматни ўзга кишига узатишади. Каромат ўқиб, заводга директор бўлган эди. Ҳаёт оқимининг бундай йўналиши Нурматжонга қаттиқ таъсир қилади. Энди у назр қилинган иккинчи қиздан умидвор эди. Лекин Адолат ҳам аввал интернатда, кейин Самарқандда, ундан кейин Тошкентда таҳсил олади. Шунда Нурматжон назр қилинган қизларнинг онасига учрашади:

«Нурматжон шу ният билан чоршанба куни кечқурун кампирнинг уйига кетаётган эди, «Симон кўприк» устида унинг ўзи учраб қолди.

Нурматжон шошди.

– Ҳа, кампир холла, – деди, – Адолатхон келсалар... бир товоқ ош қилиб...

Кампир тўхтади, синчиклаб қараб, таниди:

– Нурматжонмисан? Бу нимаси, совхозга чиқсанг бўлмайдими?
– Э, Адолатхон совхоздадилар?
– Адолатми? Адолат Тошкентда, бориб кўриб келдим. Бирам чиройлик ўғил туғиптики...

Нурматжон, оғзини катта очиб, оғир-оғир киприк қоқди.

– Э... нега туғади?

– Ҳа, нега туғмайди?

Нурматжон энди тушунди.

– Бундан чиқдики эрга тегиптилар-да?.. Хайр... оппоқ сочингиз билан шу иш сиздан лозиммиди?

– Нима қилибман?

– Иккала қизингиз ҳам назр эди-ку, ахир.

Кампир ўзини кулгидан зўрға тийди.

– Э... бундай дегин. Назр бўлса отанга назр эди-да. Бундан ташқари ҳозирги қизларнинг изму ихтиёри ўзида, кўнглини олиш керак».

Ҳикоя асосида ҳаётимизда ҳукмрон бўлган кўплаб ёш қизларнинг умрини хазон қилган назр қилиш анъанаси билан янги даврда юзага келган хотин-қизларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилашдан иборат анъана ўртасидаги кураш, бу курашда янги анъананинг ғолиб чиқиши муқаррар эканлиги ҳақидаги ғоя илгари сурилган. Эски анъаналарга таянган Нурматжон сингари кишилар ўз ақидаларига суяниб яшайдилар. Аммо ҳаёт, янги давр кишиларни эркин фикрлашга чорлайди. Ушбу жараёнда ҳаётга кишан бўлиб турган анъаналар инкор этилиб, барҳаётликка чорловчи янги анъаналар ҳукмрон бўлиб қолади. «Қизлар» ҳикоясининг етакчи пафоси мана шунда. Ҳикоядаги анъаналар синтези эса пафосни таъминловчи бадий восита вазифасини ўтайди.

Ҳикоядаги бадий тасвирга назар ташланса, муаллиф баёнида қаҳҳорона ҳажв ҳамда ўткир юморни сезиб олиш қийин эмас. Воқеликка комик муносабатда бўлишнинг бу икки усули бадий синтез таркибидаги компонентлардан бирининг устуворлигини кўрсатишга хизмат қилади. Ҳикояда икки қизнинг эркин ҳаёт бағрида ўз тақдирларини ўзлари белгилашларидан иборат янги анъана бадий синтезнинг устувор компонентини ташкил этади.

Хуллас, Абдулла Қаҳҳорнинг «Қизлар» ҳикояси қирқинчи йиллар ўзбек ҳикоячилигидаги анъаналар сатҳидаги бадий синтезнинг ноёб намунаси сифатида ибратлидир.

Ижодкорнинг бахти ўз халқининг характер хислатларини ягона бир образ мисолида акс эттира олиши билан белгиланади. Чунки у ана шу образ қиёфасида бутун бир халқнинг маънавий-ахлоқий хислатларини кичик детал орқали ифодалайди. Шукур Холмирзаевнинг «Ўзбекнинг соддаси» ҳикоясидаги Полвон бобо образи ўтган асрнинг элигинчи йиллари кишиларига хос соддалик, ҳалоллик ва танглик хислатларини ўзида мужассам этган. Албатта, бундай хислатлар ҳозирги ўзбекларга қараганда, ўша даврлар кишиларида кўпроқ кўзга ташланади.

Ҳикоя асосидаги зиддият у қадар ҳам мураккаб эмас. Бироқ, бу зиддият чуқур руҳий коллизияга асосланган бўлиб, унинг ечими анча мушкулдир. Қишлоқ матлубот жамиятининг раиси магазинчи бўлиб ишлайдиган Полвон бобонинг саводсизлигидан фойдаланиб, уни анча пулга туширмоқчи бўлади. Полвон бобо орияти кучлилиқ қилиб ҳеч қаерга арзга бормайди. Ҳатто хотини уни арз-дод қилишга даъват этганда ҳам у ўзининг одатидан кеча олмайди ва унга шундай жавоб қайтаради: «– Мен энди, манглайда борини кўраман, кампир! Э, гапирма! – Отам қизишиб кетди: – Нима қилай? Сальпо раиси ўғирлик қилди, саводим йўқ, мени гўл билиб, шунча пулга туширди, ёрдам қилинлар, деб арзга борайми? – Э, мен бу ишти, қилломайман!

Инсофи бўлса, ўйлаб кўради, кампир! Олти болам бор, кўриб турибди ўзи. Нокаслик қилмас».

Полвон бобо тилидан келтирилган бу сўзлар ўзбекнинг қон-қонига сингиб кетган соддаликнинг нишонаси эди. Аммо бу соддалик оддий гўллик эмас, балки ўзида инсоф, диёнат ва мардликни жобажо қилган соддалик бўлиб, у авлодлардан-авлодларга қон билан ўтиб, жон билан чиқадиган хислатга айланган. Ёзувчи ҳикояга «Ўзбекнинг соддаси» деб ном кўйганида масаланинг ана шу томонига катта эътибор қаратади.

Ўзбекнинг соддалиги кишиларнинг бир-бирларига бўлган ишончи, оқибати билан чатишиб кетади. Шу боис, Полвон бобо сельпо раиси устидан шикоят қилмай унинг қалбига етиб борадиган адолатли сўзларни айтади. Бу сўзлар эса озгина виждони уйғоқ кишиларга таъсир ўтказишини у яхши билар эди: «– Э, кампир, бошимни қотирма. Мен айтдим айтгичимни унга. Номард экансан, ука. Майли, шу ўтирик пулди деб кет, лекин биринг икки бўлмасин. Бир куни сени болаларинг ҳам ота деб қолсин, дедим. Бўлди шу гап, кампир. Юракти бўшатдим. Агар ҳайвон эмас, одам наслдан бўлса, келади у – уккигар!»

Полвон бобонинг ушбу сўзлари ўзбеклар орасида барқарор анъанага айланган ноёб хислат эди. Ҳар бир кишидаги камчиликни юзига айтиш ва унинг виждонига ҳавола этиш содда ўзбекнинг буюк фазилати ҳисобланади. Адиб ушбу фазилатни ўзбекларга қадимдан қолган анъана эканлигини баъзи бўлиб ўтган воқеаларни қисқача эслатиш орқали таъкидлайди. Масалан, даштдаги подачининг Полвон бобонинг сигирини «бўри еди»га чиқариб, ўзиники қилиб олиши воқеасининг эслатилиши бунинг далилидир.

Ҳикоя қутилмаган ечим билан якун топади. Полвон бобонинг аччиқ юракка бориб қадаладиган сўзлари сельпо раисига таъсир қилиб, тунда унинг уйига келиб, ўз хатосини бўйнига олади.

Бу орқали адиб ўзбекнинг соддалиги унинг қусури эмас, балки ҳаётда омадини таъминловчи ноёб фазилат эканлигига ишора қилади.

Хулоса қилиб айтганда, ҳикояда инсоф ва андишага тўлиқ соддалик ўзбек характерининг етакчи хислати ва бу хислат эса узоқ аждодлардан ўтиб келаётган барқарор анъана эканлигига урғу берилади. Адиб анъаналар сатҳидаги бадиий синтез учун халқимизнинг ўткинчи, муваққат хислатларига эмас, балки ҳеч қачон ўлмайдиган фазилатларига таяниб иш кўради. Синтезнинг ушбу сатҳи кишиларни маънавий жиҳатдан юксалишларида муҳим ўрин тутишини англайди.

Нилуфар Дилмуродова,
тадқиқотчи

РУҲИЙ ОЛАМ ТЕБРАНИШЛАРИ

Кейинги йиллар миллий адабиётимизда чинакам ўзгаришлар ва янгиланишлар даври бўлди, поэзия билан бирга проза ўзини англаш йўлидан бориб, инсон шахси ва психологиясини тадқиқ этишда самарали изланиш ва изланмоқда. Пиримкул Қодиров «Она лочин видоси», Муҳаммад Али «Улуғ салтанат», Омон Мухтор «Ишқ ихли», Эркин Самандар «Султон Жалолиддин», Тоғай Мурод «Бу дунёда ўлиб бўлмади», Улуғбек Ҳамдам «Мувозанат» романлари билан маънавиятимиз хазинасини бойитишди. Бундан ташқари Назар Эшонқулнинг «Тун панжаралари», Собир Ўнарнинг «Дунё шундай турарми?», Абдуқаюм Йўлдошевнинг «Тимсохнинг кўз ёшлари», Шойим Бўтаевнинг «Шўродан қолган одамлар» қиссалари, Саломат Вафонинг «Тилсим салтанати», Лукмон Бўрихоннинг «Жазирамада қолган одамлар» романлари ўқувчилар томонидан илиқ қаршиланди.

Носирлар орасида инсон шахси ва руҳияти гўзалликларини бадиий талқин қилиш борасида Хуршид Дўстмуҳаммад ўз услуби ва ўз овози билан алоҳида ажралиб туради. Ҳикоялари, қиссалари ва, айниқса, «Бозор» романи психологик дунё эврилишларини турли тарафдан текширади ва кузатади.

Адиб ижоди жамият ва шахс психологиясини, ҳар иккала тушунча мужассам этган фалсафий-маърифий маънолар салмоғини кенг қамраб олади. Адиб, айниқса, тарихни ҳаракатга келтирган, бугунги ижтимоий тараққиётга асос солган инсон шахсига алоҳида урғу беради, инсоннинг мураккаб руҳий дунёсини ва қалбига зийраклик билан назар ташлайди.

Адиб бадиийлик асосларини мустаҳкамлар экан, эзгулик ва ёвузлик кучлари ўртасида кечадиган зиддиятлар кескинлиги, макон ва замон тақозосига кўра, жамият психологияси билан баробар инсон психологияси мувозанати ўзгаргани – турли ғайритабиий ҳодисалар келтириб чиқарадиган маънавий иллатларга чалингани билан боғлиқлигига ишора қилади.

Бутун жамият ва катта-кичик жамоалар ҳаётида жаҳолат ва қаллоблик, худбинлик ва юлғичлик, баднафслик ва фириб, тўрачилик ва амалпарастлик авжига миниши шахс психологиясига дарз кеткизмай қўймайди, узоқ давом этадиган ва ўнғай туюла бошлаган маънавий таъсирни мунтазам ҳис этаётган шахс охир-оқибат бошқача ҳаёт йўлини танлашни, турмуш тарзини бошқача қуришни истаб қолади.

Худди шундай ижтимоий ўзгариш жамият психологияси даъвати остида «Сўроқ» қиссаси бош қаҳрамони Бозор образи фаолиятида кечади, шундай

мураккаб психологик жараён «Оромкурси» киссаси етакчи қаҳрамони Куклам шахсида кузатилади.

«Сўроқ» киссаси мағзи-мағзига сингдирилган мажозийлик Бозор образи моҳиятида ифодаланган бадий-эстетик вазифа салмоғини ҳар жиҳатдан оширади, бинобарин, тўқнашувлар жараёнида эзгулик ва ёвузлик кучлари ўртасида қолган Бозор образи ўзи рамзий образга айланади. «Қорни оч – қулоғи тинч кўча чангитиб... ялло қилиб» юрган Бозор уйланиши, «одам қуригандай Аминвой гуппи йўриғига» учиши унинг психологиясида рўй берган ўзгаришнинг бошланғич давридир.

Жамият моддий-маънавий пойдеворини ўпириш билан машғул бошқа нусхалар – Аминвой гуппи, Раҳматов, Раис, Давлатовга ўхшаб, нафсини қондириш ғамида йўлдан тоя бошлаган Бозор қайсидир жиҳатлари билан «Оромкурси»даги Кўклам образига ўхшайди, фақат Бозор анчайин мард ва очиклиги, елвағайлиги ва меҳнатдан қочмаслиги, бошига тушган мусибат негизини эртароқ илғаши – ўзини ва инсоний фазилатларини кутқариб қололгани билан ундан фарқ қилади.

Инсон қисмати, яхшилик ва ёмонлик, поклик ва виждоний сўқирлик билан боғлиқ сонсиз саволларга дуч келган Бозор жон-жаҳди билан тутга интилади, тут паноҳида ўзини эркин, озод ва бахтиёр қуришни орзу қилади. Бозор истакларини хушламаган каби, тут ўзини олиб қочади, юксакларга кўтарилади, ҳаяжони ошган Бозор, аҳдидан қайтмай, энг сўнгги илинжда илдизга тирмашмоқчи бўлади, қарасаки, танҳо суянчиғи – меҳр қўйган, жон нисор қилган, эъзозлаган дарахти илдизсиз экан...

Қиссада кичик жой эгаллаган тут воқеаси тасвири Бозор тақдирига ёндош келган нафс ходисаси, авваламбор, илдиздан мосувлик оқибати эканлигига ишорадир. Завод жамоаси аъзосига айланган Бозор қутилмаганда барча таянч нуқталарини йўқотиб қўйиши, кимга ва қандай маслакка суянишни билмай доврираб қолиши фикримизни далиллайди.

Қиссада нафс ходисаси ой-қуни тўлганига уч ой бўлган Шабнамнинг туғолмай қийналиб юриши билан яхлитликда тасвирланар экан, сюжет чизиғи таранглашиб, пафос ва драматизм кучайиб боришига эришилади. Шабнамдек муштипарни гирдобига тортган жисмоний қийноқлар руҳий қийноқлар билан бирлиги, бу қийноқлар айнан ижтимоий муҳитда баднафслик касали урчиб-тарқаб кетаётгани билан алоқадорлиги мажозлар воситасида берилади, яна муҳими, баднафслик касали давоси топилмагунча Шабнам ҳомиласидан халос бўла олмаслигини туямиз.

Дастлаб Бозор пахта заводини сидқидилдан тер тўқиш эвазига даромад келтирадиган жой деб билади, ўзга сайёрадан ташриф буюрган ғалати одамлар берган илмоқли-тагдор саволлар боис кўзлари мошдек очилади: пахта заводида кўпчилик ҳалол меҳнат қилиб, ҳалол пул топиб эмас, қинғир йўллар билан бойир экан. Ҳалол билан ҳаром ўртасида ер билан осмонча фарқ борлигини англаши жараёни директор Раҳматов, бош ҳисобчи Давлатов, Раис, Нарзикул амак, Аминвой гуппи каби ичларида очкўзлик болалаган, жон қойитмай мол-дунё орттиришни бош мақсад билган образлар билан психологик мулоқот чоғида тезлашиб ҳамда чуқурлашиб боради.

Адиб талқинича, ўғирлик ва юлғичлик авж олган муҳитда ҳеч қандай барака бўлмайди, демак, ғаразли ниятлар ва уринишларга суянган, камига қаноат қилмай тоғни ўмаришга қасдланган одамзод бойимайди, ўмаргани билан қўшилиб, маънавий қашшоқлик ўпқонига қулайди, арзимаган зарбдан ёрилиб кетадиган

пуфакни эслатадиган маслаклар хукмронлик қиладиган жамият ҳам боймайди, тараккиёт йўлига кирмайди, аксинча, тараккиёт ғилдираги ортга айланади...

Бозор Келгиндилар билан ижобий маънода ҳамкорлик қилиши ташвишини чеккани сайин адиб уни ўзига янада руҳан яқин ола бошлайди, Келгиндилар тилидан янграйдиган илдизи чуқур фалсафий мурожаатлар орқали кўнглига назар ташлаб, характери ва руҳиятида рўй бераётган ўзгаришларни кучлироқ далиллайди.

Адиб асар бадиий-эстетик моҳиятига дахлдор бўлган илмоқли-тагдор саволлар, авваламбор, жамият психологияси моҳиятини белгиловчи саволлар эканлигини фалсафий-мажозий йўсинда талқин қилади.

Айни пайтда, бутун сюжет ривожини давомиди, илмоқли-тагдор саволлар моҳияти Бозор психологик ҳолатлари кўламини камраб боради, охир-оқибат, фақат Бозор эмас, асарда ҳаракат қиладиган барча қаҳрамонлар ҳам ўша саволлар боис жунбишга келишини ишоралар билан аниқлатади.

Адиб, сўроққа тутилмай туриб ўзларингни ўзларинг сўроқ қилинган, деган ҳадисни эпиграф қилиб оларкан, ҳар бир инсон яхши-ёмон хатти-ҳаракатлари хусусида ўзига-ўзи мунтазам ҳисоб беришга мажбурлигини уқтиради ва мақсад-муддаосини Бозор характери, маънавий-руҳий кифоасига кўчиради.

Дастлаб жамиятнинг рутубат босган психологияси таъсирига тушган Бозор ўзи ҳам мағзи пуч, сохта маслаклар билан ўзини овунтиради, Аминвой гуппи, Раҳматов ва Давлатов каби жаҳолат ва нафс бандалари ёнига – панасига ўтади. Тез орада сохта маслаклар ва нафс бандалари панаси халоскорлик вазифасини ўташга ожиз эканини кашф этаркан, борлигини афсус-надомат ва нафрат чулғайди. Каламуш сиёқлилар билан ҳамкорлик қилиш – нафси жиловини бутунлай бўшатиб юбориш ақл бовар қилмас бало-қазоларни бошлаб келиши муқаррар эканлигидан қаттиқ ташвиш чекади, нафс ва одам моҳияти мағзини чақаркан, шундай хулосага келади: барча кўргиликларни даф этувчи куч – ҳалоллик, демак, қишлоқ аҳли ва ўзи ҳалоллик сари юз бурсагина бари намунали изга тушади, хотини Шамнам ҳам эсон-омон юкидан қутилади.

Эътибор қилсак, шу ўринда адиб умумбашарий жиҳатдан жуда долзарб ижтимоий ва ахлоқий-маърифий масалани, ҳаётий жиҳатдан бениҳоя муҳим бадиий-эстетик ғояни илгари сураётгани ойдинлашади. Кўз ўнгимизда эзгуликнинг ажралмас ва мустаҳкам бўғини ҳисобланган ҳалоллик халоскорлик кудратига эга бўлган гўзаллик билан бўйлашмоқда, бинобарин, дангал айтиш мумкинки, ҳалоллик ҳам, мазмун-моҳиятига кўра, кутқарувчилик бобида гўзалликдан қолишмас экан.

Маънавий таназзул гирдобга тушиб қолган Кўклам характери ва психологияси «Оромкурси»да ҳаққоний ва ишонарли очилади. Қисса бадиий-эстетик моҳияти жамият ва шахс фаолияти уйғунлиги масаласини фалсафий мушоҳадалар доирасида анча кенг камраб олган. Жамият ва шахс фаолияти уйғунлиги бевосита психологик жараёнларда акс эттирилиши асар эстетик жозибаси нафислашуви ва пафоси жўшқинлигини таъминлайди.

Адиб талқинича, жамият психологияси шундайки, сиздан угинаю биздан буғина ақидаси турли ижтимоий қатламларда амал қилади. Бинобарин, бир вақтлар Кўкламнинг отаси баланд мартабаларда фаолият кўрсатган ва қанчадан-қанча одамларга қўлидан келганича яхшилик қилган. Эндиликда ўша муридлар вояга стиб қолган фарзандни қанотларига тортишлари керак, бу нарса анъана – жамият қалбида илдиз отган ва ўзгармайдиган анъана.

Кўклам яроқсиз одатлари бўлган жамият вакили ва шу жамият психологиясини юктириб улгурган шахс сифатида, бирламчи, отаси хотираси ва арвоҳидан кўп нарсга тама килади, иккинчидан, отаси муридлари қарзларини тезроқ узишларини истади. Агар тамагирлик ва сурбетларча талаб қилиш одати ҳам нафс тури эканлигини инобатга олсак, Кўклам кўз ўнгимизда ахлокига дарз кетган, рухиятини ғубор коплаган образ тарзида гавдаланади.

Муаллиф Кўклам дилида илдиз отган, ҳатто, бутун вужуди ва ақлу идрокини чуллаган майл ҳаққоний эстетик ҳолат эканини ҳаётий факторлар билан ишонарли исботлайди. Асос мустаҳкам бўлгани учун Кўклам фожиаси бизда афсус уйғотади, нафс тимсолига айланган оромкурсига нафрат нигоҳи билан қарай бошлаймиз.

Ҳар қандай жамият шундай психологияга эгаки, у шахс эрки билан ҳисоблашишни унчалик ёқтирмайди, аниқроғи, шахс эркини, қувватлаш-ҳимоялаш билан бир қаторда, ўз хоҳиш-иродасига бўйсундиришни назарда тутлади, негаки, бундан яхшигина манфаатдор ва баҳонада муайян ижтимоий-сиёсий эҳтиёжларини қондиради.

Адиб талқинича, Кўклам эртасини фақат маҳобатли хона тўрида савлат тўкиб турган салобатли оромкурсида кўриши жамиятда кенг тарқалган ва тарқалиб бораётган амалу мартабага ўчлик ва баднафслик касали билан боғлиқдир. Аянчли иллат Кўклам вужуди ва ақлу идрокига катта амални эгаллаб яшаган отаси қони орқали ўтган, шу туфайли бу иллат ҳеч қачон йўқолмайди, аксинча, тобора кучаяди. Ана шу ҳақиқат жамият психологиясининг узвий бўлаги эканини кашф этган Кўклам дилида эзгулик уруғи ниш уради, шунингдек, психологиясида ўзгача эврилиш кечади ва бир неча «...*йиллардан кейин одамзод қавми орасида оромкурсини севиш касаллиги тарқаса нима бўлади?.. Курси деб одамлар одамлардан безиб кетса, курсидан ором топши илинжида бола отасининг, ота хотинининг баҳридан ўтса, ёппасига шундай бўлса!..*» деган уй-фикр тинчлик бермай кўяди. Кўклам охир-оқибат ана мулоҳазаларга бутунлай ғарқ бўлади, кўнглига шу мулоҳазаларни жойлаганча, оромкурсига чексиз нафрат туйиб, ҳаётига нукта кўяди.

Кўкламни ўлим сари етаклаган далил, аввало, жамият психологияси, қолаверса, ўзининг ўткир рухий қийноқлари билан чамбарчас боғлиқдир, зеро, Кўклам ўзини-ўзи ҳалокатга маҳкум этишида чуқур фалсафий-эстетик мантиқ, ўзига хос оптимизм жозибасини кўрамиз. Назарда тутилаётган оптимизм моҳияти ва маъноси шуки, инсон ҳаёти мазмуни ва маънавий гўзаллиги асосини амал-мартоба, моддий бойлик ва тамагирлик эмас, виждоний уйғоқлик, имон-эътиқод бутунлиги, хокисорлик ва тозалик, умуман, ҳеч бир қиймат билан ўлчаб-баҳолаб бўлмайдиган маънавий-маърифий бойлик белгилайди.

Адиб фақат «Сўроқ», «Оромкурси»да эмас, бошқа насрий асарлари, жумладан, «Ҳайй, Гулшод, Гулиш!..» қиссаси, «Бозор» романида ҳам маънавий-маърифий маданият жамият ва шахс психологиясини ифода этувчи, жамият ва инсон камолотини белгиловчи ижтимоий омил эканлиги борасидаги долзарб масалани ўртага кўяди.

Асли ушбу қиссада ҳам нафс келтириб чиқарадиган фожа ёритилади, фақат бу нафс моддий-рухий нафслар ичида ўз моҳияти билан алоҳида ажралиб турадиган шахвоний нафс эканлигини назардан қочирмаслик керак.

Адиб ютуғи шундаки, қиссада шахвоний нафс психологияси ёвузликнинг бошқа барча бўғинлари, жумладан, жамиятда мавжуд разиллик ва фириб билан

битим тузгани кузатилади. Ана шу битим моҳияти жамият намоеън этадиган психологик моҳият ва мантиқ билан уланади, шунингдек, етакчи шахслар – шахвоний нафс туфайли ўзлигини йўқотган Ашур, номусини йўқотган Гулшод кўнгли хуружларида акс этади, шубҳасизки, Ашур ва Гулшод руҳий эврилишлари жамият психологияси ўзагидир.

Адиб жамият ва шахс психологиясини яхлитликда талкин қилар экан, кисса эстетик идеали замирига ўта муҳим ва ўта нозик бадий-эстетик ва фалсафий маъно жойлаганини сезамиз. Таъкид этилаётган маъно замирида ёвузлик бўғинларидан ҳисобланган шахвоний нафс фожиаси, унинг эзгулик, аниқроғи, эзгулик бўғинларидан бири бўлган иффатий гўзалликни маҳв этишга муваффақ бўлгани хусусидаги ҳақиқат ётади.

«Бозор» романини кўздан кечирар эканмиз, адиб, анъанавий ва модернистик усуллар имкониятларидан самарали фойдалангани ва ижод майдонида, умуман, маҳорат жабҳасида бир қадам олға босганига ишонч ҳосил қиламиз. Чиндан ҳам «Бозор» кейинги йиллар миллий адабиётимизда ўзига хос алоҳида ҳодиса, десак муболаға бўлмайди.

Роман ҳаяжон билан кизиқиб ўқилади, жамият ва шахс ҳақида муҳим бадий-эстетик материаллар беради, бу материаллар замирида, аввало, жамият ва шахс психологияси эврилишларини ҳис этамиз, яна ҳам муҳими, романдаги ҳар бир бадий восита моҳиятида инсон маънавияти, инсоннинг жамиятда ва турли табақа-жамоаларда тутган ўрни, қалб тўлғоқлари акс этганини кўрамиз.

Романда киссаларда кўтарилган масала – эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги курашни ифодалайдиган нафс ва одам муносабатлари теран бадий-эстетик талкинлар асосида тагин ҳам тараккий эттирилади ва ўқувчига бу ҳақда янада кенгрок фалсафий тушунча берилади.

Моҳиятан роман жамият ва шахс психологияси мантиғини белгилайдиган турли мураккаб тақдирлар, воқеа-ҳодисалар ва характерлар тўкнашувидан иборатдир. Фақат ана шу тўкнашувлар моҳияти бадийят қонунарига мувофиқ тушадиган, муайян эстетик мақсадга йўналтирилган, ортиқча ва кераксиз тафсилотлар оқимидан холи қилинган, умумлашма ечимга бўйсундирилган бўлиши керак.

Ана шу бадий-эстетик ҳақиқатни назарда тутган улуғ рус танкидчиси В.Г. Белинский роман бадийлиги даражаси чинакам ҳаётий салмоқдорлик касб этиши зарурлиги, бадийлик асосий идея чуқурлигини белгилаши, айрим хусусиятларда эса ўша идеяни ташкил этган куч билан жиддий алоқага киришмоғи лозимлигини тасдиқлаб, қуйидагиларни ёзади:

«Бадий асар сифатида роман вазифаси кундалик ҳаётдан ва тарихий воқеалардан барча тасодифий нарсани олиб ташлаш, уларнинг яширин қалбига, жонли идеясига кириш, ташқи, тарқок воқеаларни руҳ ва ақл маскани қилишдан иборатдир. (Танланган асарлар. Ўздавнашр. Т., 1955, 176-бет).

Мана шу нуқтаи назар талабидан келиб чиқиб «Бозор» романини тафтиш қиларканмиз, роман бадий-эстетик қуввати алоҳида таассурот уйғотади.

Романда, биринчидан, жиддий ишлов берилган жонли-ҳаракатчан поэтик сўз воситасида, саргузаштнамо воқеа-ҳодисалар тафсилотига берилмай, кайфият ва ҳолатга асосланган анча таранг сюжет доирасида руҳ ва ақл – кўнгилдаги Ҳол билан Илм, тафаккур ва фантазия, эстетик идеал ва пафос ўзаро кўшиб юборилади.

Иккинчидан, романда руҳ-қалб, тафаккур ва ақлу идрок ҳаракати кескин зиддиятлар оқимида бирлашади, фалсафий мантиқни янада чуқурлаштириб,

мажозийлик, мистик-романтизм хусусиятларини бўрттиради, анъанавий ва модернистик бўёқлар бирлиги ва нафислигини таъминлаганидан ташқари, сюжетда кўп қатламлилиқни вужудга келтиради.

Нихоят, учинчидан, мавзу, эстетик идеал, пафоснинг фалсафий-ижтимоий талқини роман мазмун-моҳиятидан чуқур ўрин эгаллаган жамият ва шахс психологияси талқини билан туташиб кетади.

Шубҳасиз, рух ва ақл – кўнгилдаги Ҳол ва Илм, тафаккур ва фантазия ҳамкорлиги заминида туғилган, фалсафийлик, мистик-романтизм ва мажозийлик омилларидан озиқланган ҳаётий ва бадиий ҳақиқат, шунингдек, жамият ва шахс психологияси, эстетик идеал, ҳаётий-ижтимоий ғоя, бадиий-эстетик жозиба моҳиятида жам мантиқни ҳазм қилиш, тушунуш алоҳида нозик дид, жиддий мутолаа ва меҳнат талаб этади.

Кўпдан бери роман атрофида турли баҳс-мунозаралар ва тортишувлар кечаётгани бежиз эмас, зеро, кўпгина тажрибали мутахассислар романни ҳақли равишда ўтган аср охирига тегишли миллий адабиётимизнинг эътиборга молик ютуқларидан бири сифатида баҳолашмоқда.

Профессор Санжар Содик «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида 2000 йил 8 ноябрда босилган «Ҳаққонийлик кучи» сарлавҳали мақоласида Хуршид Дўстмуҳаммад «инсон кадр-қимматини кўтаришган чақирувчи маърифатпарварлик руҳи билан суғорилган салмоқли фалсафий роман яратишга муваффақ» бўлганини қайд этаркан, роман ютуқлари ва камчиликлари устида анча батафсил тўхталади.

Санжир Содик муаллиф романда ҳаёт оқимини бозорга қиёслагани, бозорнинг долзарб маънавий-маърифий муаммолари, ҳатто даҳшатли манзараларини дадил қаламга олганини, баҳонада ҳозирги кун одами ботиний ва зухурий қиёфасини чизишга уринганини, турли рамзлар, модернистик усул ҳамда романтизм имкониятларидан унумли фойдаланганини алоҳида қайд этади.

Профессор Умарали Норматов Дилмурод Қуронов билан қилган суҳбатида «Бозор» ва «Ўткан кунлар» ўртасида муайян муштараклик борлигини эслатади ва бу фикрда маълум даражада жон борлигини қайд этиш лозим. Олим «Ўткан кунлар» билан бошланган XX аср «Бозор» билан якун топишида ўзига хос рамзийлик кўради, дарҳақиқат, бу рамзийлик маъноси шуки, Хуршид Дўстмуҳаммад Абдулла Қодирий мактаби анъаналаридан баҳра олган.

Адиб «Бозор» бош қаҳрамонини Отабекка монанд тарзда Фозилбек деб атайди, айни пайтда, Отабек чор Россияси босқини арафасида моддий-маънавий нажот йўлини изласа, Фозилбек узоқ давом этган истибдод парчаланаётгани кузатилиб, истиқлол оёққа тура бошлаган даврда эзгулик тантанасини кўмсаб йўл кидиради. Отабек ҳам, Фозилбек ҳам табиатан олижаноб, оқкўнгил инсонлар бўлиб, жаҳолат кўриниши – зўрлаб ва кўр-кўрона уйлантириш одатига дуч келишади ва ҳар бири бу ярқисиз урф туфайли кўп изтироб чекади.

Умарали Норматов фикрини қуйидагича ривожлантиради:

«Яна кўп жиҳатлари билан «Ўткан кунлар»ни ёдга туширувчи бу роман мавзу-муаммолар талқини, сюжет тузилиши, воқеа-ҳодисаларни ифодалаш тарзи, персонажлар тақдири, характери, руҳияти тасвири, бадиий таҳлили жиҳатидан бутунлай янгиладир». (Ижод сеҳри. «Шарқ», Т., 2007, 229–230-бетлар).

Атоқли олим «Бозор» ҳақидаги энг салмоқли, энг муҳим ҳақиқатни эътироф этаётар: мураккаб ва машаққатли изланиш йўлидан борган адиб модернистик оқим, бинобарин, мажозийликка ёндош абсурдизм илдизларидан озиқланган ҳолда,

поэтик ва жонли сўз имкониятларидан самарали фойдаланиб, миллий адабий анъаналарни янгилашга эришган ва шунинг учун роман алоҳида бадиий-эстетик киммат касб этади. «Бозор» мазмунан Шукур Холмирозавнинг «Олабўжи», Ўткир Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар», Омон Мухторнинг модернистик услуб кўринишларини намоен қилган «Минг бир қиёфа», «Афлотун», «Майдон» каби романлари билан анчайин уйғун туюлади, лекин шаклан, тасвирий воситалари бошқачалиги нуктаи назаридан уларга яқин келмайди.

Фаҳмимизча, «Бозор»ни бутунлай «Ўткар кунлар»га ўхштиш ўзини унча оқламайди, эришроқ туюлади, Умарали Норматов суҳбатдоши Дилмурод Куронов ҳам шунга ишора берган. Ҳар иккала асар мазмунан ва ғоявий жиҳатдан муштарак бўлса-да, шакл, услуб, тасвир йўсини, психологизми ва драматик ҳолатлари нуктаи назаридан улар бир-биридан узоқда туради, яъни, бу жиҳатдан ҳар бири ўз ҳолича мустақил амал қилади, мустақил нафас олади. Аниқроғи, «Ўткан кунлар» поэтик романтизмга мойил шафқатсиз реалистик тасвирга, «Бозор» эса реализм ва мистик романтизмдан кучланган мажозий-фалсафий тасвирга асосланади.

Кўринадики, биз бутун эътиборни адиб тарафидан романнинг безовта уриб турган юрагига айлантирилган мажозий-фалсафий ва анъанавий-модернистик тасвирнинг бадиий-эстетик моҳиятини текшириш ва ўрганишга қаратишимиз лозим. Айни пайтда, роман мазмун-моҳияти жамият ва шахс ҳаёти, жамият ва шахс психологияси билан омукта тарзда тасвирланиши назардан четда қолмаслиги керак.

Асарда мистик романтизм ва мажозийлик белгилари, сюжет ва композиция чизигини нурлантириш баробарида, жамият психологиясини шахс ҳаракатига, шахс психологиясини жамият фаолиятига кўчиради.

Мана шу жиҳатлардан олганда «Бозор» кўпроқ Альбер Камьюнинг «Вабо» романи билан бўйлашади, зеро, «Вабо»га хос реализм билан бирлашган мистик романтизм, мажозий-фалсафий йўналиш «Бозор» шаклу шамойилига тўласинча хосдир.

Кўпгина насрий асарлар, жумладан, «Вабо»да бўлганидек, эстетик идеал «Бозор»да яратилган психологик ҳолатлар заминида туғилади, турли типлар ва тақдирлар ўртасида кечадиган руҳий курашлар жамиятда учрайдиган нотекис маънавий унсурлар пайдо қиладиган мусибатларга ишора беради. Турли типлар ва тақдирлар билан ёнма-ён ҳаракат қиладиган мажозий образлар бадиий-эстетик ва фалсафий мантиқни кучайтириб, жамиятда ҳукм сураётган нотекислик психологиясини тўлароқ рўёбга чиқаради.

Альбер Камю «Вабо»да йирик шаҳарни дунё-ҳаёт ва жамият тимсоли қилиб олган бўлса, Хуршид Дўстмуҳаммад «Бозор»да бозорни дунё-ҳаёт ва жамиятга қиёслайди. Агар «Вабо» романи тасвир доирасида бемор-ўлакка каламушлар подаси шаҳарни қомига тортса – инсон қабоҳат ва таназзулга маҳкум эканлигига ишора берувчи ўлат касаллигини тарқатса, «Бозор» тасвир доирасида бозорни жадал урчиётган сичқонлару каламушларни ортидан етаклаган очопат митти махлуқ – Ножинс исқанжага тортади ва савдо-тижорат аҳли ўртасида маънавий емирилиш ифодаси бўлган баднафслик иллатини ёяди.

«Вабо» романида чет-чақадаги унутилаёзган шаҳар – дунё-ҳаёт ва жамиятда ҳукм сураётган лоқайдлик, манманлик, кибру ҳаво ва амалпарастлик иллатлари даҳшатли мусибатга замин ҳозирлаган омиллар тарзида кўрсатилади.

Чиндан роман персонажлари, ҳатто бош қаҳрамон – ҳаким Бернар Риэ руҳияти, хулқ-атворида ҳам бепарволик хусусияти мужассамлашган: уйи зинаси долончасида каламуш ўлигига қоқилса-да, пинак бузмайди, бутун теварак-атроф

вахимага тўлганига ишонч ҳосил қилмагунча ўзини гўлликка солади. Баланд мартабаларда ўтирган шахслар, тепса тебранмас типлар сифатида тақдим этиларкан, улар психологиясига ўрнашган худбинлик дарди бемор каламушлар етказадиган зиёндан ҳам хавфлироқ эканлиги англанади.

Жамият томонидан қарийб унутилган, ғаламис-бемор каламушлар ва вабо – таназзул гирдобига улоктирилган шахар ҳаёти жаҳолат ва қабихлик қўйнида эзилиб-букланган, оғир-оғир энтикиб нафас олаётган, эзгулик ҳомийлигидан умидини узган аянчли тақдирлар тимсолидир. Мана шуни тасаввур қилган Альбер Камю роман мазмун-моҳияти ҳақида афсус-надомат билан қуйидагича ёзади:

«Вабо воситасида мен бизни азоблаган биқик шарт-шароитни, биз яшаган таъкиб ва кўрқув муҳитини ифодаламоқчи бўлдим. Шунинг билан бир пайтда, бу талқинни атрофимизда ҳукм сурадиган мавжудликка ҳам тадбиқ этгим келади». (Избранное, «Правда», М., 1990, стр. 19).

Вужудимиз, руҳимизни қийнайидиган шарт-шароит, нафрат ва қаҳру ғазабга лойиқ маҳдудона муҳит тасвири «Бозор» романи моҳияти ва шаклу шамойилида ҳам кенг ўрин эгаллайди. Ана шу шарт-шароит ва муҳит манзаралари ифодаси роман бадий-эстетик ва фалсафий оқимиға ўзига хос сирлилик бағишлайди, муҳими, Фозилбек ва бошқа катта-кичик образлар характери ва психологик эврилишлари ҳамда интилишларини бўрттириб кўрсатади.

Таъкидлаш лозимки, Фозилбек ҳаёт ва жамият моҳиятига кенгрок қараши, одамлар ва воқеа-ҳодисаларға фаол муносабат билдириши – қуйинчалиги ва мулоҳазакорлиги билан Бернар Риэдан кескин фарқ қилади. Фақат жоҳиллик ва бепарволик иллатига чалинган кўпгина персонажлар – тижоратчи оломон, Чойхонани эгаллаб олган, нафсини қондириш ва айшу ишратдан бўшамайдиган нусхалар, жумладан, Ажабзотлар, Ҳоди патгачи, Югурдак, Қорасоқол тиланчи киёфаси «Вабо»да тасвирланган, дунёни сув босса ўрдакка не ғам қабалида иш тутадиган амалдор зотлар киёфасига ўхшаб кетади.

Адиб «Бозор»да ўнлаб турли-туман шахс ҳаёти, турмуш тарзи ва ҳулқ-атворини тасвирлайди, лекин муҳими бу эмас, муҳими шуки, адиб асосий эътиборини бир-бирига қарама-қарши, бир-бирини инкор этувчи тақдирлар, эътиқодлар, маслақлар, оқимлар моҳиятини яхлит призмада кўрсатишға қаратади.

Қолаверса, романда адиб эстетик идеали ва ижодий позитсияси йўналишини аниқ-равшан белгилаб олган, адиб бош қаҳрамон Фозилбек билан руҳан бирдам, Фозилбек эъзозлайдиган тилақлар ва маслақларға хайрихоҳ, лекин бозор – ҳаёт-муҳит психологияси билан келишолмай нажот излаётган йигитни зўрлаб бошқаришни хаёлиға келтирмайди, у ўз хоҳишиға биноан бемалол ҳаракатда бўлиши, муаммолар устида ўйлаши, одамлар ҳаракатини кузатиши, яхшиликка ён бериши, ёмонликни рад қилиши ва ҳоказо меъёрий ҳолатларини асар фалсафий, бадий-эстетик мувозанатини сақловчи омил деб билади.

Шунга қарамай, қисман бўлса-да, адиб романда поэтик тасвир ва психологик талқинни бошдан-охиригача яхлит оҳангда ушлаб турмайди, натижада услуб ва пафос меъёрида бир қадар узилишлар юзаға келади. Таниқли олим Санжар Содик юқорида эслатилган мақоласида эътироф этганидек, «Ёзувчи ўз ғояларини алоҳида таъкидлашға, жар солиб баён қилишға ўтиши унинг ўзи мазкур қарашлар ифодасида қандайдир кемтиклар борлигини пайқаганидан далолат беради». Олим фикрича, тасвир унсурлари меъёрида тўлиқ мутаносибликка эришилмагани юқоридаги кемтикни туғдирган сабаблардан бири бўлса керак.

Санжар Содик фикрларини қувватлаган ҳолда, шуни қўшимча қилиш мумкинки, романда бир эмас, бир нечта услуб, жумладан, анъанавий-модернистик услуб ва мистик романтизм услуби қўшилиб кетгани, булар уйғунлигини таъминлашда адиб озми-кўпми қийналиб қолгани натижасида ҳам бадиий мутаносиблик бузилган бўлиши мумкин.

Чиндан ҳам, диққат қилсак, баъзи ўринларда маълум бир моҳиятни ифодалаш ёки тасвирлаш ўрнига баён қилиш, таъкидлаш ёки қайд этиш, муайян мусибат-кулфат оқибатлари ҳақида ахборот бериш ва фалсафа сўқиш анчайин устунлик қилади. Одамлар виждони ва инсоф-диёнати жиловини нафс қўлига бериб қўйгани сабабли бозор – дунё-ҳаёт тарзи издан чиққани ва яна чиқиб бораётгани, ҳаммаёқни харом-ҳариш, худбинлик ва нобакорлик босиб кетгани муаллиф нутки ҳамда турли персонажлар тилидан қайта-қайта уқтирилади, бизнингча, агар ҳаётий кўринишлар ва дил эврилишлари асосан бадиий талқиндан иборат бадиий-эстетик тасвир воситасида етказилганда мақсадга мувофиқ бўларди.

Умуман олганда, адиб, анъанавий-модернистик ва мистик романтизм услубларини уйғунлаштиришга ҳаракат қилиб, кайфият ва ҳолатларни мухтасар ифодалаш, реаллик билан рамзийлик унсурларини ягона нуктада туташтириш чорасини кидиради ҳамда бу мақсадига маълум даражада эришади. Адиб шакл ва мазмунда фалсафий-эстетик мушоҳадалар ва психологик ҳолатлар йўналиши устивор туришини, ҳаётий-ижтимоий пафос чақнаб, характерлар сюжет ва композицияда кенг маънода маънавий-ахлоқий нуфузга эга бўлишини истади.

Юқорида адиб нафс ва одам моҳияти муаммосини кўпгина асарлари марказига қўйгани, жумладан, «Бозор» романида ҳам ушбу азалий-абадий муаммони асосий мавзу сифатида танлаганини таъкидлаган эдик. Энди «Бозор» эстетик баҳсимиз объектига айланган экан, романда фақат шу эмас, бошқа янада муҳим ижтимоий-ахлоқий муаммолар бадиий-эстетик таҳлилига ҳам кенг ўрин берилганини қайд этишимиз зарур. Муҳими, қаламга олинган ана шу муаммолар ҳар бири бир фалсафий-эстетик қатлам тарзида намоён бўлади ва асар мазмун-моҳиятини нурлантириб туради.

Умарали Норматов билан суҳбат қилган Дилмурод Қуронов роман бадиий фалсафасини ўрта асосий образ – бозор, чойхона ва қироатхона тутиб туришини таъкидлайди.

Адиб ижодий тамойили, асар эстетик идеали, бадиий-эстетик мантиғи билан алоқадор бу масалага сал бошқачароқ қараш лозимга ўхшайди. Умуман, бизнингча, асардаги асосий ягона бош мажозий образ бозор бўлиб, қолган образлар ёрдамчи тимсоллар ҳисобланади, бинобарин, Чойхона ва Қироатхона билан бирга Инсофийлар, тимдан чиққан жондор – Ножинс, Найнов зақун, Кампир, қамокдан қочган аристон, қопқон, хандаққа ағанаб ўлган от, Қосимбекни яширинча таъкиб этувчи номаълум кимса (шарпа) шу сирага қиради.

Фалсафий моҳият нуктаи назаридан қаралса, бу рамзлар иштирокида ёнма-ён ифода этилган нафси бало васвасаси, муҳаббат ва ёшлик, туғилиш ва ўлиш, уйлаш ва уйланиш чизиқлари бозор, яъни, ҳаёт-муҳитни ўраган занжирнинг катта-кичик ҳалқаларидир.

Ягона бош мажозий образ бозор эзгулик ва ёвузлик ўртасида кечган не-не тўкнашувларни кўрган ва ҳали яна кўрадиган қадим дунё моделига ўхшайди. Бозор – дунёда мавжуд бўлган ҳар бир манзара ва ҳолат инсон турмуш тарзи, фаолияти ва руҳиятига ёндош-туташ бўлиб, бу ижтимоий-ахлоқий жараёндан ҳеч ким четда туролмайди.

Адиб, хилма-хил ботиний ва зухурий киёфага эга бўлган одамлар психологиясини ва хуруж қилувчи нафснинг очлар ва тўқларни бир-бирига ўхшатиб кўйишлик хусусиятини очадиган фалсафий мантик кўмагида, бозор – дунё ва жамият рафторини кўз ўнгимизда борича, аниқ-тиник ва ишонарли гавдалантиради, аини пайтда, адиб фикрлаш йўсинида рамзий фалсафийлик оҳанги устиворки, композиция ва сюжетни бозор ягона етакчи рамз бўлиб яхлитлаштириб туриши сезилади.

Адиб талқинича, инсофу диёнат, имон-эътиқод ва адолат муқим амал қилмас экан, базорда ёвузликнинг энг дардисар бўғини ҳисобланган жоҳиллик балоси урчиди, нафс ҳакалак отади, ночор қолган бозор ноилож ёлғон ва фирибга изн беради. Замон зайли билан бозорда ўндан тўққизни уриб, бирига ҳам кўз тиккан каслар кўпайиб бориши, савдо-сотик қонунлари устидан виждон ва инсоф эмас, ҳиёнат ва қаллоблик ҳукмронлик қилаётгани заволот – бозор асл киёфасини йўкотаётгани ва таназул гирдобига чўкаётгани нишонасидир.

Афсуски, бозорда оқу қора, аччиғу чучукни аралаш-қуралаш қилиб юбораётган фавқулудда фожиа – покликдан мосуво психология ҳаммани бирдек ташвишга солмайди, бу фожиадан лоқайдлар ва худбинлар гуруҳи, айниқса, ғофил, зеро, қалб кўзи берк сотувчи молини мақташу қимматга пуллаш, қалб кўзи берк харидор биров молини ерга уришу арзон-гаровга сотиб олиш билан оворай сарсон, шундай экан, жамиятни ҳалокат ёқасига келтириб кўйиши мумкин бўлган хатар моҳиятини англагани улар қурби етмайди.

Муқаррар мусибат мантиғий салмоғини фақат Фозилбек теран ҳис эта олишини адиб унинг психологиясини фалсафий йўсинда очиш, кайфият ва ҳолатлар ифодаси воситасида ишонарли кўрсатиб бериш орқали тасдиқлайди.

Хўш, қандай куч ҳалоскор бўлиши мумкин?

Шаксиз, бу савол жавоби маънан ва руҳан ўзаро уйғун бош қаҳрамонлар – Фозилбек ва Қадрия кўнглида яшайди ҳамда улар фаолияти замирида ётади.

Бозорни кузатиш, шу баҳонада турли киёфали нусхалар ички дунёсига назар солишни одат қилган Фозилбек бозор тоабат бундай айниб, чил-парчин бўлиб ётмаслиги, бирон манзил ёки буржда нажот борлигига ишонади.

Ниҳоят, Фозилбек билими ва ҳаётий тажрибаларига суяниб, адиб билан ҳамкорликда эмин-эркин ҳаракат қилар экан, чўкиб бораётган бозорни, бирламчи, тафаккур ва ақлу идрок ҳомийси Қироатхона-китоб, иккиламчи, ҳар қандай тама ва манфаатдан холи олижаноб Муҳаббат муқаррар фалокат чангалидан қутқариши мумкин, деган хулосага келади.

Бундан ташқари, унингча, инсофу диёнат, имону эътиқод, поклигу ҳалоллик, ростгўйлик ва фаҳму фаросат ҳар дам амалда бўлиб, фирибгарлик ва қаллоблик, алдов ва хиёнат томирини қирқиши бозорда эзгулик ғалабаси гаровидир.

Фозилбек характери ва дунёкараши шаклланиши мураккаб психологик жараёнда кечади, ушбу жараён Қосимбек, Қадрия, Диёрбек, Бахтиш, Улуғ Қосим, Ҳоди патгачи, Ғуломжон, Сабриддин, Зар бобо, Эгам бобо, Кампир, Мархума она, Найнов зақун, Фотима ая каби мажозийлик билан туташ реал-романтик образлар иштирокида асосий босқичини ўтайди, бинобарин, Қироатхона, Инсофийлар, Чойхона, Ножинс, Қопқон, аристон, хандақдаги от каби рамзлар воситасида кўшимча босқичини ниҳоясига етказилади. Реал-романтик ва мажозий образлар билан руҳий алоқа ўрнатиш, уларни кузатиш-ўрганиш чоғида Фозилбек бозор – дунё-ҳаёт ва жамият фалсафасини яхшироқ тушуниб боради. Аини пайтда,

ўзи ҳам реалистик, ҳам мажозийлик сифатларини мужассам этган шахс эканлиги ойдинлашади.

Роман мазмун-моҳиятини кучлантирган, жамият ва шахс психологиясини яққол ифода этадиган фалсафий-эстетик қатламлар алоҳида таҳлилни тақозо этади.

Маълумки, романда Инсофийлар сўзи учрайди, бу сўз остида бирлашган гуруҳ адиб томонидан бозор шарт-шароити ва бозор психологиясини ижобий томонга ўзгартириш, яхшилик тантанаси йўлида курашиш учун бел боғланган пок виждонли гуруҳ сифатида таърифланади.

Юзаки караганда, гуруҳда кимлар борлиги, кимлар фаолият кўрсатиши деярли сезилмайди, жиддий назар солинса, бошқача манзара кўзга яққол ташланади, яъни, бадиият мантиғига биноан, Инсофийлардан бири Фозилбек, бири Қадрия бўлиб чиқади.

Адиб Қироатхона-китоб халоскор омил эканлигини Фозилбек ва Қадрия интилишлари орқали бўрттириб кўрсатишга эришади, бозордек гавжум жойда кутубхонадек муқаддас даргоҳ унутилиб ётганига таъассуф билдиради.

Профессор Санжар Содиқ ибораси билан айтганда, адиб «маърифат» сўзини бирон марта ишлатмай, гоҳ модернистик унсурлар, гоҳ реализм тамойиллари, гоҳ романтик бўёқлардан фойдаланган тарзда, китоб инсоният учун нажот қалъаси эканлиги ҳақидаги фалсафани, яъни, маърифатпарварлик ғоясини анча таъсирчан шаклда ифодалашга муваффақ бўлади.

Қироатхона, гўзаллик ва ҳалоллик каби, халоскор куч эканлигини теран ҳис этган Фозилбек илм-маърифат уйини асраш, китоб кадр қимматини тиклаш учун ёрдам беришга ошиқади, доимий мутолаага қайтилган тақдирдагина бозор муносабатларида рўй бераётган қабихликлар йўқолиши, жумладан, хандақда азоб чекаётган отни ҳеч ким қутқаришни истамаётгани, тимдан очопат жондор чиккани, ҳамма ёқда сичқон-қаламушлар урчиб кетгани, қартайган Кампир туғишга орзумандлиги, бемаврид хазон бўлган Найнов зақун жасади кўмилмай овора қилинаётгани сабабларини билиш учун имкон яратилишига ишонади.

Муҳими шундаки, Фозилбек Қироатхонада фақат тафаккур ва ақлу заковат эмас, кўнглига қанот, руҳига мадад беришга қодир умид шуъласини ҳам кўради. Китоблар мамлакатда бахти-тахти пинҳон эканлигини ғойибдан ҳис этаркан, мустаҳкам ва ҳолисона севги асосида оила қуриш бурчи эканлигини янада теран тушунади, оқилона ҳаёт ва ёрқин келажак рамзи бўлмиш Муҳаббатни ва муҳаббатли оилани жон-жаҳди билан ёқлайди, дил истакларини четлаб, қариндош-уруғ ройиши билан уйланишни шундоқ ҳам бозорда ошиб-тошиб ётган фожиалар ёнидаги фожа санайди.

Фозилбек мушоҳадасига кўра, бўлажак ёстикдош билан ўзаро тил топишмай, рухий боғланиш ҳосил қилмай, шахвоний нафсни қондириш истагида кўр-кўрона уйланиш – жаҳолат билан топишиш демак, жаҳолат эса, ҳатто ўргимчак тўридаги пашшани қутқариши нари турсин, бутун замин, бутун башар аҳлини ҳалокат қаърига судрайди. Оила, жамият устунига айланадиган ҳақиқий муҳаббат эса инсон ва жамият тақдирида чинакам халоскорлик функциясини бажаради.

Романда инсоний ҳақ-ҳуқуқлар ва эркинлик арзимаган баҳоналар воситасида паймол этилиши Найнов зақун тақдири мисолида кўрсатиб берилган, бинобарин, унинг жасади бир неча марта қабр ёқасидан қайтарилиши, белгиланган жаноза шариат қонунларига зид равишда нуқул ортга сурилиши бозор – дунё-ҳаёт миқёсида инсоний муносабатлар издан чиқиб бораётганига, издан чикқан

муносабатлар жамият ва шахс психологиясига салбий таъсир ўтказаятганига ишоради.

Романда ҳаётнинг диалектик қонуни – туғилиш ва ўлиш билан боғлиқ фалсафий, бадиий-эстетик масалалар ва йўриқлар алоҳида ўрин тутаяди, бинобарин, бу икки қонуният фалсафаси Фозилбек маънавий оламида алам-ангиз эврилишлар орқали кечади ва асар таъсир доирасини кенгайтиради.

Шубҳасиз, адиб узокни чўтлаб, китобхонга таваллуд дарди қийноқларини юктиришга интилади, умрининг илк дақиқаси тўлғоқлари Фозилбек руҳиятига қориштириб юборилиши ўзига хос драматик кайфият уйғотади. Айниқса, адиб психологик ҳолат мазмун-моҳиятини ифода этишда, маънавий эҳтиёжларни ҳисобга олган ҳолда, зийраклик билан қалам тебратаяди, аччиқ қисмат ўзини оғушида азоб чекаётган Фозилбек руҳий дунёси эврилишларидаги нозик нуқталарни илғаб олади.

Фозилбек ёлғизлик чанғалида ночорона афсус чекиши, инон-ихтиёрини бот-бот жунбишга келаятган онг ости сезимларига топшириб қўйиши бежиз эмас. Онг-шурида аччиқ асорат яшайди, юраги тубида оғир бир армон қоятош каби ўрнашган, бинобарин, таваллуд топиш жараёнида онаси оламдан кўз юмгани, онаси жони панасида ҳаётини асраб қолгани учун ўзини айбдор сезаяди, ақл бовар қилмас гуноҳини нима билан ювишни, ғамдан қандай халос бўлишни билмай эзилади, айниқса, ақаси Диёрбек суҳбат пайтлари ҳазилу чин аралаш: «Сен онамиз жони эвазига туғилгансан!» деб кесатганда еру кўкка сиғмай қолади.

Дунё-ҳаёт ва жамият тимсоли бўлмиш бозорда мусибатлар миқёси кенгайгани сайин Фозилбек эврилишлари кучлироқ хуруж қила бошлайди. Туғилиш ва ўлим қонунияти бозор қисматининг бир бўлаги эканлиги устида шифокор Улуғ Қосим билан тортишаркан, ниҳоят, нажоткор зуриёд туғмоқчи бўлиб фалсафа суқаятган, асли туғишдан қолган қари аёл билан рўпара келаркан, вужуди бешбаттар остин-устин бўлиб кетаяди. Бозорда мувозанат ва мусаффоликни сақлайдиган ва башар тақдирини белгилайдиган қадами қутлуғ фарзандлар туғилиши қамайиб, аксинча, қаламуш-сичқонлар урчиётгани, бу ситмағандек, тимдан очопат махлуқ – Ножинс бўй кўрсатгани ва болалаб кетаятгани изтиробига изтироб қўшаяди.

Адиб танқидчилик томонидан юқори баҳоланган «Жажман» ҳикоясида ҳам тимдан чиққан ва эзгулик қушандасига айланган махлуқ образини яратганини, ўша махлуқ – Жажман билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларни анъанавий ва модернистик усул уйғунлигида тасвирлаб, бениҳоя муҳим бадиий-эстетик ҳулосалар чиқарганини яхши биламиз.

Муаллиф энг йирик асарида ўша мажозий образ моҳиятидан яна эстетик идеалини кучайтириш, сюжет ва драматизмни таранглаштириш мақсадида фойдаланишга қарор бергани бир жиҳатдан манзур, албатта. Лекин, бошқа тарафдан олганда, Жажман образи Ножинс номи билан романга киритилгани ўзини тўласинча оқламаётганга ўхшайди ва, адиб ўзини такрорламаяптими, деган шубҳа уйғотади.

Лекин муҳими бу эмас, муҳими шундаки, агар Жажман тимсолида ақс этган ёвузлик романда ҳикоядагига қараганда кенгроқ ва муфассалроқ очилганда бундай шубҳа ўз-ўзидан ювилиб кетиши мумкин эди. Аммо Жажман, дейлик, Ножинс романда ҳикоядаги каби қиёмига етказиб тасвирланмайди, ёвузлик рамзи бўлган махлуқ кирдикорлари чуқур фош этилмайди ва чуқур эстетик таҳлилдан ўтказилмайди. Романда тасвирий динамика ўрнида кўпроқ кайфият-ҳолат ва

психология ифодаси устивор бўлгани, ахборот берувчи баён таъсири сезилиб тургани боис, хайрли ният тўласинча ушалмай қолган кўринади.

Аниқроқ айтадиган бўлсак, ҳикоя марказида турган Жажман ҳикоянинг ҳар бир томири, ҳар бир хужайрасида ҳақиқий тирик жондек яшайди, яъни, у бозор муҳити – жамият фаолияти ва психологиясига сингишиб кетади, бинобарин, конфликт ва сюжет унинг ҳаракатлари ва қилиқлари тасвири орқали ривожланади.

Ҳикоя мазмун-моҳиятини зардуштийлик дини мағзи бўлган эзгу сўз, эзгу фикр ва эзгу амал ҳикмати бойитади. Жажман ёвузлик худоси Ахриман югурдаги, Жажманга қарама-қарши қўйилган покдомон Зардушт бобо эзгулик худоси Ахурамазданинг содиқ ва юксак эътиқодли муриди тарзида талқин қилиниши, айниқса, моҳиятни кучайтиради.

Романда эса бундай эмас, биринчидан, Ножинс одамзод бугуни ва эртаси учун даҳшатли маънавий-ахлоқий хатар эканлиги, жамият ва шахс психологиясига тузатиш маҳол дарз солиши мумкинлиги хусусида муаллиф ёки персонажлар нутқи воситасида ахборот оламиз, иккинчидан, романда атиги бир-икки бор кўриниш берадиган Зар бобо Зардушт бобо сингари фаол рамзий образга айланиб улгурмайди, психологияси бозор-муҳит ва Ножинс билан чамбарчас алоқада таҳлил этилмайди. Муфассал ҳаётини тасвир ва таҳлилдан узоқлашиш натижасида Ножинс образи Жажман, Зар бобо образи Зардушт бобо даражасига кўтарилмай, ўртачароқ ҳолга тушиб қолади. Асли, бизнингча, романда қўлланилган мухтасар кайфият-ҳолат тасвирий усулуи билан ҳам Ножинс ва Зар бобо рамзий образлари бадий-эстетик таъсирчанлигини яхшигина ошириш мумкин эди.

Айрим жузъий камчиликларидан қатъи назар, «Бозор» романи моҳиятан маърифатпарварлик фазилатини намоён этиши, фалсафий қарашлар ва ҳулосаларга бойлиги, муҳими, жамият ва шахс психологиясини анъанавий-модернистик ва мистик романтизмдан кучланган мажозийлик услубларини уйғунлаштириш воситасида талқин қилиб бериши билан ўзига хос бадий-эстетик қимматга эгадир.

Романда икки қутб – эзгулик билан ёвузлик ўртасида кечадиган зиддиятли руҳий курашлар ва бадий-эстетик мотивлар буртиб кўринади. Гўзаллик ва эътиқод, китоб ва муҳаббат, поклик ва ҳалоллик оламу одамни манфурлик ҳамда қабоҳат чангалидан қутқаради, деган долзарб эстетик идеал роман мағзига сингдириб юборилгани, айниқса, таҳсинга сазовордир.

Иноятулла Сувонқулов,
филология фанлари доктори,
профессор

КОМИЛЛИККА ЕТАКЛОВЧИ ИЛМ

Таникли тилшунос олим Худойберди Дониёров салоҳияти баланд, кенг камровли, туғма қобилиятли олимлар жумласига кирарди. Бундай зукколик унинг тилшунослик, адабиётшунослик ва тарихга доир барча асарлари руҳига сингдирилгандир.

Худойберди Дониёровнинг илмий асарлар ёзиш ва дарс ўтиш услуби ўзига хос, биз билган ва таниган ҳеч бир олимнинг илм қилиш ва дарс ўтиш услубига ўхшамас эди. Ёзилажак илмий ишлари хоҳ у мақола бўлсин, хоҳ у монография бўлсин, аввало, у икки-уч ой, баъзан бир йил, икки йиллаб миёда пишитилар, уни асослаш учун манбалар кўздан кечирилар эди. Устоз ниҳоят ёзишга келганда, барча мақола ва китобларни бир йўла ёддан айтиб турар, бирор киши ёзиб боришини яхши кўрарди. Ёзиш жараёнида бирон китоб очиб кўрилмас, мабодо ҳавола (сноска)га эҳтиёж туғилса жой ташлаб кетиларди. Кўпинча кечаси билан ўтириб ишлар, бундай вақтлар эрталаб ухлашга, дам олишга тўғри келарди. Олимнинг барча асарлари шундай сирада юзага келгандир.

Устознинг дарс ўтиши ҳам ўзига хос бўлиб, у фаолияти давомида кўлига бирор вақт бирон варақ ушлаб дарсга кирмаган, ҳар доим маъруза матнини ёддан айтиб, дарс ўтарди.

Худойберди Дониёров ўзбек шевашунослиги билан Москва Давлат университети аспирантурасида (1951) ўқиб юрган пойтлардан бошлаб изчил шуғулланади. Бу йўналишда у Е.Э. Бертельс, В.М. Насилов, Н.К. Дмитриев, Э.В. Севортян, Е.Д. Поливанов, Э.Н. Наджип, Н.А. Баскаков, Э.Р. Тенишев, Г.Ф. Блатова каби атоқли туркшунос олимлардан сабоқ олди.

Олим тарихий-қиёсий усул билан ўзбек диалектларини ўрганиш асосида, ҳозирги ўзбек адабий тили тарихий таракқиёти ва ривожланиш босқичларини белгилашга катта ҳисса қўшди. Шу асосда «ж»-ловчи диалектларни ўзбек адабий тили билан қиёслаб ўрганиш юзасидан «Қипчоқ диалектларининг лексикаси» (1979) «Эски ўзбек адабий тили ва қипчоқ диалектлари» (1976) тадқиқий монографиялар яратди. Уларда олим қипчоқ шеваларини қуйидагича беш катта типга ажратади:

1. Қипчоқ шеваларининг шарқий гуруҳи (шарқий қипчоқ диалекти);

2. Ғарбий қипчоқ шевалари (ғарбий қипчоқ диалекти);
3. Фарғона худуддаги қипчоқ шевалари (Фарғона водийси қипчоқ диалекти);
4. Жанубий худуддаги қипчоқ шевалари (жанубий қипчоқ диалекти);
5. Қипчоқ шеваларининг шимолий Хоразм гуруҳи (шимолий Хоразм қипчоқ диалекти).

Худойберди Дониёров изланишларида ўзбек тилининг шарқий ва ғарбий гуруҳига оид диалект ва шевалар лексикаси-сўз бойлиги киёслаб таҳлил этилган. Олимнинг ўзбек тилшунослик фани ривожига Навоий асарларининг ўрни масалаларига бағишланган илмий тадқиқотлари ҳам алоҳида қимматга эга.

Ўтган асрнинг 50-йиллари бошида ўзбек халқининг атоқли бахши-шоири Фозил Йўлдош ўғлининг машҳур эпоси «Алпомиш» дostonи халқ учун зарарли, у бойлар учун ёзилган асар деган тамғалар босилиб, дoston дарсликлардан олиб ташланди, қораланди.

Шунда жасоратли олим Худойберди Дониёров биринчилардан бўлиб, дostonни ҳимоя қилиб мақола ёзди. Мақолада дostonнинг халқчишлиги, инсонпарварлиги, севгига садоқатлилиги дўстлик, она Ватанни севиш, энг муҳими, парчаланган қавмларни бирлаштириш ғояси мавжудлиги асосланди. Мақола 1956 йил «Шарқ юлдузи» журналининг 2-сонига босилиб чиқди. Аммо Фозил Йўлдош ўғли дostonининг оқланганини кўра олмади. У 1955 йил вафот этган эди. Профессор Худойберди Дониёров ижоди серқирра бўлиб, олим тилшунослик, адабиётшунослик ва тарихимизнинг кам ўрганилган соҳаларига доир бир қанча мақола ва китоблар ёзди. Унинг «Сўз санъати» (1962 йил, Тошкент) китобида шоир ва ёзувчилар... сўздан моҳирона фойдаланиш ҳақида сўз боради. «Ўзбек совет адабиёти» (1969 ва 1978 йиллар, Тошкент), (С. Мирзаев билан ҳамкорликда) дарслиги, «Адабий тил ва бадиий стил» (1988 йил) (Ф. Йўлдошев билан ҳамкорликда) асарларини яратди. Айниқса, олим ўзбек тилшунослигида, шунингдек, умумтуркшуносликда, шевашуносликда катта меҳнат қилди.

Профессор Худойберди Дониёровнинг ана шундай китобларидан бири – «Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили» номли тадқиқотидир. Олим унда Навоийнинг тил соҳасидаги хизматини янгича қарашларда талқин этган. Шунинг учун ҳам мазкур илмий асар академик шоиримиз Ғафур Ғулomнинг назарига тушиб, унинг юқори баҳосини олганди.

Устознинг «Ўзбек халқининг шажараси ва шевалари» китоби қизгин мунозарага сабаб бўлганди. Китобда турк, ўзбек сўзининг келиб чиқиши, ўзбек кабила ва уруғлари тарихи ҳақида гап боради.

Олим «ўзбек» сўзининг луғавий маъноси «ўзи бек», «ўзимизнинг бек», «ўзи мустақил», «ўзи хон» деган маъноларни англатади... халқ орасида ҳам бу сўз асосан шу маънода қўлланилади. Лекин, баъзи бир манбаларда «ўзбек» сўзи «енгилмас, қайсар», «шер (арслон)» тарзидаги маъноларни англатишини ҳам таъкидлайди. Маълумки, баъзи тарихчилар «ўзбек» сўзи ва ўзбекнинг келиб чиқишини XIV–XV аср, ҳатто, баъзи олимлар XVI асрда деб турганида, профессор Худойберди Дониёров «ўзбек» сўзи киши номи сифатида ҳам, эл номи сифатида ҳам аниқ тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, XI асрда юзага келган» деб дадил фикрни ўртага ташлаши катта қимматга моликдир.

Профессор Худойберди Дониёров ушбу фикрларини умрининг сўнгги йилларида ёзилган бир қатор мақолаларида янада тўлдиради.

Худойберди Дониёровнинг «Алфавитни ўзгартириш шарт», «Янги алфавит бўлиши керак» «Тилимиз равнақи учун» каби туркум мақолалари ҳам ўз вақтида соҳа мутахассислари орасида мунозаралар пайдо қилди.

Шунинг учун миллий тилнинг имкониятларидан фойдаланишга, миллий тил ва миллатнинг равнақини тўғри белгилашга кетадиган ҳар қандай харажатлардан қочмаслигимиз, ҳар қандай ғоялардан қўрқмаслигимиз, бир ёқадан бош чиқариб сабот ва тотувлик билан иш кўришимиз керак. Алфавит масаласи имло, адабий тилнинг бошқа муаммолари билан бирликда ҳал қилинмаса тилмиздаги нуқсонлар ҳам, чалкашликлар ҳам, саводсизликлар ҳам давом этаверади». Ўзбекистонда 1993 йил 2 сентябрда «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида» қонун қабул қилинди. Агар устоз ҳаёт бўлганида, бундан қанчалар завққа тўларди. Шубҳасиз, олим бу сирада ёзилажак дарсликларнинг илк муаллифларидан бири бўлган бўларди.

Олимнинг Туркистон тарихи, заминининг кам ўрганилган ёки нотўғри изоҳланган соҳаларига оид тадқиқотлари ҳам диққатга сазовордир. Дарвоқе, «Самарқанднинг ёши нечада?», «Афросиёб, унинг фарзандлари ва сулоласи», «Ўз тарихимизни биламизми?», «Ўтмишдан сўйлайми, халқим?» каби илмий ишлари ўта муаммоли тадқиқотлардан ҳисобланади. Олим «Афросиёб, унинг фарзандлари ва сулоласи» номли туркум мақолаларида Беруний, Маҳмуд Қошғарий, Наршахий, Таборий, Фирдавсий, Юсуф Хос Ҳожиб, Рашидиддин, Навоий ва бошқалар Афросиёбни реал тарихий шахс сифатида тасвирлаганлар, дейди. Шунингдек, «Ғиёсул-луғат»нинг муаллифи ҳам Афросиёбни Туроннинг улуғ шоҳи, ғоят шижоаткор ва баҳодир киши бўлган, деб ёзганлигини кайд этади.

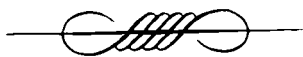
Машхур «Қутадғу билиг» китобининг муаллифи Юсуф Хос Ҳожиб Афросиёб ҳақида:

*Бу турк беклари орасида оти белғулик,
Тўнга Алп Эр эрди қути белғулик,
Форсийлар айтур ани Афросиёб,
Бу Афросиёб тутти эллар талаб,*

– деб ёзади.

Яъни, элларни ўз тасарруфига олиб тутди, демокчи.

Профессор Худойберди Дониёровнинг ҳар бир илмий асари долзарб мавзуларга бағишланганлиги, Ватан ва миллатпарварлик ҳисларига бойлиги билан китобхонлар қалбини шуълалантиради. Ушбу қайдлардан хулоса шуки, устоз Худойберди Дониёров ана шундай илм шарафига муяссар бўлган, эзгулик деб яшаган, фидойи олим ва мўътабар инсон эди.

Бўлимга Гафур Ғулом асос солган

Адхам Дамин

ҲАЖВИЯЛАР

Телпак

Янги йил яқинлашди дегунча хомуш тортаман. Ўн йилдирки, ахвол шу! Ўн йил... айтишга осон! Тубсиз жардек охири кўринмаётган «кандидатлик» эса шунча вақтдан буён аччиқ ичакдек чўзилади: ё мен мардларча қўл силтаб ундан воз кечаман, ё у номард мени қўйиб юборади, Шундай бўлгач, мени ғам босмай, сизни ғам боссинми? Чўзилишига сабаб эса... Э, ўша куннинг падарига минг лаънат!

Дипломни қўлтиқлаб илмий-текшириш институтига келган жўжажўрозман: юриш – ғоз, туриш – ғоз, салда «кандидат наук» бўп қолсак, ана унда кўрасиз – биздан зўри бўлмайдими бу дунёда!..

Лекин Янги йил зиёфати жаннатмакон орзуларнинг белига тепди. Йўкса юрардик дўппини чаккага кўндириб, таралабедод қилиб, кўчани эгаллаб, давраларда бировга гап бермай, савлат тўкиб, беташвиш, беғалва, ойлик бут, кўнгил тўк, олимлик гаштини суриб... Бироқ... Э, дунёни кўтир – бир томони чўтир, деганларича бор экан. Насиб қилмади у кунлар...

Ўша куни ишдан чиқиб ҳамкасбларим Обид мечкай, Тансиқ тарс-турс билан айтилган ресторанга узун-қиска бўлиб чўзилишиб кириб бордик. Гардеробда битта ҳам бўш илгак қолмабди. Амаллаб полтомни бир илгакка, телпакни бошқасига кўндирдим. Ўтиришимиз билан «косогул» кечикканларга «штраф» деб бизни «сийлай» кетди. (Э, у вақтлар ароқ жонивор ҳам сероб эди, арзон эди). Бир вақт кайфи ошган Обид мечкай беш йилда, Тансиқ тарс-турс кўзларини сузиб уч йилда ёқлаб ташлайман, деб гупира бошлашди. Бу гаплардан меннинг ҳам хаёлим қочиб ўтиргандим ошналаримдан бири биқинимга секин туртди. «Кетдикми? Залда биз у Моҳир акамлар тўпи қопти, холос».

Моҳир ака – домламиз, ундан-да кейин қолсак, уят! Турдик. Илгакдан амаллаб полтомни топиб кийдим, лекин телпак курмағур йўқ: шу излайман, на илгакда кўринади, на еру кўкда. Яхши танирдим – талабаликдан ёдгор арзонгаров, куёнжун, асли қорамтир бўлса-да, саргайиб, четлари соч ёғидан ялтираб қолган бечорақол бир телпак эди у. Келиб-келиб камбағални туянинг устида ит қопиб, шу «камтарин» телпакка «харидор» чиққанини! Болаларга айтай десам кулишади, шундай кетворай десам ташқари совуқ – чақади, олим бўладиган бошни асраш керак. Бир томони Тошкентга мусофирмиз, ойлик ҳам ҳаминқадар... Лекин меникини кийган одам ўзиникини қолдиргандир. Ахир шу қаҳратонда ким бетелпак юради! Ана илгакда уч-тўрттаси турибди-ку! Кўпи меникидақа: куёнжун.

Таваккал... Шартта бирига қўл чўздим. Қийсам сал каттароқ, алмаштирай десам шубҳа туғилади.

Хуллас, ўша куни совуқ зўриданми ёки бегона телпак ётсираб бизнинг бошни химоялагиси келмадими шамоллаб қолибман. Ҳафта ўтиб ишга бордим. Хонага киришим билан Обид мечкай соғлигимни сўраш ўрнига пишиллаб олдимга келиб, дабдурустан:

– Иш чатоқ! – деди.

– Нега?

– Бир ҳафтаки, «шеф»нинг кайфияти йўқ. Тепакалини қашийвериб бор сочини ҳам тўкворди.

– Тинчликми?

– Янги йил ўтиришида телпаги йўқолибди. Борганларнинг барчасиникини кўриб чиқди. Фақат сизники қолди.

– Қанақайди телпаги? – дедим бўшашиб.

– Э, кизикмисиз, шуниям сўрайсиз-а. Илмий ходимники қанақа бўларди, сизникидақа оддий, куёнжун. Кўргансиз-ку!

– Ҳайрият-э, оддий экан, мен ондатрами дебман.

– Ондатра бўлганда меласага хабар берарди. Бироқ оддийси ҳам қишда топилмайди. Кейин «шеф»ни биласиз-ку, пишик: бир тийинни қирқ жойидан тугади. Бошига ортиқча сарфлармиди? Бошини авайлаганда сочи тўкилмасди. Шу совуқда шляпада юрибди.

Ечиниб, палтони ва телпакни бурчақдаги илгакка илдим. Шу пайт хонага Тансиқ тарс-турс кириб келди. У хайтовур сўрашди-ю, сўнг тўғри бориб, мен ечган телпакка қўл чўзди. Узок айлантириб кўргач:

– Худди ўзи, – деди.

– Валдирама, – дедим мен асабий. – Одам одамга ўхшайди-ю, бу телпаг-а...

– Мана, бир қулоғининг тангадек жойида жуни кўчган, иккинчисининг ипида тугуни бор, аниқ «шеф»ники, ўласиз энди!

– Алмашгандир-да, – дедим сир бой бермай.

Шу вақт остонда «шеф»нинг ўзи кўринди: ялангбош, тепакали ёмғирда қолган чимсиз стадиондек ялтирайди.

– Суюнчи беринг, Моҳир ака! – дея Тансиқ тарс-турс қўлидаги телпакни унга узатди. «Шеф» олдин телпакка, кейин менга совуқ тикилди.

– Ўзингизники қани?

– Ўша куни алмашибди...

– Кўзингиз қаёқда эди? Кўз бўлмаса пешона, каллани ишлатиш керак! «Шеф» телпакни олиб чиқиб кетди.

– Тамом бўлдингиз, – бидирлади Тансиқ менга қараб. – Моҳир акам гиначи, кечирмайди энди. Агар шу ерда ёқлайман десангиз узр сўранг. Лекин биласиз, куруқ гап қулоққа ёқмас...

– Мен атайин қиппанми?

– Барибир, – Обид мечкай гапга қўшилди. – Тансиқ тўғри айтяпти. Шу ерда ёқлайман десангиз кириб кўнглини олинг.

Хуллас, эрталабдан юракка чигил тушди. Тушликка бирга борган бўлсак-да, домлам менга бир оғиз гапирмади. Бу кетишда ростдан ҳам ишлар чатоқ бўлади, шекилли... Тушдан кейин секин тансиққа ёрилдим.

– Олдига киринг! Телпак ваъда қилинг, яхшироғидан, масалан, ондатра. – Унинг маслаҳати шу бўлди.

Юрагим дук-дук урганча «шеф»нинг хонасига кириб бордим.

– Кечиринг, домла, – дедим у ўтирган стул рўпарасига яқин келиб, – сизникилигини билмабман, ўлай агар.

– Кўз нимага берилган? Ёки пўстакнинг йиртиғими у?

– Кечиринг...

«Шеф» индамади. Борлигим музлаб кетди. Тансиқнинг гапини эсладим.

– Сизга Худо хоҳласа битта кулинг ўргилсин ондатра телпак совға қиламан. Қишлоқда акам фермер, – дедим ўз ёлғонимдан ўзим ўнғайсизланиб.

– Совға эмиш... – «Шеф» қошини чимирди. – Бошимдагини қайта олиб қўймасангиз ҳам катта гап. Кўрамиз ҳали.

Хонага қайтдим. Тансиқ билан Обид мечкай ширага ёпишган пашшадай ўраб олишди. «Нима бўлди?» «Кечирдимми?» Бор гапни айтдим.

– Кечиради. Энди бу ёғига астойдил ондатрани қидираверинг, – дея далда берди Тансиқ тарс-турс.

– Иш ҳам тезлашади, – деди Обид мечкай.

Лекин шу-шу «шеф» билан орамиз илимади. Бирор илмий макола ёзса Обидни қўшади, Тансиқни қўшади, бироқ менга чурк этмайди. Мен ёзсам, уч-тўрт ойсиз кўриб бермайди. Кўрганда ҳам у ёғини ўпок дейди, бу ёғини сўпок дейди. Ўша қаҳратон қишни бошланг ўтказиб таъзимимни еганим етмагандек, бу балоларга ҳам гирифтор бўлиб ўтирибман.

Шу орада Обид ёклади, Тансиқнинг иши тайёр, яқинда дастлабки муҳокамадан ўтди. Меники эса ҳамон аччиқ ичкадай чўзилади, охири кўринмайди. Эсласам юрагим сиқиладиган бўп колдим: волидол ичяпман. Ҳаммасига ўша телпак сабабчи... Ҳар боим ондатра ҳақида ўйлайман. Аммо у Зухро юлдузидек олисда, сира етишиб бўлмайди. Ахир кичик илмий ходимнинг маоши ўзингизга маълум. Бу пул деганнинг ҳам вафоси йўқ экан, ваъдани пуч қилди. Сира ортмайди-я! Кейинги вақт ондатра учун орттиролмадим.

Мана яна янги йил яқинлашяпти, қани энди ҳеч бўлмаса шу ўтиришда «шеф»нинг ранги ўчиб битган «куёнжуни»ни билмасдан ондатрага алмаштириб қўйсам дейман. Шунда «шеф» кечирарди ва олам гулистон бўларди. Бу гулистон олам эса яна битта олим билан бойирди. Э, хаёл намунча учқурсан-а! Шу учқурлигингга пишган эмас, хом хаёл бўлганингга ўлайми? Пул қани унга! Бевафо пул!..

Академик бўламан

Баъзи талабаларга ҳайронсан: ўзлари қайдаги гадой топмас қишлоқдан поездга осилиб келишади-ю, уч – тўрт йил Тошкентда ўқиб, кучайиб қолишади, гўё очилган Американи қайта очгандек... Ўргилдим-е, сенлардан. Мен эса бошқачаман. Ўзим Бағдоднинг Бузовқишлоғидан бўлсам-да, молоп-мас-ман. Тошкентгаям отаюртдан эмас, ўсган жойим энаюрт – Олтиарикдан келганман. Олтиарикда турупу узум, бодринг-содринг экиб тирикчилик қилсамам дипломлилардан яхши яшайман-у, лекин бир томондан ота орзуси, кейин Тошкентни тилвизорда кўравериб меҳр қурғир тушиб колган: хиёбонлари, ойимчалари чиройли... Шунга шўтти танлаганман. Барибир катта шаҳарнинг гашти ўзгача-да. Қишлоқда қўшни кизига бир кўз тиксанг, водийда дув-дув гап. Шаҳарда сен билан бировнинг иши йўқ. Шундай бўлгач, бўтта ўқишни ким орзуламайди дейсиз?..

Институтим – темирйўлники: борлиғи рельс, шпал... телба хаёлдек чексиз, узун йўллар... кетаверади-кетаверади, орқа-кетига карамайди. Сен қарасанг, олдингда ҳам, ортингда ҳам бир хиллик – рельсу шпал. Шунинг учун менам ҳеч қаёққа карамай, учинчи курсгача ялло қилиб ўқиб юрдим. Отам ортимдаги танка, мадад бериб турди. Лекин аста-секин отам қўли орқага кетиб, тегишли пулни етказиб беролмай колди.

Бир куни ўлар дунёда сал кўнгил ёзай деб, кўчада бир-икки ўзимга ўхшаш «хуноби ошганлар» билан улфатчиликдан сўнг, ширакайфликда хон ўғлидек гердаийб ётоққа кириб келсам, қаршимдан чиққан учта бола кўзимга ажинадек кўриниб кетди.

Шунда мен оғзидаги суяк аксини сувда кўрган итдек уларга ташланганимни элас-элас эслайман. Бир пасда иккитасини «каратэ» қилиб ётқиздим, учинчиси қочиб қолди, қувиб етолмадим... Қургур, қочгани тўғри ректоратга борибди... Йиқилганнинг бирови банисадан бадани лат еганига қоғоз қилдириб кепти.

Эртасига деканатда мен зўровон масаласи кўрилди. Кайфлигу шўхликларим бир дард, «контракт» пули вақтида тўланмагани кўш дард бўлиб, ўқишдан ҳайдалдим... Уч йил фақр киши панада, деб бодрингзорларда каллани дам олдирдим.

Кейин яна талабалигим қистаб қолди. Бу дунёда битмайдиган ишнинг ўзи йўқ экан. Фарғонадан Тошкентга ота-бола бўзчининг моксидек чопдик. Бу югуриқларга отамнинг офтобда қатик ялаган дўслари-ю турупу бодринг пули қўл келди. Хуллас, яна кадрдон учинчи курсга тикландим. Билган у дейди, билмаган бу. Аммо ўқиш кадрини энди билипман. Маза!.. Менга ўзим билан бирга ўқиган бир эмас иккита домла – Мамасиддиқ билан Абдурайим дарс беради. Болалар уларни «сиз»лаб гапирса, мен ўтирган жойимда «сен»лайман. Ўтмишдаги «каратэчи»лигим хурматими, ўзлари олдимга келиб сўрашади. Бошқалар бақадек оғзини катта очиб лолу хайрон...

Сессияларда тузук ўзлаштирмайдиган талабалар билан домлалар ўртасида даллолман. Бекоргамас, албатта. Ахир «текинга мушук – офтобга, гўзаллар – каравотга чиқмас», дейишади-ку!

Кейин «практика» дегани ҳам менга чикора. Ёзда собиқ курсдошим бошлик ташкилотга йўнлама олдим. У мени «шеф» келди деб, қийкириб қаршилади... Қўйинг-чи, бошқалардек қийналиб юрмадим... Бир-икки ойлик улфатчиликдан сўнг керакли қоғозларни тўлғазиб берди.

Мана шунақа гаплар... Ҳаммаси яхши бораётганди-ё. Эҳ аттанг, сўнггиси ўхшамади-да. Саккиз йил деганда олийгоҳни тугатдим. Ректоримиз – чўпдек озгин, тепакал домла тақсимот пайтида менга навбат келганда совук оҳангда шундай деб қолди:

– Узороққа, ўз юртига жўнатишлар. Қутилайлик, шу «вечный» талабадан!

Тутақиб кетдим. Ахир отадек кадрдон бўп қолган Тошкент тарк этиш осонми?

– Домла! – дедим ўрнимдан даст туриб. – Битта саволим бор эди?

– Нимаиди? – деди ректор ўтирган жойидан менга хўмрайиб қараб.

Ва мен шартта бориға кўчдим:

– Ахир шунча йил чидадим. бир курсда тақрор ўқисам-да, сира зорланмадим. Саккиз йил... айтишга осон... Институтингиз шароитини академикларингиздан ҳам яхши биламан! Бари домла таниш, кўпи улфатим. Ахир мендай киришимли одамни қайдан топасиз? Олиб қолмайсизми институтда?! Бирга-бирга ишлардик! Керак бўлса, илм қилардик...

Ректор ҳам ўрнидан шахт турди-ю, ранги бўзариб менга ўқрайди. Сўнг оғиз жуфтлаб нимадир демоқчи бўлди, лекин тили калимага келмай яна жойига шилқ этиб ўтириб қолди. Кейин аста бош чайқаб пичирлади:

– Ҳмм... ўзимизда чиққан академик-ей!..

Бошқа гапларини англаб бўлмади. Ҳолсиз ректорни икки проректор қўлтиғидан суяганча ташқарига олиб чиқиб кетишди. «Тағин нима демоқчи эди у?» Мендек бунга ҳеч ким билолмади... Олиб қолишадими – йўқми, бу ҳам ҳозирча номаълум... Эҳ, қолдиришганда институтдаги ҳамкурсларим ёнида унча-мунча илм қилиб, ростакамига академик бўлармидим...

«Шарқ юлдузи» журналининг 2008 йил сонларининг умумий мундарижаси

ШЕЪРИЯТ

Матназар Абдулҳаким. Соғиниш.	1–64
Ҳамид Норқул. Кўнгил сўрар бўлгин.	1–68
Амирқул Карим. Йўлларингда толди умидим.	1–84
Моҳигул Ўқтам қизи. Сўзлар юрагимда тугди гулдаста.	1–88
Исматулла Йўлдошев. Бор-йўғимиз ўзингсан, Ватан.	1–96
Баҳшулла Ражаб. Ҳур диёр гулшанлари.	1–100
Толейи қуёшдек мунаввар элим!	99–5, 6
Хусниддин Шарипов. Кўнгил қушдай ҳаволар.	2–3
Ошиқ Эркин. Оғаҳий ғазалларига мухаммаслар.	2–7
Рауф Субҳон. Сени ахтардим ўзимдан.	2–56
Ойгул Убайдулла қизи. Ишқнинг ойдин эртаклари.	2–61
Сафар Оллоёр. Келажакнинг тонглари оппоқ.	2–91
Ўткир Хидиров. Шарқдан сочилган офтоб шуъласи.	2–94
Аҳмад Хўжа. Юрак тўлар ажиб бир ҳисга.	3–3
Юсуф Худойқул. Гул ифори йўлимга тўкилди.	3–7
Ўткир Нуруллаев. Йўлимиз ёритди ишқ.	3–10
Зикрилла Неъмат. Дилларда эзгулик майсаси унсин.	3–113
Ўткир Муҳаммад. Кўксимда орзулар улғаяр.	3–117
Қаҳҳор Йўлчиев. Теграмда айланар дунёлар.	3–120
Тўлан Низом. Юрак тўлқинлари тўлиб келадур.	4–89
Абдураҳмон Жўра. Кўзларимда ҳаёт кулади.	4–93
Илҳом Аҳрор. Яшил аҳдни тушунар шудринг.	4–125
Зокир Худойшукур. Кўзимда қорачиғ янглиғ Ватан тут.	4–128
Абдулхай Носиров. Истиклол машъалин чароғлари мўл.	3–5, 6
Турсун Али. Шуълалар шивирлаб вароқлар китоб.	8–5, 6
Азиз Саид. Вақт манзили.	46– 5, 6
Гулбаҳор. Осмонга бўй чўзган тилаклар.	96– 5, 6
Ашурали Боймурод. Кўнглимда Ватан.	152– 5, 6

НАСР

Учқун Назаров. Паймона. Роман.	1–31, 2–11
Орзиқул Эргашев. Ҳикоялар.	1–71
Асрор Низом. Гўзаллик нима?	1–91
Эркин Аъзам. Гули-гули.	2–64
Абдулла Аҳмад. Умид чироғи. Атиргул.	2–97

Тўлқин Ҳайит. Аннанинг оқ сочиғи. Қисса	3–84
Дилноза Абдуқодирова. Гирдоб.	3–123
Мақсуд Қориев. Ғазнавийлар. Роман	4–28
Абдунаби Абдиев. Ёзғит битиги.	4–97
Эгамберди Ўроқов. Орият. Ҳикоя.	4–131
Нортўхта Қилич. Ҳикоялар.	12– 5, 6
Мухтор Худойкулов. Меҳмон «ови».	52– 5, 6
Саломат Вафо. Поезд. Ҳикоя.	53– 5, 6
ДРАМА	
Абдуқаҳҳор Иброҳимов. Тусмол. Трагедия.	3–12
ДУРДОНА	
Фоний – Алишер Навоий. Рубоийлар.	3–60
ДАФТАРЛАРДА ҚОЛГАН БИТИКЛАР	
Матёқуб Қўшжонов. XIII–XIX аср Хоразм адабий муҳити.	3–64
Бегали Қосимов. Таржимаи ҳолим.	1–103
ТАЛАБАЛАР ДАФТАРИДАН	
Алвонланар қадим мўъжизлар. Шеърлар.	3–77
Гуллаб юборади орзулар. Шеърлар.	4–18
БОЛАЛАР ДУНЁСИ	
Иброҳим Дониш. Ой ҳамиша бўлади. Шеърлар.	1–114
Азамат Суёнов. Қандай қарайин кўзимга. Шеърлар.	115–5, 6
ПУБЛИЦИСТИКА	
Муҳаммадҷон Аҳмедов. Қува чинорлари.	1–116
Норқобил Жалил. Яхшиликнинг ҳикмати.	2–105
ЁШЛАР КҮЙЛАЙДИ	
Ёмғирлар қўйнидан тўкилган тилак. Шеърлар.	1–120
БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ	
Носир. Ёшлик сени кузатади. Шеърлар.	2–102
ГУЛ КЎП, ЧАМАН КЎП	
Вафонинг меҳвари юртга садоқат. Мушоира.	2–109
Фасллар сирлашиб етказар хабар. Мушоира.	162–5, 6
ЖАҲОН АДАБИЁТИ ХАЗИНАСИ	
Томас Манн. Ҳаммамиз борадиган манзил. Ҳикоя.	2–114
САНЪАТ	
Абдулла Улуғов. Матонатли мусаввир.	3–132
НАВОЙИХОНЛИК	
Олимжон Давлатов. «Эй ки, Юсуф бирла сўрмишсен».	1–126
УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ	
Фармон Худойбердиев. Ватаним бошида мангу гултож бўл.	2–119
Шухрат. Бир олам қувонч... юрагим. Шеърлар.	3–127
Амирқул Пўлкан. Ўтиб борар вақт. Шеърлар.	4–140
ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ТАҚДИРЛАР	
Сироҷиддин Аҳмад. Биз билган ва билмаган Авлоний.	1–146
Ватан учун туғилган.	118–5, 6
ҚУТЛОВ	
Саъдулла Мирзаев. Насримизнинг катта устаси.	4–136

ЁДНОМА

- Хамиджон Хомидий. Қалб тўридаги қадим эҳтиёж..... 2–142
Иноятилло Сувонқулов. Комилликка етакловчи илм..... 199–5, 6

ҒАЗАЛҲОНЛИК

- Маҳмуджон Нурматов. Хуррият гулшани ичра. Ғазаллар..... 3–140

БУЮКЛАР ҲАЁТИДАН

- Жовли Хушбоқ. Толстой..... 2–145

АДАБИЁТШУНОСЛИК

- Хўжақул Муҳаммадиев. Орзигул достонида сажъ санъати..... 1–130
Муҳаммаджон Ҳолбеков. Марло ва Шекспир: икки тақдир ҳикояти..... 1–132
Нилуфар Ҳамидова. Бадиий тасвир ва экраний талқин..... 1–140
Абдуғофур Расулов. Ижодий ўзлик сари йўл..... 2–123
Нафас Шодмонов. Тарихнавислик: манбалар, қирралар..... 2–139
Толибжон Рўзибоев. Сўз шавқи..... 2–135
Нўъмон Раҳимжонов. Қалб маърифати..... 3–142
Қозоқбой Йўлдошев. Теранлик..... 3–149
Наргиз Шоалиева. Барча йўллар Ҳақда бирлашур..... 3–153
Бойназар Йўлдошев. Барот Ярашев. «Истиклол шукуҳи билан»..... 4–144
Йўлдош Солижонов. Насримиз камолоти: анъана ва янгиликлар..... 4–147
Файзуллохон Набиев. «Борчадин инсонни шариф айладинг»..... 178–5, 6
Гулчеҳра Имомова. Ўзбек ҳикояларида анъаналар сатҳидаги бадиий уйғунлик..... 181–5, 6
Нилуфар Дилмуродова. Руҳий олам тебранишлари..... 186–5, 6

ТАҚРИЗЛАР

- Дармон Ўраева, Дилрабо Қувватова. Мустақиллик даври шеърляти тийрак нигоҳларда..... 4–151
Азиз Қаюмов. Ибратли умр дафтари..... 4–153
Муҳайё Ҳамроева. Турон, сен ҳур бўлғайсен..... 4–154

МАҲОРАТ МАКТАБИ

- Нўъмон Раҳимжонов. Шайхзода абадияти..... 170–5, 6

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

- Олтиной Тожибоева. Довруғи дoston «Алпомиш»..... 144–5, 6

ГУЛҚАЙЧИ

- Пўлат Ҳамдам. Ҳажвиялар..... 1–156
Саид Анвар. Ҳажвиялар..... 2–152
Тоҳир Малик. Кўпроқ ўқинг..... 3–155
Толиб Қаноат. Овора қилмай деб. Отамерос дарахт. Ҳажвиялар..... 3–156
Сафар Кокилов. Ручка. Элчига ўлим йўқ. Ҳажвиялар..... 4–156
Адҳам Дамин. Телпак. Академик бўламан. Ҳажвиялар..... 202–5, 6